EOS

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXIX. 1938

Zeszyt 3

WE LWOWIE 1938

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

EOS

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOLOGA POLONORUM

Volumen XXXIX. 1938

Fasciculus 3

LEOPOLI 1938

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Jerzy Manteuffel, Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Sajdak, Franciszek Smolka, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:
Prof. Dr Franciszek Smolka
Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przesyłać należy wszystkie manuskrypty (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10 złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bezpłatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów, Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i pojedyncze zeszyty w cenie 3·50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przesyłać należy czekiem P.K.O. Nr. 510.116.

ADRES ADMINISTRACJI:
SEKRETARIAT POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przesyłać należy zamówienia i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

DE PROLOGO ACHARNENSIUM

scripsit

VLADIMIRUS GORDZIEJEW

I

Neque ab antiquis scriptoribus traditum neque aetate recentiore a philologis quidquam probabilius coniectum est, quonam anno Aristophanes natus esset [1]). Nituntur autem doctorum coniecturae pleraeque versibus clarissimis, qui in Nubibus leguntur (v. 530 sq.): *κἀγὼ — παρθένος γὰρ ἔτ' ἦν, κοὐκ ἐξῆν πώ μοι τεκεῖν — | ἐξέθηκα, παῖς δ' ἑτέρα τις λαβοῦσ' ἀνείλετο, | ὑμεῖς δ' ἐξεθρέψατε γενναίως κἀπαιδεύσατε, | ἐκ τούτου μοι πιστὰ παρ' ὑμῶν γνώμης ἔσθ' ὅρκια.* Cf. schol. ad v. 530: *οὔπω ἐπίτρεπον ἐμαυτῷ τὸ λέγειν διὰ τὴν αἰδῶ. οὐ γὰρ δι' ἑαυτοῦ ἐξ ἀρχῆς καθῆκε τὰ δράματα ὁ ποιητής, εὐλαβὴς ὤν, ἀπὸ δὲ τῶν Ἱππέων ἤρξατο δι' ἑαυτοῦ εἰσιέναι.* Cf. schol. ad v. 531: *παῖς δ' ἑτέρα. Φιλωνίδης καὶ Καλλίστρατος. ἐπεὶ οὐ δι' ἑαυτοῦ ἐδίδαξε τοὺς Δαιταλεῖς, πρῶτον αὐτοῦ δρᾶμα.* Cf. Vitam Aristoph. (in scholiorum editione a F. Dübner curata (Parisiis 1842) I p. XXVI 10 sq. II p. XXVIII 8 sq.) Dicit poeta priores fabulas docendas sociis i. e. Callistrato vel Philonidi a se traditas esse, cum ipsum — virginem etiam tum — „parere non deceret". Coniecerunt igitur docti (cf. e. g. Nazari l. l.) Aristophanem anno 427 — cum Daetales fabulam quae inscribitur componeret — nondum adulta aetate fuisse: neque fabulam docere neque ullo munere publico fungi potuisse (cf. e. g. Nazari ibd. Coulon ibd. A. Rostagni, *I primordii di Aristofane*, Riv. di filologia — Nuova ser. 3, 1925, 465 sq. 5, 1927, 289 sq.) Quae pravissime esse coniecta planissime declarant ipsius poetae verba, quae in Equitum parabasi inveniuntur (v. 512 sq.): *Ἃ δὲ θαυμάζειν ὑμῶν φησὶν*

[1]) Ad annos 447—444 a. Chr. n. Aristophanis diem natalem rettulerunt: O. Nazari, *Quo anno Aristophanes natus sit*, Riv. di filologia 22, 1894, 50 sq. V. Coulon, *Aristophane, texte établi par* —, Paris 1923 sq. I, II sq. H. Müller-Strübing, *Aristophanes und die historische Kritik*, Leipzig 1873, 604 sq. Cf. M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, Paris 1898, 3^2, 549. G. Norwood, *Greek Comedy*, London 1931, 202. Annum 455/4 praefert R. C. Kent, *The date of Aristophanes' birth*, Class. Review 19, 1905, 153 sq. Cf. recensionem dissertatiunculae Kentianae ab Alfredo Körte conscriptam, quae invenitur in Jahresber. üb. d. Fortschr. d. klass. Altertumswissenschaft 152, 1916, 280 sq. (Körte ipse Aristophanem anno 450 natum esse putat.)

TEKA KOPERNIKA C-2810/1938/3

πολλοὺς αὐτῷ προσιόντας καὶ βασανίζειν, ὡς οὐχὶ πάλαι χορὸν αἰτοίη καθ' ἑαυτὸν (sc. *ποιητής*), *ἡμᾶς ὑμῖν ἐκέλευε φράσαι περὶ τούτου. Φησὶ γὰρ ἀνὴρ οὐχ ὑπ' ἀνοίας τοῦτο πεπονθὼς διατρίβειν, ἀλλὰ νομίζων κωμῳδοδιδασκαλίαν εἶναι χαλεπώτατον ἔργον ἁπάντων...* (v. 541 sq.) *Ταῦτ' ὀρρωδῶν διέτριβεν ἀεί, καὶ πρὸς τούτοισιν ἔφασκεν ἑρετὴν χρῆναι πρῶτα γενέσθαι πρὶν πηδαλίοις ἐπιχειρεῖν κτλ.*

Idem scholiasta modo a nobis laudatus (ad Nub. 530 v. s.) docuit: tradidisse poetam sociis fabulas docendas, non quod ipsum ab hoc officio leges prohiberent, sed quod ingenii viribus diffideret timens de populi studiis nondum cognitis. Itaque nihil nos quidem retinet, quominus doctorum communem ac tritam opinionem deseramus Aristophanemque natum etiam multo priori aetati assignemus. Quam sententiam firmat ex parte aliqua id, quod in fabula, quae Pax inscribitur, dictus est Aristophanes „calvus" (anno 421 — v. 767 sq. cf. Eupolidis *Βάκχας* fr. 78 K) (cf. G. Kaibel, *Aristophanes* RE 2, 972).

Atque anno post quam Daetales docta erat dedit comicus noster populo fabulam celeberrimam, cui Babylonii nomen fuit (anno 426) [1a]); successu autem confisus et anno 425 fabulam scaenae commisit: haec est Acharnenses, quam nunc indagare volumus [2]).

II

Est igitur haec fabula vetustissima omnium Aristophanis comoediarum, quae tulerunt nostram aetatem: nimirum omni-

[1a]) P. Geissler, *Chronologie d. altattischen Komödie*, Berlin 1925, 33 fabulam q. i. *Δράματα ἢ Κένταυρος* iam antea i. e. Lenaeis a. 426 doctam esse censet.

[2]) Editiones Acharnensium perscribit usque ad annum 1886 F. H. M. Blaydes (*Aristophanis Acharnenses annotatione critica, commentario exegetico et scholiis Graecis instruxit —. Aristophanis Comoeriae pars VII* — Halis Saxonum 1887 p. XX [cf. p. XVII—XIX, quibus indicantur editiones omnium Aristophanis fabularum]). Ex quarum numero hae nobis nunc sunt notandae: Elmsleyi editio anno 1809 Londini impressa, tum Waldemari Ribbeck liber q. i. *Die Acharner. Griechisch und deutsch mit kritischen und erklärenden Anmerkungen*, Leipzig 1864, postremo F. A. Paleyi (—— *with english notes*, London 1870) et W. W. Merryi (—— *with introduction, notes and dialectical glossary*, Oxford 1880) opera ne nostris quidem temporibus contemnenda. His recentiores editorum operas addimus: J. van Leeuveni (*Acharnenses* — Lugduni Batavorum 1901) editionem in legendo utilissimam, quamvis scateat coniecturis pravissimis et infelicissima interpre-

bus est adeunda, qui student cognoscere originem ac naturam comoediae, quam veterem vel antiquam nuncupamus.

Institui ego quidem prologorum Aristophaneorum structuram atque indolem diligentius exquirere. Et cum in duo genera Aristophanis fabularum exordia dividerentur, quorum alterum soliloquio (Acharn. Nub. Lys. Eccles. ex parte aliqua), alterum diverbio scurrarum notantur (Eq. Vesp. Pax, Av. Thesm. Ran. Plut.)[3]), indagavi Thesmophoriazusarum prologum, quo optime comica exordia generis posterioris illustrantur[4]). Restat igitur, ut et prius prologorum genus perscruter i. e. ostendam, quo modo a soliloquio fabula comica ordiri soleat. Peropportune autem accidit, ut idem Acharnensium prologus, qui in hoc est genere, in antiquissima omnium fabula inveniatur. Magna est nunc spes me multo maiora in hac quam in qualibet alia poetae fabula assecuturum esse.

Atque constat prologi naturam vel maxime omnium comoediae Aristophaneae partium tempore esse immutatam[5]). Itaque cum antiquissimae poetae nostri fabulae exordium excutiam, haud scio, an fortasse afferam lucis aliquantum quaestioni illi difficillimae de Aristophanis aetate: videbimus, quid ex nostra fabula de poetae ingenio et animi indole, cum primum ad fabulas componendas se applicaverit, erui possit.

---

tatione laboret; C. Gravesi tamen (— — Cambridge 1905) editio mutilata terreat omnes philologos. Optime fabulam, quod sciam, W. J. M. Starkie interpretatus est (*The Acharnians of Aristophanes with introduction, english prose translation, critical notes and commentary*, London 1909). Uberrimo apparatu critico fabulam R. Th. Elliot instruxit (*The Acharnians of Aristophanes*, Oxford 1914). Notandae sunt editiones: *Aristophanes. The Acharnians by* B. B. Rogers, London 1910; W. A. Rennie, *The Acharnians of Aristophanes*, New York 1909; *Aristophane. Gli Acarnesi con note di* A. Taccone, Torino 1924. Eximia doctrina redundat fabulae editio ab Hectore Romagnoli curata (Milano 1915).

Quibus adiungo omnium Aristophanis operum editiones: F. W. Hall et W. M. Geldart (Acharn. — I² Oxonii 1906), V. Coulon-H. van Daele (Acharn. — I Paris 1923).

[3]) cf. e. g. A. W. Pickard-Cambridge, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, Oxford 1927, 311. P. Mazon, *Essai sur la composition des comédies d'Aristophane*, Paris 1904, 170 sq. F. Leo, *Plautinische Forschungen*² Berlin 1912, 191 sq. id., *Der Monolog im Drama* (Abhandl. d. Ges. d. Wiss. Göttingen N. F. Band 10, 5) Berlin 1908, 35 sq. (cf. W. Schadewaldt, *Monolog und Selbstgespräch*, Berlin 1926, 3—31) G. Norwood l. l. 13 sq. 59.

[4]) *De prologo Thesmophoriazusarum*, Eos 38, 1937, 296 sq.

[5]) cf. e. g. Leo, *Plaut. Forsch.*² 191.

III

Prologus Acharnensium continetur versibus 1—203 [6]) i. e. 16,5% totius fabulae versuum implet. Qua re accedit hoc exordium propius veterioribus Aristophanis comoediis (Eq. vv. 246 — 17,5%, Nub. vv. 262 — 17,3%, Vesp. vv. 222 — 14,9% — excepta Pace: vv. 300 — 22,2%) quam recentioribus fabulis (Lys. vv. 253 — 19,02%, Thesmoph. vv. 294 — 23,9%, Ran. vv. 315 — 20,9%, Eccles. vv. 284 — 24,01%, Plut. vv. 256 — 21,2% — Avibus dempta — vv. 208 — 11,25%).

Prodit vetulus quidam, locum sibi quaerit in Pnyce, quo scaena est translata, considit. Oscitat, murmurat, acrius sollicitatur, adstat rursusque assidit, denique spectatoribus intentis rem omnem enarrat: miserrimam sibi esse vitam in hac urbe, plurima iratum, perpauca sane gavisum esse (vv. 1—16). Sed acerrime se nunc indignari, cum Pnycem hanc comitiorum sollemnium tempore tam a civibus desertam videat (vv. 17—32). Ac se ipsum huc venisse summo iam ruris et pagi sui desiderio captum animoque paratum, ut omnes oratores perturbaret, nisi de pace essent acturi (vv. 36—39). Veniunt tandem prytanes, incipit contio (vv. 40—44). Tum Amphitheus quidam, homo mentis haud sanae, accurrit orationemque de pace tam seni nostro exoptabili facit. Cum tamen delirans iam plane declaraverit a dis ipsis sibi mandatum esse Atheniensibus cum

---

[6]) Index librorum, quibus de prologis comoediae antiquae tractatur, inest in dissertatione *„De prologo Thesmophoriazusarum"* (cf. ann. 2) p. 296 ann. 2. De nostro autem prologo egerunt: F. Allègre, *La composition du prologue des Acharniens*, Revue des études grecques 23, 1910, 115 sq. F. Leo, *Monolog* 36. P. Mazon l. l. 14 sq. E. Romagnoli, *Origine ed elementi della commedia d'Aristofane*, Studi ital. di fil. class. 13, 1905, 151 sq. Guil. Frantz, *De comoediae Atticae prologis*, Diss. Argentorati 1891, 6 sq. H. Beyer, *De scaenis comoediae Atticae veteris, quibus, quae ad actionem spectant, narrantur, non aguntur*, Diss. Gottingae 1912, 57 eq. Norwood l. l. 203. Cf. A. Couat, *Sur la composition des Acharniens*, Revue des Universités du Midi, nouv. série 1 (Année 17), 1895, 24 sq. P. Ferrieri, *Studi di storia e critica letteraria, I. Gli Acarnesi di Aristophane*, Milano 1892. E. Romagnoli, *In Aristophanis Acharnenses criticae atque exegeticae animadversiones*, Studi ital. di fil. class. 10, 1902, 133 sq. Müller-Strübing l. l. 119 sq. 690 sq. al. J. Muhl, *Symbolae ad rem scaenicam Acharnensium Aviumque Aristophanis fabularum cognoscendam*, Diss. Monac. (Progr. Gymn. St. Anna) Augustae Vindelicorum 1878. Minora ad versus singulos notare non omittam. Ceterum cf. editionem a Starkie confectam p. LXXXVI sq.

Lacedaemoniis pacem comparare, statim a prytanibus increpatur summoverique iubetur. Exposcit Dicaeopolis noster — (hoc nomen ei esse versu 406 docemur)[7]), ne vir talia praedicans ac promittens a sagittariis contione pellatur (vv. 45—60). Prodeunt legati ab Atheniensibus ad Persarum regem multis annis ante missi. Ridicule a scurra perstringuntur. Nec minus exprobratur regis Oculus, quem secum Athenas legati mendaciloqui adduxerant (vv. 61—124). Iratus legatorum audacia atque impudentia, quas ipse populo patefecerat frustra, iubet vetulus Amphitheum illum quam celerrime Lacedaemonem pergere pacemque sibi ac familiae suae solis apportare (vv. 125—133). Interea alii adsunt legati, qui reverterunt a Sitalce, Thraecum rege. Qui eodem modo ineptiis omnis generis a rustico dicacissimo vexantur (vv. 134—167). Mendaciis eorum adeo commovetur senex, praesertim cum moreti magna copia a „sociis" Thraecibus una cum legatis Athenas missis privatus sit, ut comitia dimittere prytanes iubet: nam grandine se ictum esse sentit (vv. 168—173). Venit denique Amphitheus σπονδὰς ferens. Displicent seni quinquennes nec minus decennes: triginta annorum pacem sumit. Itaque laetus domum abit, ut Dionysia ruralia, quae dicuntur, tam longum tempus neglecta celebret: Amphitheus ipse fugit Acharnensium senum bellicosam turbam, qui nunc scaenam ingressi infensis animis patriae proditorem oppressuri sunt (vv. 174—203).

IV

Iam ipsum prologi exordium magnas turbas doctis movit: venit senex, miserrimam vitae condicionem conqueritur: tenetur iam Aristophanes: παρῳδία haec prologi tragici plane est (cf. e. g. Frantz l. l.) At plura de Telepho Euripidis tragoedia in nostra fabula ridentur (cf. vv. 430 sq.): itaque haud dubitaverunt Mazon (l. l. 15 sq.) et Rostagni (l. l. 289 sq.) declarare ridiculam deflexionem prologi Telephi Euripideae hoc loco legi.

Reapse fabularum prologi, qui soliloquiis consistunt, cum in tragoediis creberrimi inveniantur, in perpaucis comoediis occurrunt. Huc referendi sunt omnes Euripidis prologi excepta fabula q. i. Iphigenia Aulidensis. Ad idem genus pertinent prologi Aeschyli fabularum, quae inscribuntur Septem contra

[7]) cf. Gordziejew l. l. 298.

Thebas, Agamemnon, Choephori, Eumenides; fabulae q. i. Persae et Supplices licet ab chori cantico ordiantur, non alia arte sunt compositae. Ex Sophoclis autem fabulis Trachiniae et Ichneutae oratione continua, non diverbio, exponuntur, Philoctetae, Antigonae, Electrae initia longas *ῥήσεις* exhibent, quae ad alterum tamen actorem, non ad spectantes, proferuntur. Contra ex Aristophanis fabulis vix ulla fabula huc potest trahi praeter Acharnenses et Nubes [8]): Lysistratae et Ecclesiazusarum exordia parum ad hoc genus apta esse videntur. Pluti autem initio Carionis illa oratio nimis longa habita ad Sophocleos potius quam ad Euripideos prologos attinet.

Sunt immo vero plures similitudines inter nostrum et Euripidis tragoediarum prologos: licet hic Helenam memorare miserias suas conquerentem (Hel. 56 sq.) Cui Electrae lamentationes adiungimus (Electr. 54 sq.). Postremo nutrix illa Medeae anus huc accedit: quae, postquam lamentans Argo illam infelicissimam exsecrata est, ad rem pervenit hoc modo (v. 16): *νῦν δ' ἐχθρὰ πάντα, καὶ νοσεῖ τὰ φίλτατα...* cf. Ach. 37 sq.: *Νῦν οὖν ἀτεχνῶς ἥκω παρεσκευασμένος | βοᾶν κτλ.* Med. 46 sq.: *ἀλλ' οἵδε παῖδες ἐκ τρόχων πεπαυμένοι | στείχουσι, μητρὸς οὐδὲν ἐννοούμενοι | κακῶν...* cf. Ach. 40: *Ἀλλ' οἱ πρυτάνεις γὰρ οὑτοὶ μεσημβρινοί* (Med. v. 1 sq. — cf. Nub. 42 sq.) Hippolyti autem Euripideae initio Venus his verbis fabulae argumentum indicat (vv. 20 sq.): *τούτοισι μέν νῦν οὐ φθονῶ· τί γάρ με δεῖ; | ἃ δ' εἰς ἐμ' ἡμάρτηκε, τιμωρήσομαι | Ἱππόλυτον ἐν τῇδ' ἡμέρᾳ κτλ.* Cf. Ach. 37 sq. (v. s.). Atque Andromacha ab inimicis oppressa eo modo spectantes de miserrima sua fortuna docet (v. 6 sq.): *νῦν δ' εἴ τις ἄλλη, δυστυχεστάτη γυνή κτλ.* cf. vv. 41 sq.: *καὶ νῦν κατ' οἴκους ἔσπ', ἀπὸ Σπάρτης μολών, | ἐπ' αὐτὸ τοῦτο κτλ.* Ach. 17 sq.: *Ἀλλ' οὐδεπώποτ' ἐξ ὅτου 'γὼ ῥύπτομαι | οὕτως ἐδήχθην... | ὡς νῦν κτλ.* Cf. vv. 37 sq. (v. s.). Non aliter Deianira illa Sophoclea vitam sibi lamentabilem esse praedicat: miserrimam sortem sibi fata dederunt, sed (Trachin. 36 sq.) *νῦν δ' ἡνίκ' ἄθλων τῶνδ' ὑπερτελὴς ἔφυν, | ἐντανθα δὴ μάλιστα ταρβήσασ' ἔχω κτλ.* Proxime ad nostri prologi indolem accedit exordium Agamemnonis Aeschyleae. Fingitur enim homo quidam, cui mandatum est, ut signum igni a Troia ab Agamemnone datum exciperet statimque Clytaemestrae, regiae uxori, nuntiaret. Eodem igitur modo atque

[8]) cf. Gordziejew l. l. 296.

Dicaeopolis Aristophaneus homo vigiliis praelongis fessus implorat deos, ut se hac molestissima custodia liberent (vv. 1—7). Tum brevissime rem exponit: spectantes de signo et Agamemnone docet (vv. 8—11). Deinde vigiliarum molestias et domestica mala conqueritur (vv. 12—22). Venit denique signum ab Achivis victoribus missum (vv. 22—25), gaudio ingenti a custode acceptum.

V

Nihil igitur iam miror, quod Mazon, cum nostram fabulam cum tragicis illis exordiis compararet, haec declarare non dubitaverit: prologum Acharnensium vere tragicum esse (p. 14: *C'est un véritable monologue, avec des revirements, des silences, des exclamations, tout ce qui caractérise le monologue tragique... Il y a donc là, non point, à proprement parler, une parodie, mais plutôt une adaptation plaisante des procédés habitueis de la tragédie à l'art comique...).* Sed iure iam a Thaddaeo Zieliński est observatum (*Die Gliederung der altattischen Komödie,* Leipzig 1885, 4 sq.) longius tragoediae exempla a comicorum usu esse removenda [9]). Maxime autem cavendum est, ne in turpissimos errores incidamus rerum tragicarum et comicarum speciem solam fallacem comparantes. At quanto magis est fugiendum, ne comoediam tragoediae exemplis interpretemur! Immo vero — si re vera ita se nonnuli gesserunt — *nihil pravius fieri potuit. Nam fabularum scaenicarum* genera proxima sibi esse primo obtutu videntur: reapse dissimillima longe sunt non solum stilo, sermone, metro, — quod quidem omnes concedunt — verum etiam indole, natura, compositione ac structura, personis, choro, actione, argumento. Quod ut ego quidem hoc loco longius tractarem, eo sum adductus, quod saepius docti — neglectis argutissimis indiciis a Zieliński notatis (ibd.) — eo modo ad Arstophanis fabulas explicandas accederunt tamquam comoedia omnino genus quoddam tragoediae subditum atque ex ea oriundum esset (cf. e. g. Frantz l. l. 7 sq.)

Si quidem voluit P. Mazon (l. l. 14—16) opinari prologum nostrum fuisse ridiculam Telephi Euripideae inflexionem — secutus est enim constantissime ea, quae de prologi stilo „tra-

[9]) cf. W. Süss, *Zur Komposition der altattischen Komödie, RhM. 63,* 1908, 12—13. Mazon l. l. 177.

gico" docuerat —, licet et nobis fortasse exemplo quodam tragico uti, ut ostendamus manifesto, quid tenendum sit de argumentis ex tragicis exemplaribus petitis. Itaque exordium Avium Aristophaneae cum Oedipo Coloneo, Sophoclis celeberrima fabula, comparare audeo. Utrique fabulae haec erunt communia: veniunt exules quidam, qui patriam reliquerant [10]). Loca ignorant, ad quae pervenerunt [11]): at in eo ipso loco sunt, qui iam pridem praedictus iis fatalis, si ita dici potest, futurus est. Itaque ex incolis quaerunt, ubinam gentium versentur [12]). Qui statim ceteros cives convocant, ut de exulibus statuant [13]). Instant primo indigenae offensis animis advenis [14]); argumentis tamen certis convicti peregrinos in civitatem recipiunt [15]).

Quae omnia curiositatis causa attuli: ceterum non dubito, quin, nisi temporum ordine prohiberentur (Aves anno 414 et Oedipum post annum 406 doctas dico), essent forsitan philologi iique non pauci, qui haec serio tractarent: itaque ea mente utramque fabulam compararent, ut declararent petivisse Aristophanem Avium prologi materiam ex Sophoclis tragoedia; item invenirentur, qui crederent Avium exordio Sophoclis prologorum morem ridicule perstrictum esse.

VI

Atque omnes, qui nostrae fabulae exordium simillimum esse Aeschyleorum nec non Euripideorum prologorum duxerunt, fugit Acharnensium initium proximum exemplar in fabula satyrica Euripidis, quae Cyclops inscribitur, habere. Prodit enim Silenus: detestatur labores innumerabiles, quos ipse Dionysi gratia perpessus est (vv. 1 sq.): *Ὦ Βρόμιε, διὰ σὲ μυρίους ἔχω πόνους | νῦν χὤτ' ἐν ἤβῃ τοὐμὸν εὐσθένει δέμας· | πρῶτον μέν, ἡνίκ' ἐμμανὴς Ἥρας ὑπο | Νύμφας ὀρείας ἐκλιπὼν ᾤχου τροφούς. | ἔπειτά γ' ἀμφὶ γηγενῆ μάχην δορὸς | ἐνδέξιος σῷ ποδὶ*

---

[10]) Oedipum et Antigonen, Pisthetaerum et Euelpidem dico. At nihil id facit, utrum necessitate coacti an sponte sua exulent.

[11]) cf. Av. 20 sq. Soph. O. C. 11 eq.

[12]) Av. 50 sq. Soph. O. C. 33 sq.

[13]) Av. 196 sq. Soph. O. C. 75 sq. (convocat epops aves, incola Athenienses).

[14]) Saeviunt aves in Athenienses (Av. 327 sq.), offenduntur Athenienses infaustissimo Oedipi adventu (Soph. O. C. 117 sq.).

[15]) Av. 627 sq. Soph. O. C. 666 sq.

παρασπιστὴς γεγὼς | Ἐγκέλαδον ἰτέαν εἰς μέσην θενὼν δορὶ | ἔκτεινα — φερ' ἴδω, τοῦτ' ἰδὼν ὄναρ λέγω; | οὐ μὰ Δί', ἐπεὶ καὶ σκῦλ' ἔδειξα Βακχίῳ. Quae cum eodem fere modo ac Dicaeopolis numeravit, his verbis exorsus (v. 10): καὶ νῦν ἐκείνων μεῖζον' ἐξαντλῶ πόνον plenissimam profert fabulae expositionem (vv. 11 sq.)

Quae cum ita sint, apparet iam inchoari soliloquio tam tragicas quam satyricas fabulas solere (cf. e. g. prologum Ichneutarum Sophoclis); quod si fabula ab uno exponatur actore,— nulli id generi fabularum esse proprium nec praecipuum. Nam quid est tam naturale tamque scaenicarum fabularum formae ac naturae aptum quam spectantes eo modo in medias fabulae res inducere, ut prae turba choreutarum prodeat actor longaque narratione theatrum doceat, quisnam ipse sit, ubi et quando res agatur — id est omnia exponat, quae ad fabulae cuiuslibet actionem et argumentum pertineant. Cum autem auctor nobilissimus quisque in eo praecipue laboret, ne nimis discrepet fabulae consilium et actio a consuetudine et ratione vitae cotidianae, — quaeruntur semper exordia scaenica eius generis, quae cum vera et apta videantur tum psychologicis quoque quae dicuntur rationibus comprobentur. Mirari enim iure potest spectator vel admodum sollers, quo modo id possit fieri, ut homo quilibet secum ipse agat et loquatur. Insolita haec esse in vita humana! Itaque ut hanc culpam effugiant, inducunt auctores fabularum homines maestitia, maerore, importunitate tam oppressos, curis, rebus adversis, dubiis, improvisis adeo turbatos et sollicitos, ut iam diutius retinere non possint se ipsos, quin omnia patefaciant et vel secum ipsis curas reputent. Est hoc certum solacium aegris animis. Itaque tragicus poeta actorem veram fortunam queri iubet: contra comicus aut satyricarum fabularum auctor invenit uberrimam risus materiam, cum scurram aliquem fingat ridicule importunitatem condicionis suae detestantem. Atque in dissertatione, qua de Thesmophoriazusarum prologo egi, iam notavi scurram excruciatum, iratum, aegrum, molestias, res adversas aegre ferentem, prae curis sollicitum fuisse tritissimam personam vel omnium prologorum antiquae illius comoediae. Habemus igitur fabularum exordia, quibus scurra aliquis socio de molestiis atque iniuriis conqueritur; necessarium tamen est, ut aliquando scurra solus prodeat et secum ipso curas comicas volvat.

Et haec velim animadvertas: prologorum soliloquia anti-

quiora comicis quam tragicis esse. Nam qui perspexerit, quantas partes in antiquis Atticorum comoediis scurra — i. e. *βωμολόχος* Graece — agat, nequaquam dubitabit, quin iam primordiis generis illius tritissimum fuerit, ut scurra molestias suas et curas spectantibus enarraret: eundem morem Pulcinellis aliisque eius generis personis comicis fuisse ne dici quidem opus est.

VII

Quae cum ita sint, licet nunc demum ad prologum nostrum indagandum accedere. Quem ut comice explicemus, id imprimis petimus, ut personam ipsius Dicaeopolidis diligentius perscribamus. Egregiam de personis Aristophaneis dissertationem instituit Guilelmus Süss (*De personarum antiquae comoediae Atticae usu atque origine*, Diss. Gissensis — Bonn 1905, cf. Romagnoli *Origine ed elementi* 100 sq.) Qui iure rettulit Dicaeopolidem inter eas personas, quae in fabulis Aristophaneis *βωμολόχον* i. e. Pulcinellae, ut ipse ait, munere funguntur. Quod munus in eo constat, quod scurra aliquis primas partes agens totam fabulam ineptiis implet ita, ut comoedia potius actione quam tricis illis scurrilibus carere posse videatur: versatur scurra in scaena per tempus omne, alii contra actores statim de scaena abeunt, simul ac risus materiam scurrae praebuerunt. Hic autem consiliis et tricis improvisis atque incredibilibus res omnes turbat et verbis ridiculis modo a parte — ut dici solet — loquens modo aperte invehens omnia in risum vertit, omnes perstringit seu stupidi et rustici seu acerbi *εἴρωνος* partes tenens. Eodem modo et Dicaeopolis noster se gerit: ineptiis legatorum machinas turbat, consilio improviso pacis sibi a Lacedaemoniis impetrandae iram Acharnensium suscitat; quos mox non sine sale irridet, Euripidem quanto cum risu cavilletur iam ne dici quidem necesse est, Lamachum, Megarensem, Thebanum, agricolam, *παράνυμφον* ceterasque fabulae personas rixis, iocis, probris obruit omnes. Itaque simillimus est Strepsiadis Nubium, Philocleonis Vesparum, Trygaei illius in Pace ridendi, Pisthetaeri nobilis Avium nec non Mnesilochi Thesmophoriazusarum. Si autem a fabulae argumento abscedimus et ipsius Dicaeopolidis naturam et mores consideramus, est senex hic rusticus (*ἀγροῖκος* cf. e. g. v. 32), provecta (cf. e. g. v. 244) non tamen extrema aetate (nam vir pluribus fabulae locis — non senex — appellatur), morosus sic ut eius generis hominum

est (cf. vel querellas istas, quas prologi initio audimus)[16]), cautus (cf. e. g. hominis suspiciones in Persarum et Thraecum legatos — vv. 109 sq. 151 sq.), parcus (cf. hominis querellas ob moreti magnam copiam ab Odomantibus surreptam — vv. 174 sq. cf. vv. 34 sq.)[17]), durus moribus, omnis urbanitas abest ab eo (cf. Euripidis episodium vv. 406 sq.), verus igitur *ἀγροῖκος* quem in Theophrasti libro de naturis et moribus humanis ridemus (Char. 4 [*Ἀγροικίας*]). Et quamvis factis vix congruat homo capite illo notatus cum rustico Aristophaneo, natura et moribus ita ambo similes sunt, ut verum illum Dicaeopolidem a Theophrasto conspectum depictumque esse putare possis (cf. O. Ribbeck, *Agroikos*. Abhandl. d. sächs. Ges. d. Wiss. Bd. 10 Nr. 1, Leipzig 1885, 6 sq.).

VIII

Non alios tamen mores exhibent Philocleo (cf. Vesp. 605 sq. 1122 sq.) ac Trygaeus (cf. e. g. Pac. 520 sq.), Mnesilochus ac Pisthetaerus iam a nobis notati; eidem generi sunt adscribendi Blepyrus ille Ecclesiazusis et Chremylus in Pluto notabilis. Proxime tamen accedit Strepsiades ille (ambo bellum detestantur — Ach. 32 sq. Nub. 6 sq. — oderunt urbem — Ach. ibd. Nub. 43 sq.— rus autem summopere laudant, de caritate urbani victus conqueruntur — Ach. 34 sq. Nub. 13 sq. 57 — poetas et tragicos novos aegre ferunt — Ach. 9 sq. Nub. 1354 sq. (de Aeschylo — cf. Nub. 1364 sq.). (Cf. Süss, *de personis* 18 sq. 55 sq.) Itaque necesse est intercedat nexus quidam inter hominum naturas et partes, quibus per fabulas funguntur. Fuit nimirum rusticus ille vetulus gratissima persona non poetis solis, verum etiam populo universo: diebus Dionysi festis rustici plerique theatra complebant (cf. de rusticis comoediae Atticorum primordiis — M. Croiset, *Aristophane et les partis à Athènes*, Paris 1906, 5 sq. 11). Sed fuit vetulus idem aptissima comoediae persona, quae *βωμολόχου* partes exerceret. Quisnam enim scurra potius et irrisoris acerbi et stupidi ridendi officium suscipiat quam senex

---

[16]) cf. Theophr. Char. 3 (*Ἀδολεσχίας*), cap. 3: *λέγειν ὡς πολὺ πονηρότεροί εἰσιν οἱ νῦν ἄνθρωποι τῶν ἀρχαίων, καὶ ὡς ἄξιοι γεγόνασιν οἱ πυροὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ... καὶ ὡς χαλεπόν ἐστι τὸ ζῆν κτλ.*

[17]) cf. Theophr. Char. 10 (*Μικρολογίας*). 11 (*Βδελυρίας*). 18 (*Ἀπιστίας*). 20 (*Ἀηδίας*). Menand. *Ἄγροικος* fr. 10 K.: *ἐγὼ δ' ἄγροικος, ἐργάτης, σκυθρὸς πικρός, φειδωλός.*

iratus omnibus, conditione sua male contentus, urbem et populares homines tam poetae rusticisque omnibus invisos cavillans ac detestans, — quam vetulus stupidus et morosus, attamen idem alacer et sollers, dum pingui quae dicitur Minerva utatur. Belli Peloponnesiaci autem initio senem rusticum comici poetae libentius per scaenam agerent, quia optime conveniebant personae eius modi omnia maledicta in homines belli studiosos iactata. Ceterum pro certo habeo fuisse rusticum vetulum celeberrimam personam comoediae illius popularis, quae ante Aristophanis aetatem floruerat (cf. S ü s s, *de personis* 57 sq. T h. Z i e l i ń s k i, *Quaestiones comicae,* Iresione I (Eus Supplem. 2), Leopoli 1931, 107 sq. R o m a g n o l i, *Origine ed elementi* 101 sq.) Ex quo vulgari ac humiliore loco translatus est rusticus in scaenam. Spectantium autem turba semper prono est animo ridere eius generis personam popularem variis casibus oppressam, nunc secundis nunc adversis rebus utentem, omnes inimicorum conatus atque impetus tamen frustrantem (cf. A. D i e t e r i c h, *Pulcinella,* Leipzig 1897, 251 sq.).

IX

Geminus igitur Dicaeopolis prodit in Nubium prologo ornatus Strepsiadis persona. Nimirum et prologus ipse Nubium valde cum nostrae fabulae exordio congruit. Audimus senes hoc modo vitae miserias conqueri:

Lamentatur Dicaeopolis totiens iam se fastidio summo affectum esse (vv. 1—3). Cf. Ach. 32 sq.

Ululat Strepsiades somno egens ob curas nimias (vv. 1—5).

Iratus est senex ob populi nequitiam tarde ad comitia convenientis (vv. 17—30). Cf. Ach. 1: *Ὅσα δὴ δέδηγμαι τὴν ἐμαυτοῦ καρδίαν...* 17 sq. *Ἀλλ' οὐδεπώποτ' ἐξ ὅτου 'γὼ ῥόπτομαι | οὕτως ἐδήχθην ὑπὸ κονίας τὰς ὀφρῦς | ὡς νῦν... Οὐδ' οἱ πρυτάνεις ἥκουσιν...*

Tum bellum senex detestatur (vv. 6 sq.)

Simillimo modo irascitur Strepsiades ob filii improbitatem (vv. 8—20) Nub. 12 sq.: *Ἀλλ' οὐ δύναμαι δείλαιος εὕδειν δακνόμενος | ὑπὸ τῆς δαπάνης...* 2 sq. *τὸ χρῆμα τῶν νυκτῶν ὅσον... οὐδέποθ' ἡμέρα γενήσεται...* Cf. Lys. 8 sq.: *ἀλλ' ὦ Κλεονίκη, κάομαι τὴν καρδίαν | καὶ πολλ' ὑπὲρ ἡμῶν τῶν γυναικῶν ἄχθομαι...*

9: *Ἀλλ' ὠδυνήθην ἕτερον αὖ τραγῳδικόν...*
13: *Ἀλλ' ἕτερον ἥσθην...*

17: *Ἀλλ' οὐδεπώποτ ἐξ ὅτου 'γὼ ῥύπτομαι...* Cf. v. 40: *Ἀλλ' οἱ πρυτάνεις γὰρ οὗτοί...*
4 sq.: *Φέρ' ἴδω, τί δ' ἥσθην ἄξιον χαιρηδόνος; | Ἐγῷδ' ἐφ' ᾧ γε τὸ κέαρ εὐφράνθην ἰδών...* (sequitur enumeratio).

Postquam satis iam lamentatus est Dicaeopolis, consilium suum aperit:

37 sq.: *Νῦν οὖν ἀτέχνως ἥκω παρεσκευασμένος | βοᾶν, ὑποκροούειν, λοιδορεῖν τοὺς ῥήτορας, | ἐάν τις ἄλλο πλὴν περὶ εἰρήνης λέγῃ...*

v. 40 sq.: *Ἀλλ' οἱ πρυτάνεις γὰρ οὗτοί μεσημβρινοί. | Οὐκ ἠγόρευον; τοῦτ' ἐκεῖν' οὐγὼ 'λεγον | εἰς τὴν προεδρίαν πᾶς ἀνὴρ ὡστίζεται.*

Variis modis occupat animum Dicaeopolis, ut taedium abigat (vv. 28 sq.)
Numerat Dicaeopolis ea, quibus gavisus est; enarrat ea, quae animum suum maerore affecerunt (vv. 5—16).
Iratus est rusticus, quod popu-

8: *Ἀλλ' οὐδ' ὁ χρηστὸς οὗτοσὶ νεανίας...*
11: *Ἀλλ', εἰ δοκεῖ ῥέγκωμεν ἐγκεκαλυμμένοι...*
12: *Ἀλλ' οὐ δύναμαι δείλαιος εὕδειν...*

21 sq.: *Φέρ' ἴδω*[18]*, τί ὀφείλω; Δώδεκα μνᾶς Πασίᾳ. | Τοῦ δώδεκα μνᾶς Πασίᾳ; Τί ἐχρησάμην; | Ὅτ' ἐπριάμην τὸν κοπατίαν...*

Postquam senex miserias enarravit ac filium improbum risu et probris perstrinxit, aperit, quo modo ex angustiis sit tandem evasurus:
75 sq.: *Νῦν οὖν ὅλην τὴν νύκτα φροντίζων ὁδοῦ | μίαν ηὗρον ἀτραπὸν δαιμονίως ὑπερφυᾶ, ἣν ἣν ἀναπείσω τουτονί, σωθήσομαι...*
12 sq.: *Ἀλλ' οὐ δύναμαι... εὕδειν... διὰ τουτονὶ τὸν υἱόν...* tum ad filii somniantis etiam de re equestri exclamationes haec senex addit: 26: *τοῦτ' ἐστὶ τουτὶ τὸ κακὸν ὃ μ' ἀπολώλεκεν ..*

Dormire cupit Strepsiades, ne de curis innumerabilibus semper cogitet (vv. 21—24 — v. s.)
Irascitur ac sollicitatur senex, cum aeris alieni rationes habeat (vv. 21—24 — v. s.)

At simillimus est eius Strepsia-

[18]) Eq. 119: *φέρ' ἴδω, τί ἄρ' ἔνεστιν;* Eq. 1214: *φέρ' ἴδω, τί οὖν ἔνεστιν.*

lus et prytanes tam tarde ad contionem veniant (vv. 17—30; 40—42).

Ridicule docet Dicaeopolis spectantes, quonam loco sit oriundus, quaenam vitae suae sit conditio, quanto desiderio vitae illius rusticorum beatae afficiatur (vv. 28—39).

Loquitur autem Dicaeopolis non continua oratione: immo vero saepius silet, computat, cogitat, numerat, oscitat etiam (v. s.) Silet haud dubie post v. 3, 6, 8, 12, 22 (hic breviter tamen), 27, 36, 39.

des filio stertenti iratus (vv. 8—10; 39—40).

Simillime Strepsiades theatrum docet, quonam modo in angustias illas inciderit, cum originem suam et vitam rusticam pristinam verbis ridiculis perscribat (vv. 41—55; 60—74)[19]).

Clarissime notavit poeta locos, quibus actor Strepsiadis personam gerens sermonem nimis longum silentio et gestu variare debeat: post v. 1, 4, 5, 7, 10, 11, 20; 48, 59, 74, 77.

X

Quae prologorum mira similitudo — etiam in reliquis partibus perspicua — primo tantum obtutu singularis esse videtur: nam docui iam dissertatione de Thesmophoriazusarum prologo o m n e s Aristophanis comoedias querellis scurrilibus incipi solere[20]). Itaque proximum nostro prologo Equitum quoque exordium est. C o n q u e r u n t u r servi duo de fortuna et de atrocitate Paphlagonis cuiusdam, vilici novi, eodem fere modo, quo Dicaeopolis priore anno spectantes delectaverat. Si quidem scurriles querellae istae plerisque Aristophanis fabulis diverbiis fiunt (Equites[21]), Vesp.[22]), Pax[23]), Aves[24]), Thesm.[25]), Plut.[26])), quid

---

[19]) Simillime opponit uterque rus vitae urbanae: Ach. 33 sq.: *...τὸν ἐμὸν δῆμον ἐρῶν, | ὃς οὐδεπώποτ' εἶπεν· Ἀνθρακας πρίω' | οὐκ ὄξος, οὐκ ἔλαιον, οὐδ' ἥδει 'πρίω' κτλ.* Nub. 46 sq.: *ἔγημα... ἀγροικος ὢν ἐξ ἄστεως... συγκατεκλινόμην ἐγω | ὄζων τρυγός, τρασιᾶς... ἡ δ' αὖ μέρον... δ α π ά ν η ς* κτλ. Cf. Vesp. 251 sq.

[20]) cf. p. 296.

[21]) cf. praec. 46. 47. 51. 166 sq.

[22]) cf. v. 1 sq.

[23]) cf. praecipue Trygaei lamentationes, quae leguntur vv. 62 sq.

[24]) cf. vv. 27 sq.

[25]) cf. vv. 3 sq. 22 sq.

[26]) vv. 1—2. Ex aliis poetis laudandum est hic fr. 79 K e Philemonis *Στρατιώτῃ*, si prologo id assignamus.

factu est facilius, quam pro duobus unum actorem inducere, qui miserias suas conqueratur. Mutatur tum forma quidem, res ipsa intacta permanet. Et quo modo pro prologo dialogico — si ita dici potest —, soliloquium scurrile possit fabulam aperire, optime Plutus fabula quae inscribitur docet. Cuius fabulae exordio loquitur primo Cario servus, longinqua oratione stultitiam domini ridicule perstringit eo tamen modo, ut potius spectantibus vitae importunitatem et itineris molestias queri videatur quam dominum, quem sequitur, alloqui. Aliam speciem exhibet Lysistrata, cuius fabulae prologo arguit mulier illa feminarum segnitiem sola in scaena adstans; mox tamen iras istas alii mulieri succurrenti enarrat (cf. praec. v. 9: *κάομαι τὴν καρδίαν* — v. s.) Quo adiungitur Praxagora Ecclesiazusarum — licet hic plus tragicorum prologorum parodia quaedam valeat —, quae irata est ob mulierum desidiam ac pigritiam; quae vitia postquam pluribus reprehendit, tum denique mulieribus aliis paulatim convenientibus diverbio rem et fabulae argumentum aperit. At contra idem Nubium prologus optime potest docere, quo modo e prologo monologico — si hoc verbo uti licet — possit oriri exordium, quod diverbio conficiatur: nam postquam pauca conquestus est Strepsiades de curis atque insomniis, fit ridiculum illud senis diverbium cum filio per somnum delirante: quo exponit auctor spectantibus, quonam „morbo" adulescens ille aegrotet. Tum rursus pluribus iam verbis senex miserias domesticas enarrat, uxorem luxuriae, filium improbitatis arguit: postea iterum filium suscitat et diverbio consilium Socratis adeundi id est totius fabulae argumentum proponit. At si ad ceteras fabulas accedimus, facere non possum, quin morem illum comicum *τὸ πρᾶγμα τοῖς θεαταῖσιν φράζειν* hic afferam: qui mos in eo constat, ut, postquam ineptiis cuiuslibet generis ridiculo diverbio actores duo theatrum delectaverunt et spectantium studia incitaverunt, iubeat poeta alterum silere, alterum actorem autem ad spectantes conversum planissime fabulae argumentum enarrare. Qui usus pluribus rebus cum scurrilibus illis soliloquiis congruit.

Quae omnia luculentissime iam probant tenue fuisse discrimen inter prologos monologicos ac dialogicos, qui dicuntur, per fabulas Aristophaneas conspicuos. Ita enim exordia, quae soliloquiis constant, atque illa, quae per diverbium fiunt, sunt

inter se connexa, ut alterum „genus" ex altero oriri et alterum in alterum facillime mutari possit.

Scurrarum autem soliloquia — tam prologis quam aliis fabularum partibus adhibita — ne nova quidem sprevit comoedia. E. g. velim conferas, quae in Plauti leguntur fabulis: Mercat. 335: Homo me miserior nullus est aeque, opinor,

Neque advorsa quoi plura sint sempiterna e. q. s.

Cf. ibd. vv. 587. 700 sq. Atque in Aulularia comoedia Euclio ille haud secus ac Dicaeopolis Aristophaneus victus caritatem deplorat — cf. vv. 371 s. Item in Captivis parasiti soliloquium huiusce modi audimus: 461 sq.:

Miser homost, qui ipsus sibi quod edit quaerit et id aegre invenit,
Sed illest miserior, qui et aegre quaerit et nil invenit.
Ille miserrumust e. q. s.

Cf. ibd. 781 sq.:

Quanto in pectore hanc rem meo magis voluto,
Tanto mi aegritudo auctior est in animo.

In Pseudolo autem puer quidam secum ipso adversam fortunam computat (vv. 767 sq.) E Sticho quoque parasiti orationem ridiculam eiusdem generis licet afferre (vv. 155 sq. cf. v. 156: Nam postquam natus sum, satur numquam fui — cum Ach. 17 sq.) In Trinummo Megaronides senex in scaenam intrat: secum solus meditatur (23 sq.) In eadem fabula Lysiteles soliloquio haec reputat:

Egomet me coquo et macero et defetigo
Magister mihi exercitor animus nunc est.

In Truculenti autem prologo Diniarchus adulescens hoc modo amoris incommoda sibi ipse enarrat (vv. 22 sq.):

31: Primumdum merces annua: is primus bolust: interea...
42: Adduntur noctes: interim ille hamum vorat...[27])

In eodem genere sunt Adelphorum Terentianae versus 26 sq.:

non redit hac nocte a cena Aeschinus
neque servolorum quisquam...

Quae postquam a sene dicta sunt, statim ad fabulam exponen-

[27]) cf. Leo, *Monolog* 46 sq. Si autem de Plautinis fabulis loquimur, haec adicere licet: hominem morae impatientem — sic ut noster Dicaeopolis iratus — celeberrimam Latinae comoediae fuisse personam — cf. e. g. Mil. glor. 1290 sq. Poen. 540 sq.

dam accedit: adulescentis illius lascivi mores et patris severam naturam describit.

Latinis exemplis Graeca et ea plura etiam addi possunt: quae proficiunt tamen parum ad quaestionem nostram — nescimus enim, an narrationes illae scurriles e prologis comoediarum petitae sint (cf. tamen p. 334 ann. 26). Sed restat alia via et ratio, ut iam haud dubie percipiamus soliloquii morem tritissimum exordiis veteris Atticorum comoediae fuisse. Legimus auctorem, qui ipse testatur se comicos illos veteres secutum esse — Lucianum iam agnoscis — et plures dialogos ad formam et indolem antiquarum fabularum conscripsisse (cf. e. g. Prometh. 5. Bis accus. 33). Quo in genere est opusculum quod Timon inscribitur: incipit id longa Timonis oratione: qui primum diu de deorum inertia et hominum improborum audacia conqueritur; tum rem enarrat (cap. 6): *ὥστε ὑπὸ τῶν κακῶν ἐπὶ ταύτην τὴν ἐσχατιὰν τραπόμενος ἐναψάμενος διφθέραν ἐργάζομαι τὴν γῆν κτλ.* Simillimum est exordium dialogi qui Gallus inscribitur, ubi rusticus ille maledicit gallo, quod se ex somnio iucundissimo suscitavit (cap. 1)[28]).

Quibus rebus iam haud dubie evincitur soliloquia innata fuisse comoediae; eadem nulla re ad tragicorum artem attinere; etiam de parodia tragica in soliloquiis comicis conspicua nimium cogitare nefas esse.

XI

Quae cum ita sint, ad ipsum textum prologi diligentius ac singillatim indagandum nunc accedimus. Atque iam primi fabulae versus interpretatione subtiliore indigent. His enim verbis Dicaeopolis exorsus est: *Ὅσα δὴ δέδηγμαι τὴν ἐμαυτοῦ καρδίαν, | ἤσθην δὲ βαιά, πάνυ δὲ βαιά, τέτταρα· | ἃ δ' ὠδυνήθην, ψαμμακοσιογάργαρα.* Quater igitur se gavisum esse senex noster dicit (v. 2). Mirati sunt docti, quid sibi hic numerus velit, cum mox afferat Dicaeopolis duas tantummodo res, quibus summopere sit laetatus: Cleonem quinque talenta evomere ab equitibus coactum et Dexithei pulcherrimum canticum (v. 5 sq.) Itaque alii post v. 16 lacunam statuerunt, quae duabus reliquis Dicaeopolidi tam amoenis casibus expleretur (cf. van Leeuweni editionem ad versum 2), alii contra coniecerunt vocem *τέτταρα* corruptam esse (cf. Blaydesii et Ellioti notas ad v. 2)[28]). Non-

[28]) Cf. Charonem aegre Mercurium exspectantem — Catapl. 1.

nulli autem contenderunt (cf. ed:nem Blaydesii p. 196 sq.) τέτταρα illud eandem vim habere ac „perpauca" collatis Aristophanis versibus, qui Pac. 1150. Ran. 915 (cf. Antiphan. fr. 172, 3 K) leguntur. Quos omnes fugit sane senem nostrum, cum versu 2 se „quater" gavisum esse diceret, versu demum quarto quaesivisse, an ipse posset reminisci, quibus rebus „cor sibi esset delectatum": *Φέρ' ἴδω, τί δ' ἥσθην ἄξιον χαιρηδόνος;* tum sibi ipsum respondisse (v. 5): *Ἐγῷδ' ἐφ' ᾧ γε τὸ κέαρ εὐφράνθην ἰδών κτλ.* Quo modo igitur possit senex scire se quater gavisum esse (v. 2) ante quam reminiscatur (v. 4 sq.), quot quaeque fuerint res illae animo suo laetae atque iucundae? Sequitur iam necessario vocem τέτταρα nullum numerum certum significare. Perspectis tamen auctorum locis a Blaydesio congestis adduci non possum, ut τέτταρα illud pro „perpaucis" legam. Aliam igitur ex his angustiis viam petam. Et cum ad verbum respiciam, quo innumerabiles molestias senex notaverat — ψαμμακοσιογάργαρα — nulla mihi probabilior versus explicatio offertur nisi ut credam vocem τέτταρα de industria a poeta hic adhibitam esse, ut verbo illi sesquipedali apte opponeretur: etenim voluit rusticus ille molestiarum perlongae seriei gaudia perpauca obicere: sumpsit igitur pro quolibet parvo numero τέτταρα, quod, cum homoeoteleuton ad illud ψαμμακοσιογάργαρα esset, ridicule una pronuntiabatur. Iisdem rationibus inducor, ut reiciam ingeniosissimam Othonis Schroederi coniecturam, qui v. 2 legit *βαιά, πάνυ δὲ βαι'<οὐ>τέτταρα (Lesefrüchte aus den Acharnern*, Herm. 68, 1933, 464 sq.)

Qua difficultate expedita in alteram statim incidimus: haec enim v. 5 sq. leguntur:

> *Ἐγῷδ' ἐφ' ᾧ γε τὸ κέαρ εὐφράνθην ἰδών,*
> *τοῖς πέντε ταλάντοις, οἷς Κλέων ἐξήμεσεν.*
> *ταῦτ' ὡς ἐγανώθην, καὶ φιλῶ τοὺς ἱππέας*
> *διὰ τοῦτο τοὔργον· ἄξιον γὰρ Ἑλλάδι*[29]).

Et iam antiqui scriptores rettulerunt haec verba ad causam, quae Cleoni ab equitibus dicta erat (cf. e. g. schol. ad Ach. 6. Gregor. Corinth. Rhetor. Graec. 7, 1345 Walz). Refutaverunt

[29]) v. 8: *ἄξιον γὰρ Ἑλλάδι* Blaydes vertit: interest enim Graeciae. Quod non est ita. Nam verbum *ἄξιον* idem hoc loco valet quod *προσήκει*. Facinus igitur non solum utile, verum etiam dignum et decens Graeciam est.

docti (cf. e. g. Müller-Strübing l. l. 119 sq.)[30]). Immo vero coniecerunt Dicaeopolidem hoc loco ad comicam aliquam in hominem illum popularem invectionem spectare: fortasse de ipsius Aristophanis Babyloniis cogitare, ubi acerrime Cleo lacessitus esset (H. Lübke, *Observationes criticae in historiam veteris Graecorum comoediae*, Berolini 1883, 17 sq. cf. Starkie — fabulae nostrae editionem p. 241 sq.) Quam doctorum opinionem ego quidem secutus his etiam rebus confirmare possum: omnia, quae a Dicaeopolide numerantur — tam laeta quam maesta —, in theatris contigerant: iure igitur et Cleonis casus eodem referimus. Atque studet Aristophanes in prologis componendis, ut spectantium studia et curiositatem suscitet. Itaque nostro quoque prologo studium theatri eo modo poeta sustentat, ut ante versum 19 sq. ne uno quidem verbo monet fabulam in Pnyce agi: immo vero loquitur Dicaeopolis continuo de theatralibus rebus ita, ut spectantes iam credant rem in theatro actum iri scaenamque theatrum ipsum Dionysi esse, cum repente sentiunt v. 19—20 se in Pnycem ad comitia translatos. Non dubito etiam, quin Cleonem ab equitibus oppressum ipso fabulae initio de industria poeta posuerit, ut omnibus priorem fabulam suam in memoriam vocaret[31]).

XII

Si nunc totius iam soliloquii structuram et formam tractamus[32]), necesse est observemus mira id arte esse contextum.

---

[30]) Negat vir doctus Cleonem ab equitibus in iudiciis oppressum esse; quidquam tamen veri Aristophaneis verbis inesse certe credit. Itaque ducit Cleonem a sociis pretio quinque talentorum corruptum esse; ob hanc rem tributi remissionem in comitiis rogavisse; equitibus repugnantibus legem a populo esse reiectam.

[31]) At non est, quod miremur, si in Babyloniis equites easdem partes egerunt atque in illa fabula, cui ipsi nomen dederunt: tritissimum id poetae fuit comica inventa saepius iterare ac repetere.

[32]) Malorum enumeratio, quam ex Dicaeopolide audimus, parum polita primo obtutu esse videtur: vv. 5: *Ἐγῷδ' ἐφ' ᾧ γε τὸ κέαρ ἐθφράνθην ἰδὼν...* (cf. Thesm. 849)

9: *Ἀλλ' ὠδυνήθην ἕτερον αὖ τραγῳδικόν...*

13: *Ἀλλ' ἕτερον ἥσθην...*

15: *Τῆτες δ' ἀπέθανον καὶ διεστράφην ἰδών...*

Quod non est ita; nam sic ut iam supra demonstravi (p. 11) loquitur senex noster non continua oratione, sed, ut garruli vetuli est, modo tacet, modo

Nam versus 1—17 sunt [33]), quibus sustentatio comica, quae dicitur, continetur (cf. Mazon l. l. 171): et cum iam scurra spectantibus declaravit vocem ridicule inflectens „tanta mala sum perpessus", haec exclamat: „sed numquam, quod sciam, tanta ira me invasit, ut nunc, cum comitiorum causa parthus hic venio Pnycemque hanc vacuam a civibus cerno". Aptissime is novus dolor veteribus adiungitur: simul tamen scurra omnia, quae ad fabulae argumentum attinent, id est locum, tempus, actionis condiciones, theatro affert (vv. 18—21). Quas iras ac dolores postquam satis senex memoravit, facete praedicat se ad comitia semper mane venire solitum: itaque summopere fastidire, modo curas secum volvere, modo lusu animum levare; se ipsum rusticum esse, desiderio ruris summo tactum, pacem cupide exspectare; ac nunc paratum venire comitia turbare, oratoribus maledicere, magistratus impedire nisi de pace statim facienda essent acturi. Quibus iam summa fabulae totius exponitur [34]). Habemus versu 39 perfectum prologum illum genu-

---

reputat, modo exclamat, gestibus et „digitis computat". Itaque et oratio pronuntiandi modo accuratissime accomodata est.

Atque ut iam omnia, quae cum soliloquio Dicaeopolidis comparari possunt, afferamus, haec sunt nobis notanda: si formam — i. e. malorum enumerationem — respicimus, congerendum est fragmentum Hermippi 77 K: *ἃ τόθ' ἡσθην, ταῦτα νῦν ἀνήδομαι*, tum Eupolidis versus, qui ex fabula Aurea aetas inscripta servantur (fr. 276 K). Ex Lucianis demum dialogis Mercurii et Maiae colloquium sumatur (Deor. coll. 24, 1): numeratur Mercurius labores innumerabiles, tum hoc modo exorditur: *καὶ νὴν ἄρτι ἥκοντά με κτλ.*

Si autem rem spectamus — i. e. theatrales senis querellas — tritissimas eas comicis fuisse ipsius Arsitophanis fabulae declarant: Ach. 139 sq. Thesmoph. 168 sq. al. Taedium tragicum Dionyso ipsi causae fuit, ut ad inferos proficisceretur (Ran. 71 sq.) Innumerabilia in hoc genere etiam in ceterorum comicorum fragmentis leguntur: cf. e. g. Eupol. fr. 139 (Helotes) K. Alexid. fr. 179 K (v. i.) De comicorum tricis obsoletis — schol. Aristoph. Pac. 741: *ἐπεπόλαζε γὰρ τότε ταῦτα, Ἡρακλῆς πεινῶν καὶ Διόνυσος δειλὸς καὶ μοιχὸς Ζεύς, ὥστε καὶ αὐτοὺς δοκεῖν ἄχθεσθαι. Κρατῖνος ' ὑπὸ δ' Ἡρακλέους πεινῶντος ἄγει καὶ σκώπτοντος ταῦτα οὐ βιωτόν ἐστι'.* Quod odium ac taedium postea a tragicis commicisque in philosophos cecidit: quos acerrime, quod sciam, comicorum morem secutus irrisit idem Lucianus.

[33]) Ad v. 14, ubi Boeoticum canticum laudatur — cf. Gaibel, *Ethnica*, Diss. Bresslau 1915, 62 sq.

[34]) Ad v. 22 *σχοινίον..., μεμιλτωμένον* cf. E. Wunderlich, *Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer*, Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten Bd. 20, Heft 1, 27 ann. 2 (Giessen 1925). Ad v. 23 — cf. Th. Wagner, *Aristoph. Ach. 23 ff.* RhM. 60, 1905, 448 sq.

i n u m, qui dicitur (cf. dissertationem de prol. Thesmoph. 321). Nam omnia, quae spectantes interest scire, patefacta sunt: actionis locus et tempus cognita sunt, novimus primam fabulae personam, explanatum est actionis propositum: expetit senex noster omni modo pacem. Iam inde quae sequuntur, afferunt, quo modo scurra pacem illam adeptus sit: hanc prologi partem vocavi ego quidem prologum suppletorium (*de prol. Thesmoph.* 321). Est is re vera extra prologum ipsum actionemque dramatis ipsius inchoat (Contra P. M a z o n l. l. 17 dicit — qua re adductus nescio — soliloquium Dicaeopolidis nihil ad fabulam exponendam attinere; totum prologum in t r e s partes dividit: soliloquium, e x p o s i t i o n e m, quae episodiis legationum conficitur; parte postrema „thema comicum" ponitur actioque fabulae inchoatur (175—203) (?). Quae iure refutat H. B e y e r l. l. 57 sq.[35]).

Simul ac Dicaeopolis consilium suum spectantibus aperuit (v. 37—39): *Νῦν οἶν ἀτεχνῶς ἥκω παρεσκευασμένος | βοᾶν, ὑποκρούειν, λοιδορεῖν τοὺς ῥήτορας. | ἐάν τις ἄλλο πλὴν περὶ εἰρήνης λέγῃ...*[36]) veniunt prytanes cum populo: sic ut scurra noster praedixerat, omnes ad primos sessus vi contendunt (vv. 40—42): *Ἀλλ' οἱ πρυτάνεις οὗτοι μεσημβρινοί. | Οὐκ ἠγόρευον; τοῦτ' ἐκεῖν' οὐγὼ 'λεγον | εἰς τὴν προεδρίαν πᾶς ἀνὴρ ὠστίζεται.* Notat id cum gaudio senex (cf. Aristoph. Heroum fr. 298 K: *οὐκ ἠγόρευον; οὗτός ἐστ' οὐκ Ἀργόλας;* Plut. 102: *Οὐκ ἠγόρευον*

Prave contulit v. Leeuven ad v. 31 *παρατίλλομαι* Pac. 545: *Ἐκεινονὶ γοῦν τὸν λοφοποιὸν οὐχ ὁρᾷς | τίλλοντ' ἑαυτόν;* nam hoc loco *παρατίλλειν* irati gestus est, nostro autem taedium notat.

[35]) Scurrili stilo notabiles sunt versus 30 sq.: *στένω, κέχηνα, σκορδινῶμαι, πέρδομαι, | ἀπορῶ, γράφω, παρατίλλομαι, λογίζομαι* κτλ. cf. e. g. Nub. 43 sq.: *ἄγροικος, ἥδιστος βίος | εὐρωτιῶν, ἀκύρητος, εἰκῇ κείμενος* κτλ. 50 sq.: *ὄζων τραγός, τρασιᾶς, ἐρίων, περιουσίας, | ἡ δ' αὖ μύρον, κρόκον, καταγλωττισμάτων* κτλ. cf. 47. Eq. 66: *αἰτεῖ, ταράττει, δωροδοκεῖ.* 93 sq.: *πλουτοδοσι, διαπράττουσι, νικῶσι δίκας, | εὐδαιμονοδσιν, ὠφελοῦσι τοὺς φίλους* κτλ. Thesm. 54 sq.Ran. 112 sq. Innumerabilia exempla comicorum fragmenta praebent: praecipuum id stili comici fuit verba plura eaque asyndeta una congerere: cf. e. g. Pherecr. fr. 18 K (*Μονότροπος*): *ζῶ Τίμωνος βίον, | ἄγαμον, ἄδουλον, ἀξύθυμον, ἀπρόσοδον, | ἀγέλαστον, ἀδιάλεκτον, ἰδιογνώμονα* Antiphan. fr. 148 K. Mnesimach. fr. 4 K, 52 sq. Ex Aristophanis fragmentis cf. fr. 219 K (*Δαιταλῆς*): *ἔσειον, ἤτουν χρήματ', ἠπείλουν, ἐσυκοφάντουν.* fr. 271 K (*Δράματα ἢ Κένταυρος*): *πτίσσω, βράττω, μάττω, δεύω, πέττω, καταλῶ.*

[36]) cf. versus 18 sq. e Pluti exordio: *Ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ ἴσθ' ὅπως σιγήσομαι, | ἢν μὴ φράσῃς, ὅ τι τῷδ' ἀκολουθοδμέν ποτε,* qui eodem modo ac Dicaeopolidis verba querellas consequuntur (v. 1—15).

ὅτι παρέξειν πράγματα | ἐμέλλετόν μοι; cf. Aristoph. fr. 284 K. Soph. Oed. Col. 838. Vide quoque Nub. 26 (ad Phiddippidis somniantis exclamationes acerbus ille Strepsiades daec dicit): τοῦτ' τουτὶ τὸ κακὸν ὃ μ' ἀπολώλεκεν... Pac. 64: τοῦτ' ἔστ' τουτὶ τὸ κακὸν αὖθ' οὑγὼ 'λεγον... (de Trygaei „insania"). Lys. 240.)

Docuit J. van Leeuwen (fab. ed. p. 2) prologum fabulae a quinque actoribus esse actum: quorum primus Dicaeopolidis, alter legati et Theori, tertius Amphithei, quartus praeconis [37]), quintus Pseudartabae partes egerunt. Vacat chorus in prologis: itaque non dubito, quin annumerentur choro et civium turba et eunuchi, qui Pseudartaban comitantur, et Odomantes illi — additis fortasse aliquot mutis quae dicuntur personis. Partes autem praeconis et Pseudartabae certe antistites exercent, qui choro in duas partes diviso praeesse solent.

XIII

Incipit contio: contionum ridiculas deflexiones tritissimas fuisse comoediae illi populari — *commedia popolare* haec Italorum lingua vocatur —, testantur plures iique simillimi loci, qui in ceteris Aristophanis fabulis inveniuntur. Quorum est avium conventus (Av. 266 sq.), tum comitia a Lysistrata habita (vv. 69 sq.), deinde Thesmophoriazusarum contio (vv. 295 sq.) (cf. invocationem praeconis mulierum: 295: εὐφημία 'στω 372: Ἄκουε πᾶσα et Ach. 43 sq.: Πάριτ' εἰς τὸ πρόσθεν, | πάριθ' ὡς ἂν ἐντὸς ἦτε τοῦ καθάρματος. Ach. 45: Τίς ἀγορεύειν βούλεται Thesmoph. 379: Τίς ἀγορεύειν βούλεται; Lucian. Iupp. tragoed. 18: Ἄκουε, σίγα, μὴ τάραττε· τίς ἀγορεύειν βούλεται τῶν τελείων θεῶν κτλ.) postremo Ecclesiazusae illae comitia inter se temptantes, ante quam re vera in Pnyce virorum muneribus fungentur (vv. 128 sq. cf. Ach. 43 sq. v. s. Eccl. 129. Ach. 59: Κῆρυξ· Κάθησο, σίγα. Eccl. 129 sq.: Ἀρίφραδες, παῦσαι λαλῶν. Κάθιζ' ὁ παριών. Eccl. 130: τίς ἀγορεύειν βούλεται [38]). Neque alii co-

[37]) Qui praeco apte cum muliebri illo congeri potest, quem in Thesmophoriazusis ridemus (vv. 295 — cf. quoque Agathonis servum eidem generi annumerandum — ibd. 39 sq.)

[38]) At Eq. 751: Ἀλλ' εἰς τὸ πρόσθε. Χρὴ παρεῖν' εἰς τὴν πύκνα, quem versum cum nostro loco contulit Blaydes — attinet ad Demum in Pnycem properantem, nihil ad comitiorum mores facit.

De formula τίς ἀγορεύειν βούλ. et comitiorum caerimoniis cf. Aeschin. 1, 23: Ἐπειδὰν τὸ καθάρσιον περιενεχθῇ καὶ ὁ κῆρυξ τὰς πατρίους εὐχὰς

mici haec contempserunt: afferre licet vel eam contionem ridiculam, quam Theopompus in *Στρατιώτισι* fecit (fr. 54 sq. K.) Eadem in Luciani dialogis saepius ridemus (cf. e. g. Iovem tragoed. 12 sq. Deor. concilium, cett.)

Quae non est, cur miremur: comoedia illa Atticorum, quae tam cum populi consuetudinibus erat coniuncta, necessario et comitiorum acta ac mores imitabatur, praesertim cum uberrimam risus materiam praeberent poetis omnia, quae contionibus geri solebant: fingunt enim omnis generis ridiculas personas — stupidos, scurras, alazones, mendaces, mulierculas vinolentas, multiloquaces, lenas, adulteras, — contionantes, orantes per comitia stilo sublimiore; quos contra turbant et irrident alii scurrae (cf. e. g. prologum Ecclesiazusarum)[39]). Maximus oritur risus ex his personis tam rei inconcinnis. Ceterum mire diligebant Athenienses illos conventus, disputationes publicas atque colloquia, forenses omnes disceptationes.

Scurrae autem — tam spectantibus grato — dat locus ille contionis plurimas occasiones, ut ineptiis indulgeat: turbat is orantes, miscet rerum ordinem, arguit omnes, obruit ira, ineptiis secundum stupidi morem cavillatur contionantes, alazones forenses irridet eorumque mendacia frustratur. Quo in genere est et Dicaeopolis noster: sed ante quam videbimus, quo modo is partes irrisoris exerceat, aliam temptemus quaestionem.

XIV

Postquam contio inita est, procurrit e media civium turba[40]) vir quidam ad Dicaeopolidis sedem et praeconis suggestum. Interrogat praeco — sic ut comitiorum moris est (v. s. p. 343 ann. 38), an quis orare velit: statim prodit vir ille in medium atque orationem incipit (vv. 46 sq.) Dicit se Amphitheum esse. Miratur praeco nomen insolens: at homo plane affirmat se immortalem esse: *Ὁ γὰρ Ἀμφίθεος Δήμητρος ἦν | καὶ Τριπτολέμου.*

εὔξηται, προχειροτονεῖν κελεύει τοὺς προέδρους περὶ ἱερῶν... καὶ ὁσίων καὶ μετὰ ταῦτα ἐπερωτᾷ ὁ κῆρυξ, τίς ἀγορεύειν βούλεται τῶν ὑπὲρ πεντήκοντα ἔτη γεγονότων. ἐπειδὰν δὲ οὗτοι πάντες εἴπωσι, τότ' ἤδη κελεύει λέγειν τῶν ἄλλων Ἀθηναίων τὸν βουλόμενον, οἷς ἔξεστι.

[39]) Non in alio genere est petitio illa Eatansvilliana, quam in ingeniosissimo libro Caroli Dickens ridemus: „Societas Pickwickiana" cap. XIII sq.

[40]) optime id a Jano v. Leeuwen (fab. ed. p. 15) est observatum.

τούτου δή Κελεὸς γίγνεται· | γαμεῖ δὲ Κελεὸς Φαναρέτην τήθην ἐμήν, | ἐξ ἧς Λυκῖνος ἐγένετο· ἐκ τούτου δ' ἐγώ (vv. 47—50) [41]). Mandatum sibi a deis esse, ut pacem Atheniensibus cum Lacedaemoniis faceret. Immortalem se esse: viaticum tamen non habere; recusatum id sibi a prytanibus esse. Tum interpellat iam praeco hominis insani orationem: iubet hominem a sagittariis contione pelli [42]). Non patitur tamen scurra noster tanta iniuria affici hominem pacis studiosissimum [43]). Acerrime Amphitheum apud prytanes defendit; increpatur ab iis, hominem tamen sagittariis eripit et ad sedem suam collocat — non sine magno populi risu libentissime spectantis scurram increpitum, attamen porro iocantem (cf. e. g. Strepsiadem a filio (Nub. 35 sq.), tum a Socrate (Nub. 478 sq. 627 sq. 723 sq. 798 sq.), affinem illum Thesmophoriazusarum ob ineptias probris perstrictum ab Euripide (vv. 35 sq. 99 sq. 173 sq.)

XV

Fugerunt plures Aristophanis personae hanc iniquam sortem, ut a doctis nostrae aetatis conferrentur cum iis hominibus, qui comoediae illius antiquae temporibus Athenis viguerant.

---

[41]) Quae genealogia ad tragicorum morem est instituta: cf. e. g. Eur. Phoen. 5 sq.: *Κάδμος... ὃς παῖδα γήμας Κύπριδος Ἁρμονίαν ποτὲ | Πολύδωρον ἐξέφυσε, τοῦ δὲ Λάβδακον | φῦναι λέγουσι κτλ.* 288 sq.: *πατὴρ μὲν ἡμῖν Οἰδίπους ὁ Λαΐου, | ἔτικτε δ' Ἰοκάστη με, παῖς Μενοικέως· καλεῖ δὲ Πολυνείκη με Θηβαῖος λεώς.* Simillimus tamen est Amphiteus in contionem accurrens Orestae domum Neoptolemi venientis — Androm. 881 sq.: *ξέναι γυναῖκες, ἦ τάδ' ἔστ' Ἀχιλλέως | παιδὸς μέλαθρα καὶ τυραννικαὶ στέγαι; — ἔγνως· ἀτὰρ δὴ τίς <σν> μανθάνῃ τάδε; — Ἀγαμέμνονός τε καὶ Κλυταιμήστρας τόκος, ὄνομα δ' Ὀρέστης· ἔρχομαι δὲ πρὸς Διὸς μαντεῖα Δωδωναῖα κτλ.*, sed valde dubito, an petierit hic Aristophanes certam quandam fabulam tragicam. Cf. schol. Ach. 47.

[42]) cf. Poll. 8, 132: *ὑπερέται <*sc. sagittarii*>, οἷς ἐπέταττον ἀνείργειν τοὺς ἀκουσομένους καὶ τοὺς ἃ μὴ δεῖ λέγοντας ἐξαίρειν καὶ Σκύθαι ἐκαλοῦντο καὶ τοξόται.* Cf. Aeschin. 1, 35. V. 54 (*οἱ τοξόται*) prytani assignat cod. B (Paris. 2715), praeconi dant cett. Legitur ad versum scholium: *τοῦτό φησιν εἷς τῶν πρυτάνεων, κελεύων ἐκβαλεῖν τὸν Ἀμφίθεον ὡς ὑβριστήν.* Coniecit haec haud dubie scholiasta: putabat enim potestatem in sagittarios penes prytanes solos esse. Potuit tamen et praeco nonnumquam Scythas illos adhibere: certe in re tali, ut contionem ab homine insano turbatam quam celerrime restitueret. Cf. Eccl. 143: *καὶ τὸν παροινοῦντ' ἐκφέρουσ' οἱ τοξόται...*

[43]) In eodem est genere Trygaeus Pacis (vv. 253 sq.), qui occultus Polemum implorat, ut „melli Attico" parceret. Loquitur is haec a parte, sed nemo dubitat, quin, si res pateretur, eodem modo ac Dicaeopolis prytanes, Polemum aggrederetur.

Itaque nemo, quod sciam, persuadere conatus est Athenienses quosdam nobiles notari personis Trygaei, Bdelycleonis eiusque patris, botularii illius Equitum, Euelpidis, Chremyli, Carionis, epopis Avium, probuli in Lysistrata ridendi, ipsius denique Dicaeopolidis. Non ita Amphitheus: H. Müller-Strübing acerrime secundum aetatis suae morem indagavit in Aristophaneis fabulis historiae vestigia: itaque non dubitavit et Amphithei partes Hermogeni, Hipponici filio, Calliae autem fratri, tribuere (l. l. 697 sq. *[Exkurs]*) collatis Xenophontis (Mem. 1, 2, 48. 2, 10, 3 sq. 4, 8, 4 sq. Apol. 2. Conviv. 1, 3. 4, 46 sq. 6, 1. Hell. 6, 3, 4 sq.) nec non Platonis locis (Phaed. 59 B. Cratyl. 384 A. 391 C. cf. Diogen. Laert. 2, 121. 3, 6. Vide: Natorp — RE 8, 865 s. v. Hermogenes nr 21) Oritur gens Calliae — vel Hipponici potius — a Triptolemo (Xen. Hell. 6, 3, 6), daduchi munere fungitur Callias ipse (Xen. Hell. 6, 3, 3) ob easque res credit se optimum esse legatum, qui ad pacem faciendam mittatur (Xen. ibd.), eget pecunia re vera Hermogenes, memorantur ab Aristophane in Amphithei genealogia Phaenareta et Lycinius nomina [44]) — fuit autem Hermogenes Socratis discipulus: quae omnia non sufficiunt tamen, ut credamus reapse Socratis alumnum hoc loco irrisum esse [45]). Nam complures Athenienses a Triptolemo origines cepisse putabantur [46]). Vix igitur versus Aristophanis spectantibus satis indicare potuerunt, quemnam hominem ante oculos haberent. Omitto iam illa de Phaenareta ac Lycinio Socrate, quae nescio, quo modo — ut isti credunt — theatro statim philosophum in memoriam vocare potuerint [47]). Mirum quidem ac suspectum mihi videtur scholiorum silentium: constat scholiorum Aristophanicorum auctores usos esse uberrimis Alexandrinorum commentariis *περὶ κωμῳδουμένων* (cf. e. g. Ios. Steinhausen, *Κωμῳδούμενοι. De gram-*

[44]) Hoc nomine — a Lycaeo tracto (?) — Socratem esse significatum contendit Hartman (vide notam Leeuweni in fab. ed. p. 162).

[45]) Müller-Strübingensis vestigia pressit H. Weber, *Amphiteos in Aristophanes' Acharnern*, Philologus 63, 1904, 224 sq. (Curiositatis causa notare volo contendisse virum doctum Amphiteum immortalem animum soli Socrati debere!). Item Leeuwen et F. Allègre l. l. 124 [1] — cf. Starkie fab. ed. ad versum (p. 20).

[46]) cf. J. Töpffer, *Attische Genealogie*, Berlin 1889, 24 sq.

[47]) cf. G. Meautis, *L'épisode d'Amphithéos dans les Acharniens d'Aristophane*, Revue des études anciennes 34, 1932, 241 sq. Iure negat vir doctus Amphitei personam ad quemlibet Atheniensem attinere.

maticorum veterum studiis ad homines in comoedia Attica irrisos pertinentibus, Diss. Bonnae 1910, 6 sq.) Non possum credere Amphitheum, curiosissimam comoediae personam, grammaticos eos fugisse. Tum nescio quidem, quo modo Amphitheus nomen cum Hermogene statim a spectantibus congeri potuerit: vocum discrepantias metri similitudo (Müller-Strübing ibd.) haudquaquam tollit. Mirandum est quoque, cur Mercurius deus in Hermogenis nomine perspicuus tantopere sit neglectus, ut in genealogia Amphithei ne uno quidem verbo dignetur. Nam omni vi carent, quae docuerat Weber (l. l. ibd.) de *Μαίᾳ* Mercurii matre et *μαίᾳ* i. e. Phaenareta, Socratis matre, artem obstetriciam exercente.

Quid igitur ab ipso docemur Amphitheo: esse sibi nomen Amphitheo. Iure id a doctis est observatum particulam *ἀμφι-* eandem in eo nomine vim habere atque in verbis *ἀμφιθαλής* — puer, cuius uterque parens vivit, — schol. Arist. Av. 1737, *ἀμφιπάτορες* — fratres eadem matre, aliis patribus nati, — Eustath. ad Iliad. p. 113, 2. cf. Suid. s. v. *ἀμφιμήτωρ*. Itaque id plane homo insanus dicit gentem suam a patre matreque divis profectam esse[48]). Nimirum nomen tale tritissimum heroibus fuit (Plut. Lys. 27: *Θηβαίοις μὴν ἐγκαλοῦντες... ὅτι τῶν περὶ Ἀνδροκλείδην καὶ Ἀμφίθεον χρήμασι βασιλικοῖς διαφθαρέντων ἐπὶ τῷ Λακεδαιμονίοις Ἑλληνικὸν περιστῆσαι πόλεμον κτλ.*[49]) cf. Hom. Od 19. 416: *Ἀμφιθέη* mater est Autolyci, *Ἀμφιθέα* — uxor est Adrasti — Apollod. 1, 9, 14. Id nomen est uxori Lycurgi illius fabularis — Apollod. ibd. Vocantur Amphitheae Cycni filia (Steph. Byz. s. v. *Τένεδος*) et uxor Etrusci Aeoli (Plut. par. min. 28. Stob. Flor. 4, 72 (vol. 4 p. 472 W. H.). Idem tamen in cive Atheniensi insolens iam videbatur Aristophanea aetate. Et si legimus Amphitheum Heracliensem historiam patriam conscripsisse (schol. Aristoph. Av. 874: *Ἀμφίθεος ὁ Ἡρακλειώτης περὶ Ἡρακλείας ἐν*

---

[48]) cf. verba eodem modo condita: *ἀμφισβητέω, ἀμφιλύκη* (Hom. Il. 7, 433. Apoll. Rh. 2, 669), *λιμένες ἀμφίδυμοι*, ad quos ex utraque parte accedere licet (Hom. Od. 4, 847), *ἀμφιγυήεις*, Hephaesti epitheton (utroque pede claudicans aut utroque bracchio valido praeditus). Ipsum autem nomen factum est ad exemplaria huius generis *Ἀμφίπολις* (cf. Aesch. Choeph. 72), *Ἀμφίθεμις* (Arist. rhet. 4, 1494), *Ἀμφικλῆς* (Theocr. 13, 3), *Ἀμφικράτης*, *Ἀμφίλοχος* (Hom. Od. 15, 248. Thuc. 2, 68), *Ἀμφίμαχος* (Hom. Il. 2, 620), *Ἀμφίνοος* (Quint. Smyrn. 10, 118), *Ἀμφίαναξ* (Apollod. 2, 2, 1).

[49]) cf. Plut. de genio Socr. 25. 33.

τῷ β') ceterum non dubito, quin nomen ipse Aristophanes finxerit neminique parentes Athenienses illis temporibus id indiderint.

XVI

Totius fabulae cardo in eo vertitur, quod icit Dicaeopolis noster foedus illud cum Lacedaemoniis celeberrimum pro sua modo domo exclusis ceteris civibus. Contra constat prologi summam in contione, legatorum mendaciis, scurrae ineptiis positam esse. Quae diversa primum argumenta ingeniosissime coniunxit poeta, ita, ut alterum altero praeparetur alterumque ex altero oriatur:

I. Necesse est impium illud atque communi saluti perniciosissimum consilium pacis separatim faciendae a sene audacissime susceptum fabulae actione et defendi et explicari: factum id est tam dramatica quam psychologica, quae vocantur rationibus. Finxit comicus Dicaeopolidem ad comitia venientem ea spe, quod hac contione demum fiat aliquid, ut pax illa exoptabilis citius redeat: necesse est nunc spem hanc fallere[50]). Videt igitur homo bonus prytanes et cives libentius legatorum mendacia audire quam paci faciendae consulere. Iratus iure exclamat (vv. 130 sq.): *Ἐμοὶ σὺ... σπονδάς πόησαι πρὸς Λακεδαιμονίας μόνῳ... ὑμεῖς δὴ πρεσβεύεσθε καὶ κεχήνετε* (cf. Allègre l. l. 124 sq.)

II. Contra non est omnino a poeta neglectum locus ille contionis comicae, qui, quantam risus materiam suppetat, iam

[50]) Si quidem Dicaeopolis praedicit (vv. 37 sq.) se paratum venire omnes turbare nisi de pace facienda essent acturi, nimirum sperabat senex his comitiis de bello et pace actum iri. Re vera v. 19 *ἐκκλησίαν κυρίαν* fore spectantes docet: optime ex Aristotelis verbis (Athen. res publ. 43) emanat *ἐκκλησίαις κυρίαις* quidem de bello ac pace, de rei summa, de civium securitate agi solitum esse: *προγράφουσι δὲ καὶ τὰς ἐκκλησίας οὗτοι* (sc. *πρυτάνεις*), *μίαν μὲν κυρίαν, ἐν ᾗ δεῖ τὰς ἀρχὰς ἐπιχειροτονεῖν, εἰ δοκοῦσι καλῶς ἄρχειν, καὶ περὶ σίτου καὶ περὶ φυλακῆς τῆς χώρας χρηματίζειν, καὶ τὰς εἰσαγγελίας ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ τοὺς βουλομένους ποιεῖσθαι καὶ τὰς ἀπογραφὰς τῶν δημευομένων ἀναγιγνώσκειν καὶ τὰς λήξεις τῶν κλήρων καὶ τῶν ἐπικλήρων* [*ἀναγιγνώσκειν*] *ὅπως μηδὴν λάθῃ μηδὲν ἔρημον γενόμενον... αἱ δὲ δύο περὶ τῶν ἄλλων εἰσὶν, ἐν αἷς κελεύουσιν οἱ νόμοι τρία μὲν ἱερῶν χρηματιζειν, τρία δὲ κήρυξιν καὶ πρεσβείαις...*

Quem locum si legeret Allègre (l. l. 124 [4]), iam non miraretur, cur speraret Dicaeopolis hac quidem contione de pace actum iri: nihil opus erat ultra v. 19 de ea re spectantes docere.

supra monui: adiunctus tamen et subditus est maiori, ut ita dicam, fabulae argumento. Quod si scurra ille, qui contionem omnem tricis turbat, abesset a comitiis Lacedaemonem ipse pacis faciendae causa profectus, omnis ex episodio risus et sal moveretur. Addendus ei erat socius, qui ad Lacedaemonios pergeret pacemque seni faceret, dum scurra ipse legatos ineptiis cavillatur.

III. Constat iam inter omnes doctos, quantum Atticorum comoediae contulerint popularium fabularum argumenta (v. s. Th. Zieliński, *Die Märchenkomödie in Athen*, St. Petersburg 1885) — *Iresione* I (Eus Supplem. 2) Leopoli 1931, 8 sq.) Et mirum fuisset atque ab usu fabularum popularium plane alienum, si ipse rusticus pacem divino illo modo sibi paravisset. Contra nemo est, quin sciat tritissimam personam comoediae popularis fuisse magum vel magam, qui omnia exoptata, expetita, postulata unico nutu comparent. Ad idem genus Amphithei quidem *προστάτυπον* est referendum.

Efficit igitur scurrilis causa (II), ut persona Amphithei inveniatur. Necesse est secundum populares ac fabulares consuetudines (III) idem divino modo pacem scurrae conficiat, — itaque habeat quid negotii cum divis ipse pacis divinae fabricator. At dramatica et psychologica rationes (I) exigunt, ut idem homo in contione loqui prohibeatur, quo magis attenuetur spes Dicaeopolidis, exacuatur autem ira; quae res efficit, ut homo cum Dicaeopolide solo pactiones ineat. Quod si deorum nepos quam celerrime a prytanibus contione pelli debebat, quid erat factu facilius quam eius generis hominem inducere, qui statim ab omnibus insanus haberetur. Expetit id quidem comicus noster iam a primis verbis ab Amphitheo in contione prolatis [51]). Quid si nunc demum comprehendimus, quam ob rem id nomen insolens indiderit ei Aristophanes. Ridicule enim iubet praeconem vocem *ἀμφίθεος* eodem sensu percipere, quo *ἀμφιθαλής* illud iam a nobis memoratum insignitur, — id est nomen proprium pro adiectivo sumere. Itaque credit filium quendam et dei et deae ante oculos habere. Nimirum stupefactus interrogat: Annon homo es? [52]) Negat se hominem esse insanus ille, ac

[51]) Ceterum episodium hoc mira arte esse contextum vel id testatur, quod nisi post verba praeconis *τίς ἀγορεύειν βούλεται* nullus locus invenitur, quo apte Amphithei oratio inseri potuerit.

[52]) Dubito, an haec interrogaverit praeco, si — ut nonnulli volunt (cf. e. g. Weber l. l. 224 sq.) — Amphiteum heroa quendam esse duceret. Ad

magno cum risu populi maiores suos divinos numerat: avum sibi Celeum (heroicum id est nomen — cf. e. g. Hymn. Cer. 96. 105. 474. Pausan. 1, 14) esse, quem „Amphitheus Cereris et Triptolemi" genuerit. Notant scholia (v. 47): *Ἱερεὺς Δήμητρος καὶ Τριπτολέμου ὁ Ἀμφίθεος*. Non dubito, quin expetat comicus de industria sermonem parum clarum; utitur enim tritissima formula, qua reapse sacerdos Cereris Triptolemique vulgo significabatur; possunt tamen verba aeque intellegi „Cereris Triptolemique filius" [53]). Quod haud dubie appetit ipse Amphitheus: hoc enim modo clarissime explanat nominis sui vim obscuriorem. Confirmatur id autem versu 55: vociferatur tum Amphitheus a sagittariis correptus hoc modo: *ὦ Τριπτόλεμε καὶ Κελεέ, περιόψεσθέ με;*[54]). Quae quo modo a pronepote s a c e r d o t i s Triptolemi clamari possint, nescio.

Ac porro Amphitheo, Cereri, Triptolemo, Celeo adiunguntur nomina tam doctis suspecta — Phaenareta et Lycinus. Egit se poeta in ea genealogia hac mente, ut tragicum in iis rebus morem risu perstringeret. Itaque heroum et deorum nominibus profana eaque vulgatiora addidit. Nam credi non potest Lycinum, quod nomen Athenis tritissimum inscriptiones indicant (cf. e. g. J. K i r c h n e r i *Prosop. Att.* nr 9196—9210. P a u l y - W i s s o w a RE 13, 2292 s. v. *Λυκῖνος*, Lycinum illum Lucianeum ne memorare quidem opus est) ad Socratem pertinere. Quam ob rem ceterum Aristophanes ita cautus fuisset, ut contra morem suum obscurissimis ambagibus philosophum tractaret? Unicus nodus, quo Socrates cum Amphithei maioribus connectatur, exstare videtur in Phaenareta, insani illius avia. Attamen fuit id nomen quoque mulieribus Atheniensibus illis temporibus usitatissimum. Quod cum aliae rationes (cf. e. g. K i r c h n e r i *Prosop. Att.* nr 13970. 13970 a) tum ipsa Socratis mater hoc pulchro nomine insignis testatur [55]).

---

locum varias coniecturas adscripserat L e e u w e n; de quibus quid sit iudicandum, optime docet R. T h. E l l i o t (fab. ed. p. 128 sq.).

[53]) Ignorant hoc coniugium tam antiqui quam recentioris aevi philologi. Cf. tamen versionem Gallicam editioni C o u l o n i a n a e ab H i l a r i o v a n D a e l e additam (p. 13 extr.)

[54]) Cf. Pherecrat. fr. 87 K: *ὦ δέσποτ' Ἀγνιεῦ, ταῦτά νυν μέμνησο μοι.*

[55]) Si tamen quaerimus, cur haec sola mulier — nam Cererem omitto — in Amphithei maioribus numeretur, id eo quidem explanatur, quod facta est genealogia ad morem tragicorum: qui saepissime, ut enumerationem nimis siccam vitarent longamque maiorum seriem aliquando variarent, inserebant

Quae cum ita sint, ut nomen et persona Amphithei satis argumenti rationibus definiantur, iam luculentissime apparet nullum nexum exstare inter comicam personam et iis hominibus, qui Aristophanis aetate viguerant. Si quidquam, id certe dici potest tempore Peloponnesiaci belli, quod vocatur, versatos esse Athenis plures homines, qui gloriarentur se solos paci — tam ab universa civitate exoptatae — consulere posse[56]: se sub tutela deorum esse, numinibus faventibus omnia perficere posse, si modo populus viaticos sibi suppeditaret: summa enim se egestate premi. Qua in re alii divos maiores monstrabant, alii vatum carmina, alii oracula in suum usum vertebant. Ad eius igitur generis hominum exemplar et noster Amphitheus est factus. (Res porro tractabitur).

---

matrimonia patrum, matrum, avorum. Cf. e. g. Eur. Orest. 15—19. Iph. Aul. 49 sq. Iph. Taur. 4. Hel. 4 sq.

[56]) In eodem genere hominum est Euaeon ille, de quo haec Ecclesiazusis (408 sq.) traduntur: 412 sq.: *ὁρᾶτε μέν με δεόμενον σφιτηρίας | τετραστατήρου καὐτόν, ἀλλ' ὅμως· ἐρῶ | ὡς τὴν πόλιν καὶ τοὺς πολίτας σῴσετε κτλ.*

DE CYNOCEPHALIS

scripsit

MARIAN FENIKOWSKI

(Res porro tractatur et absolvitur.)

Restat, ut auctorum Graecorum, apud quos Cynocephali nobis occurrunt, postremum commemorem Pseudo-Callisthenem, qui fabulosa Alexandri Magni rerum historia ad huius portentificae gentis notitiam apud posteros diffundendam atque propagandam plurimum valuit. Apud hunc scriptorem legimus Alexandri exercitum in ultimis regionibus orientis incurrisse in Cynocephalos, quibus caput erat caninum, cetera autem humana, voce excepta, quam auctor partim caninam, partim humanam appellat. Illi cum Alexandro bellum intulissent, ab eo igne fugati sunt [28]). Duabus rebus Pseudo-Callisthenes a Ctesiae descriptione differt: Cynocephali enim, cum apud hunc orationis humanae plane expertes latrent et a bello alieni sint, apud illum et voce partim humana, partim canina utuntur et exercitui Alexandri libenter bellum inferunt.

Nunc vero ad scriptores Romanos pergo. Atque primum affero Plinium, ante cuius oculos Ctesiae exemplar versatum esse ipse confitetur [29]). Similiter atque ille etiam alii auctores Romani nihil novi de Cynocephalis nobis tradunt, veluti Gellius [30]), Solinus [31]) Megasthene auctore usus, deinde auctor Epistolae, quae vocatur, Alexandri Macedonis ad Aristotelem de itinere suo et de situ Indiae [32]). Hunc ignotum scriptorem primum

---

[28]) II 34 in Dübneri editione Arriani „Anabasis et Indica", Firmin Didot, Parisiis 1846: *...ὁ Ἀλέξανδρος κατέλαβε χώραν Κυνοκεφάλων· αὐτοὶ οὖν τὰ πάντα ἄνθρωποι ἦσαν, πλὴν ἡ κεφαλὴ αὐτῶν ὑπῆρχε κυνός· καὶ φωνὴ αὐτοῖς μέρος μέντοι ἀνθρωπίνη, μέρος δὲ κυνός· οἵτινες παραταξάμενοι ἑτοίμως ᾖχοντο εἰς πόλεμον. Ἀλλ' οὖν καὶ αὐτοὺς Ἀλέξανδρος τῷ πυρὶ ἑτροπώσατο.*

[29]) N. H. VII 23: In multis autem montibus (sc. Indiae) genus hominum capitibus caninis ferarum pellibus velari, pro voce latratum edere, unguibus armatum venatu et aucupio vesci; horum supra centum viginti milia fuisse prodente se Ctesias scribit.

[30]) N. A. IX 4, 9: esse in montibus terrae Indiae homines caninis capitibus et latrantibus; eosque vesci avium et ferarum venatibus.

[31]) Collectanea rerum memorabilium 52, 26 sq.: Megasthenes per diversos Indiae montes esse scribit nationes capitibus caninis...

[32]) p. 207 in editione Iulii Valerii curata a Kŭblero: Cynocephalis in-

Cynocephalos ingentes et a bello haud alienos appellavisse memoria teneamus necesse est. Denique non sunt omittendi etiam Augustinus[33]) et Isidorus, episcopus Hispalensis[34]), ante cuius oculos versatum esse exemplar Augustini eadem fere verba ab ambobus adhibita sine ullo dubio testantur. Ceterum cum Isidorus non dubitet, quin Cynocephali re vera reperiantur[35]), Augustinus hanc quaestionem non diiudicatam relinquit[36]). Sed haec sunt, quae de hoc monstruoso hominum genere antiquitas nobis tradidit.

Nunc ut ea, quae supra dixi, brevi comprehendam, haec mihi statuenda sunt: Cynocephali Graecis veteribus antiquitus noti sunt; iam enim apud Aeschylum et Pindarum vestigia eorum reperiuntur. Singulos vero scriptores antiquos, qui Cynocephalorum mentionem faciunt, perlustrantibus duae diversae de hoc monstruoso hominum genere opiniones nobis occurrunt. Quarum altera a Pindaro primo notata, tum ab Aeliano resumpta, postremo oblivione plane obruta arctissime cum aliis, quae de monstris quibusdam amore erga feminas incensis vulgi Graeci propriae erant, opinionibus cohaeret et prior nativaque existimanda est, alterius vero auctor est, ut vidimus, ipse Ctesias, qui, postquam Cynocephalos in Homeri Cyclopum sedem transtulit, id effecit, ut non modo sua ipsius de his monstris opinio brevi tempore longe lateque diffusa priorem vulgi opinionem obumbraret, sed etiam, quod ad posteriora Cynocephalorum fata multo maioris est momenti, sub exeuntem antiquitatem hi portentosi homines cum Cyclopibus permisceri et in unum coalescere inciperent. Cuius rei testes sunt cum Pseudo-Callisthenes, apud quem Cynocephali lingua partim humana partim canina utuntur, tum maxime auctor Epistolae, quae vocatur, Ale-

---

gentibus deinde plena invenimus nemora, qui nos adlacessere temptabant et ad ictum sagittarium fugiebant.

[33]) De civitate Dei XVI 8: Quid dicam de Cynocephalis, quorum canina capita atque ipse latratus magis bestias quam homines confitetur?

[34]) Originum s. Etymologiarum l. XI 3, 15: Cynocephali appellantur, eo quod canina capita habeant, quosque ipsi latratus magis bestias quam homines confitentur. Hi in India nascuntur.

[35]) Ibid. XI 3, 12: Sicut autem in singulis gentibus quaedam monstra sunt hominum, ita in universo genere humano quaedam monstra sunt gentium, ut Gigantes, Cynocephali, Cyclopes et cetera.

[36]) Ibid. XVI 8: Sed omnia genera hominum quae dicuntur (sc. monstruosa, in eo numero Cynocephalos) esse credere non est necesse.

xandri ad Aristotelem de itinere suo et de situ Indiae (hanc Epistolam saeculo III/IV p. Chr. n. ortam esse verisimillimum est), qui Cynocephalos ingenti corporum magnitudine esse testatur.

Mirum in modum huius ipsius conglutinationis vestigia relicta sunt in vita Sancti Christophori, ad quem nunc transeo. Hic Sanctus, si eius vitae descriptione in Legenda Aurea, quae vocatur, obvia [37]) eiusque „Actis" a Ioanne Pinio collectis digestisque [38]) nitimur, de Cynocephalorum [39]) genere ortus [40]) „procerissimae staturae... erat et duodecim cubitos in longitudine possidebat [41]). Facie fuit canina (κυνοπρόσωπος) et humano modo loqui non potuit; sed postquam labia eius ab angelo quodam tacta sunt, linguam humanam nactus est [42]). Sed de vetustiorum temporum Christophoro Cynocephalo hactenus.

Deinceps videamus, num eius vestigia etiam apud recentioris aetatis populos inveniantur. Imagine quadam, quae saeculo XVIII in ligno picta nunc in Museo Ruthenorum Kijoviensi (Ukraińskie Muzeum Narodowe w Kijowie) asservata est, excepta, nulla alia huius rei testimonia a me proferri posse valde doleo. In hac autem imagine S. Christophorus, cui est caput caninum, manibus ad preces conexis Christum in nubibus col-

[37]) Iacobi a Voragine *Legenda Aurea* vulgo Historia Lombardica dicta; ad optimorum librorum fidem recensuit Dr. Th. Graesse, Dresdae et Lipsiae 1846; p. 430—434.

[38]) *Acta Sanctorum*, Iulii tomus sextus, Parisiis et Romae 1868, p. 125 sqq.

[39]) Pro hac forma Graeca invenimus in Passione Christophori (Acta Sanctorum p. 146) huius nominis formam Latinam: Caninei. Praeterea ibidem rex Dagnus Christophorum bis alloquitur: „Canine...". Nunc intellegimus, cur in Legenda Aurea p. 430 Sanctus „Cananaeus gente" appelletur.

[40]) Codex Societatis Iesu pergamenus P. Ms. 18 = Acta Sanctorum p. 139.

[41]) Legenda Aurea p. 430.

[42]) Menaea magna Graeca typis excusa = Acta Sanctorum p. 139. — Quae supra de Christophoro prolata sunt, praeterea confirmantur codice Societatis Iesu Valicellensi P. Ms. 157 (Acta Sanctorum p. 143), deinde exemplari quodam Graeco in bibliotheca Vaticana asservato, cui *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Χριστοφόρου* inscribitur (codex Vaticanus 866 f. 720 = Acta Sanctorum p. 139), denique Sancti „Passione", quae in manuscripto S. I. membranaceo Fuldensi satis antiquo, ut ait auctor, exstat (Acta Sanctorum p. 146). Ex hac „Passione" liceat mihi afferre haec nonnulla: In tempore illo, regnante Dagno in civitate Samo, homo venit de insula, genere Canineorum... Et orante eo exivit mulier de civitate, ut iret et adoraret idola: et videns ipsum Sanctum contremuit: et facies eius mutata est videns corpus hominis, caput autem canis...

locatum intuetur. Indutus est autem sanctorum militum veste, quae Ruthenorum, ut ita dicam, iconographiae illius aetatis est propria. Atque haec quidem de S. Christophori imagine Kijoviensi. Ceterum ubi quaerenda sit causa eius rei, quod Christophorus in Cynocephali formam mutatus est, diiudicari posse non puto. Itaque suspiciones inanes proferre operae pretium non esse mihi videtur.

Sed praeter ea, de quibus supra quaesitum est, etiam illa notissima de Sancto narratio, ex qua sine ullo dubio nomen ipsum Christophori originem ducit, ab antiquis petita est. Quod enim Christiani de Sancto Iesum Christum umeris per flumen ferenti tradiderunt, idem fere prisci illi Minyes de Iasone heroe suo et Iunone dea iam antiquissimis temporibus narrabant. Quae narratio a poetis ornata, a mythographis quoque respecta, publici denique iuris est facta.

Nunc vero ut hanc sententiam meam probem, vetera testimonia huc spectantia afferre mihi liceat. Atque primum quidem Apollonii Rhodii Argonautica (III 66 sqq.) inspiciamus, ubi haec scripta legimus:

v. 55: *τὴν δ' Ἥρη τοίοισιν ἀμειβομένη προσέειπεν·*

— — — — — — — — — —

v. 66: *καὶ δ' ἄλλως ἔτι καὶ πρὶν ἐμοὶ μέγα φίλτατ' Ἰήσων*
ἐξότ' ἐπὶ προχοῇσιν ἅλις πλήθοντος Ἀναύρου
ἀνδρῶν εὐνομίης πειρωμένῃ ἀντεβόλησεν
θήρης ἐξανιών· νιφετῷ δ ἐπαλύνετο πάντα
v. 70: *οὔρεα καὶ σκοπιαὶ περιμήκεες, οἱ δὲ κατ' αὐτῶν*
χείμαρροι καναχηδὰ κυλινδόμενοι φορέοντο.
γρηὶ δὲ μ' εἰσαμένην ὁλοφύρατο καὶ μ' ἀναείρας,
αὐτὸς ἑοῖς ὤμοισι διὲκ προαλὲς φέρεν ὕδωρ.

Praeterquam quod pro flumine Anauro aut aliud flumen nominatum aut fluminis nomen omnino omissum est, idem de hoc Iunonis et Iasonis occursu afferunt C. Valerius Flaccus [43])

[43]) Argonauticon liber I 81 sqq.:

v. 81 omnipotens regina, inquit, quam turbidus atro
aethere caeruleum quateret cum Iuppiter imbrem,
ipse ego praecipiti tumidum per Enipea nimbo
in campos et tuta tuli nec credere quivi
ante deam, quam te tonitru nutuque reposci
coniugis et subita raptam formidine vidi,
da Scythiam Phasimque mihi; ...

et C. Iulius Hyginus (bis)[44]). Hinc colligi potest hanc narrationem apud antiquos notissimam fuisse, quare eo facilius in Christophori legendam a Christianis recipi poterat.

Iam vero omnia, quae de Christophori vitae origine ac fontibus exposui, cum consideramus, facile intellegimus hunc Sanctum Ecclesiae catholicae scriptoribus haud parva negotia exhibere. Inque primis conspiciuntur a nobis illae difficultates, in quibus versatus est Legendae Aureae scriptor, cum vitam Sancti conscribendam suscepit, nisi forte iam ante hunc omnia, quae in Christophori vita quid pagani redolere videbantur, plane exstincta sunt. Nondum quidem in dubium vocavit narrationem, quae Sanctum facit Christum puerum per flumen ferentem. Sed eam ab antiquis petitam esse quasi suspicatus studiosissime aliam Christophori nominis originem indagat. Haec sunt verba, quae ille ea de re facit: „Christophorus ante baptismum dicebatur Reprobus, sed postmodum Christophorus dictus est, quasi Christum ferens, eo scilicet, quod Christum quattuor modis portavit, scilicet in humeris per traductionem, in corpore per macerationem, in mente per devotionem, in ore per confessionem sive praedicationem[45])". Contra multo facilius in dubio poni et e vita removeri poterat, quod nihil aliud nisi scripturae mendum esse videbatur. Itaque suspiciosum obscurumque „Canineum" vel „Caninum" et eius „faciem caninam"[46]) magis perspicuo et probabiliori „Cananaeo" eiusque „vultui terribili"[47]) sine ulla mora cedere oportuit. Hoc modo S. Christophorus postulatis Ecclesiae catholicae, ut ita dicam, „laudabiliter subiectus" in formam viri vere Christiani mutatus est.

Sed haec purgatio nondum perfecta et absoluta erat. Po-

---

[44]) Fabulae, fab. 13, fab. 22:

fab. 13: Iuno cum ad flumen Euhenum in anum se convertisset et staret, ad hominum mentes tentandas, ut se flumen Euhenum transferrent, et id nemo vellet, Iason, Aesonis et Alcimedes filius, eam transtulit. Ea autem irata Peliae, quod sibi sacrum intermiserat facere, effecit, ut Iason unam crepidam in limo relinqueret.

fab. 22: Iuno autem Iasonem ob id semper voluit servatum. Quod cum ad flumen venisset, volens hominum mentes tentare, anum se simulavit et rogavit, ut se transferrent; cum ceteri, qui transierant, respexissent, ille transtulit eam.

[45]) Iacobus a Voragine l. c. p. 430.

[46]) v. supra p. 353 et p. 353 adn. 39.

[47]) v. Iacobus a Voragine l. c. p. 430.

sterioribus temporibus etiam id, quod de Christo a Sancto per fluvium translato traditum est, Ecclesiae scriptores graviter offendit, veluti nostrum Skargam, qui hanc mentionem nihil aliud nisi superstitionem esse nomenque ipsum Christophori nullo modo ad verbum, sed imagine vel translatione interpretandum esse censet [48]).

Iam vero ut ad conclusionem pergam, in Christophori legenda invenimus diversa lineamenta, quae ex antiquitate sumpta esse sine ulla dubitatione statuimus. Quae quomodo huius Sancti vitam penetraverint, omnino explicari posse non puto. Neque id intellexerunt Ecclesiae scriptores, qui in Christophoro aliquid pagani inesse opinantes operam dederunt, ut, quae eos offenderent, e Sancti vita removerentur inque oblivionem adducerentur. Quod non ab omni parte eos assecutos esse supra ostendimus. Denique S. Christophori vita quando orta sit, accuratius dilucidari non potest. Quoquo modo res se habet, hac vita antiquitatem, ut ita dicam, quibusdam vinculis cum recentiorum temporum de Cynocephalis memoria coniungi plane perspicuum est. Cetera enim testimonia ad hanc gentem fictam spectantia, quae ut cognoscerem, mihi contigit, ad nostram aetatem pertinent.

Ex quibus primum commemoranda est ea narratio, quam Bernardus Schmidt apud Neograecos in monte Parnasso habitantes narratam audivit: Alexander Magnus, „cum etiam longius (sc. orientem versus) progrederetur, in homines, quibus erant capita canina, incurrit. Hi edacissimi erant et Alexandri exercitum magno detrimento affecerunt“ [49]). In hac vulgi narratione inveniuntur manifestissima vestigia fabulosae Pseudo-Callisthenis de Alexandro Magno historiae [50]), quae iterum atque iterum in diversissimas linguas versa vel imitando expressa fuit unus de illis fontibus, ex quibus Cynocephalorum notitia per terras et in ipsa Europa et extra Europam sitas se effuderit.

---

[48]) Żywoty Świętych, tom 7, Kraków 1882, p. 350 sq.: „Quod pictores scriptoresque S. Christophorum..., hominem ingentis magnitudinis, aliquando Christum puerum transferentem faciunt, nihil tale apud Ecclesiae scriptores invenitur. Pictura illa, quae est antiqua et a stultis pictoribus redintegratur, cogitatione percipienda est idque omnes Christianos Christum in se ferre, qui eos regat et a periculis tueatur et cetera. Pastores nostri caveant, ne superstitiones pictorum Fidei sanctae noceant“.

[49]) Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder, Leipzig 1877, p. 146.

[50]) cf. supra p. 351.

Sed apud eosdem Neograecos occurrunt nobis vestigia, quae quin ex alio fonte profluxerint, dubitari non potest. Haec enim Cynocephalorum memoria, ut mihi quidem videtur, non e scriptoribus veteribus est sumpta, sed antiquitus auditione accepta. Documento sunt tres fabulae collectioni Hahnii [51]) insertae, in quibus portentosi illi homines inveniuntur. Aliter atque Cynocephali veteris memoriae hi nisi lingua humana non utuntur hominibusque vescuntur. Cynocephalus fabulae 68 [52]) in spelunca habitat, quod domicilia Cynocephalorum apud Ctesiam occurrentium in memoriam vocat. In fabula 75 Cynocephali nullas partes agunt, sed quasi in transitu tantummodo thesauros possidentes memorantur.

Longius septentrionem versus procedentibus Cynocephalorum vestigia quaedam nobis apud Bulgaros [53]) occurrunt. Ex quadam fabula de molitore comperimus hanc fabulosam gentem locum desertum incolere [54]). Neque aliis Slavis meridionalibus Cynocephali ignoti sunt. Ac primum quidem Alexandreidem Soraborum nomino, cuius inspiciendae facultatem mihi non datam esse vehementer doleo [55]). Apud Kroatos [56]) autem caninum caput habet Attila, qui in fabula quadam Kroatica antiqui Midae partes agit. Cuius fabulae argumento allato testis meus rectissime animadvertit hic nos invenire vestigia narrationum, quae

---

[51]) Griechische und albanesische Märchen, Leipzig 1864, fabb. 19, 68 altera, 75.

[52]) Postquam fabulae 19 argumentum iam supra p. 187 enarravi, hic etiam summa fabulae 68 alterius paucis reddatur: Anui cuidam tres pueri immoderati dissolutique erant, qui matri parere nolebant. Itaque haec cum aliquando in silva ligna colligeret, Cynocephalo ibi forte in conspectum venienti narravit, quando dolore pueri effrenati se afficerent. Tum Cynocephalus pueros domum suam abduxit, ut eos doceret et educaret. Ibi autem duos maiores devoravit; minimus fuga vitam servavit.

[53]) I. A. Chudjakow, Materjały dlja izuczenija narodnoj slowesnosti, Sankt Petersburg 1863, p. 16.

[54]) l. c. p. 16: „...Et praecurrit ipsa (sc. vulpes) locum desertum, ubi Cynocephali incolebant, et ita iis dixit: „Quam celerrime aliquo vos abdite, nam appropinquant homines ad vos perdendos!" Illi autem eam interrogaverunt: „Quid nunc faciamus?" Erant ibi foris tres acervi feni et vulpes iis dixit: „Abdimini in fenum, dum praetereant". Illis abditis vulpes fenum accendit et omnes flammis consumpti sunt..."

[55]) Notitiam cum huius tum ceterorum testimoniorum ad Slavos meridionales Bulgaris exceptis spectantium Stanislao Ciszewski l. c. p. 12 sq. debeo.

[56]) Klaić, Vienac, Zagrzeb 1869, I 335 sq. = Stanisław Ciszewski I. c. p. 12.

de Cynocephalis exstent. Praeterea enarrat incolas eius vici, ubi illa fabula nota est, accuratissime speciem Cynocephalorum describere scire: esse eos pilosa portenta monocula, Cyclopibus antiquis similia. In Istria vero duo colles rotundi monstrantur, ubi corpora Cynocephalorum in pugna interfectorum sepulta esse vulgus narrat [57]). Denique in Kraina quoque Cynocephalus haud ignotus est. In carmine enim quodam vulgari de S. Catharina composito mentio fit alicuius filii regii, cui est caput caninum [58]). Atque haec sunt testimonia ad Slaviam meridionalem pertinentia.

Nunc vero transeamus ad Ruthenos. Locum vacuum autem, qui est inter eos et Slavos meridionales respondetque terrae Romaniae, suppleri non posse valde dolendum est, cum adhuc Cynocephalorum cognitionis vestigia ibi nondum inventa sint. Quod autem ad Ruthenos attinet, eis Cynocephalos notissimos esse generatim testantur cum alii tum A. Nowosielski [59]) et E. Rulikowski [60]), quorum prior praeter nomen ipsum nihil aliud affert, alter plura dicit de eorum vita, moribus, corporis specie: esse homines feroces, ingenti corporum magnitudine, capitibus caninis unoque oculo, carnis vero hominum avidissimos. Cynocephalus, ut pergit dicere auctor, postquam hominem comprehendit, eum inclusum nucibus nutrit, ut pinguescat. Cum cognoscere vult, satisne sit pinguis captivus, parvum eius manus sinistrae digitum morsu violat. Cum sanguis iam non apparet, hominem satis saginatum esse intellegitur, ita ut devorari possit. Haec Rulikowski.

Sed sunt nobis cognitae etiam ipsae fabulae, quae fundamentis supra allatis innixae Cynocephalos primas partes agentes faciunt. Atque primum quidem B. D. Grinczenko auctore usus unam eiusmodi fabulam ex pago Sumsk [61]), alteram e pago

---

[57]) Vinko Sablar, Miesopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Zagrzeb 1866, 539 sqq.

[58]) Emil Korytko, Slovénske pésni krajnskoga naroda, Lublana 1841, IV 29.

[59]) Lud ukraiński II p. 15, Wilno 1857.

[60]) „Zapiski etnograficzne z Ukrainy" in commentariis q. i. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, tomus III pars III, p. 94, Kraków 1879.

[61]) Etnograficzeskie materjały, Czernihow 1895, I p. 1 sq.: „Erant quondam in orbe terrarum multi anthropophagi vel Cynocephali. Quibus non ut nobis duo oculi erant, sed unus tantum oculus permagnus, multo oculis boum maior atque in media fronte positus". Tum sequuntur eadem, quae

Czehryń [62]) affero. Haec fabula maximi est momenti ad rem, quam quaerimus, illustrandam. Hac enim re, quod huius fabulae altera pars manifestissima vestigia Homeri de Polyphemo caecando et decipiendo narrationis premit, plane comprobantur ea, quae iam supra de Cynocephalis et Cyclopibus sub exeuntem antiquitatem permiscendis et conglutinandis censuimus.

Deinde apud Michaelem Dragomanow [63]) duas fabulas in pago Mariupol notatas invenimus. Hic quoque Cynocephali primas partes obtinent. Harum fabularum sententiam infra velim inspicias [64]); ceterum alteram fabulam perlegentes cognoscimus Cynocephalos secundum Ruthenorum vulgi opinionem prope

---

paulo ante p. 358 Eduardo Rulikowski auctore de hominibus rapiendis saginandisque protuli. Post haec demum ipsa fabula in hanc fere sententiam enarratur: Ad Cynocephalos venit aliquando homo quidam Ruthenus, qui ita iis placuit, ut eum suum famulum facerent. Veriti, ne fugaret, eum cibos, quos dominis suis coqueret, edere vetuerunt: si enim eos gustasset, moriturum esse. Re vera timebant Cynocephali, ne famulus hoc modo viam, quae ferebat ad eius patriam, comperiret. Sed hic eis non paruit et cibos edit. Tum subito cognovit se omnia scire cum alia tum, qua via in patriam rediret. Occasione data Cynocephalos clam reliquit et domum revertit.

[62]) ibid. II p. 2 sqq., Czernihow 1897: Fabulae summa haec est: Erat quondam rusticus dives, qui, quod nunquam calamitatem accepit, profectus est, ut eam quaereret. Post quinque dies noctesque venit in terram, ubi non homines, sed tantum Cynocephali incolebant. In casa, quam ibi intravit, quinque Cynocephalos invenit. Ab his interrogatus est, num faber esset: quod nisi ita se haberet, ei moriendum esse. Tum rusticus respondit se esse optimum ferri opificem. Quo audito unus ex Cynocephalis ei imperavit, ut sibi alterum oculum conficeret. Advena picem et alia, quae ad oculos conficiendos necessaria essent, emi iussit et oculum fecit. Sed ut Cynocephalo oculum imponeret, eum in stabulum duxit, ubi ad rimam, ut dicebat, perforandam dominum suum ad columnam alligavit. Neque id fecit, sed unicum oculum Cynocephali malleo effodit. Quae postea facta sunt, Homeri de Polyphemo et Ulixe narrationem in memoriam vocant. Laqueis discissis Cynocephalus in ostio stabuli consedit ovesque exire patitur. Rusticus autem, cum id conspexisset, arietem maximum necavit eiusque corio se involvit. Cynocephalus hoc modo deceptus inimicum suum emisit. Hic nunc domum Cynocephali cucurrit et equo conscenso fuga salutem petivit. Frustra Cynocephalus clara voce irrisus eum persecutus est.

[63]) Małorusskija narodnyja predanija i razkazy, Kiew 1876, p. 2 et 384.

[64]) I. l. c. p. 2: Veteres homines narrant olim Mortis loco Cynocephalos monoculos fuisse. (Hic mihi liceat praetermittere narrationem de hominibus capiendis, saginandis devorandisque non solum in hac ipsa, sed etiam in ceteris Ruthenorum fabulis obviam). Hominibus precantibus Deus in terram Mortem misit, quae falce armata mox Cynocephalos de medio sustulit eorumque locum obtinuit. „Etiam nunc, ut narrant veteres homines,

urbem Kijoviam habitare. Contra aliam huius monstruosae gentis patriam, i. e. Chersonesum Tauricam, affert Nomys [65]).

Denique mihi valde dolendum est non ab omnibus doctis nomina eorum pagorum indicatos esse, in quibus fabulas de Cynocephalis invenerunt. Nihilominus si ad pagos iam supra commemoratos etiam pagum Wasylkow, ubi Eduardo Rulikowski ea, quae supra protuli, relata sunt, addam, statuere mihi licebit Cynocephalorum notitiam per Ruthenorum terram longe lateque diffusam esse.

Sed fabulas apud hunc populum obvias cum iterum intuemur, una res omnibus fere his fabulis communis animos nostros in se convertit, quae mea quidem sententia haud dubie etiam ex antiquitate sumpta est. Est ea narratio, quae Cynocephalos captivum hominem devorandum saginantes inducit. Quod re vera a veteribus ductum esse ex uno loco apud Flavium Iosephum obvio colligi potest, ubi de homine quodam saginando haec legimus [66]): „...dixit (sc. Apion) Antiochum in templo invenisse lectum et hominem in eo iacentem et propositam ei mensam maritimis terrenisque et volatilium dapibus plenam... Inquit (sc. homo in lecto iacens) esse... direptum se dubito ab alienigenis hominibus atque deductum ad templum et inclusum illic et a nullo conspici, sed cuncta dapium praeparatione saginari. ...(Iudaeos) comprehendere quidem Graecum peregrinum eumque annali tempore saginare et... occidere... et gustare ex eius visceribus...". Atque haec quidem hactenus.

Iam vero ut eo revertar, unde sum digressus, apud alios

---

est illa antiqua terra, ubi olim Cynocephali incoluerunt; sed pauci exstant: ceteri exstincti sunt".

II. l. c. p. 384: Puella quaedam aliquando per magnam densamque silvam in urbem Kijoviam precatum iit. In itinere cum duobus Cynocephalis, quibus unicus oculus in media fronte erat, congressa est. Hi portentosi homines puellam in speluncam terrenam abduxerunt, ubi turba hominum una cum vetere quodam Cynocephalo inveniebatur. Cui captiva tradita est, ut aqua calefacta perfunderetur et coqueretur. Sed puella iussum Cynocephalorum intellexit doloque ipsum veterem Cynocephalum aqua fervida perfudit. Tum simul cum ceteris captivis fuga salutem petivit. Illi enim Cynocephali, qui eam ceperant, interea ad novos homines rapiendos profecti sunt.

[65]) Ukrainski prykazki, prysliwja i takie insze, Petersburg 1864, nr. 4080.

[66]) De Iudaeorum vetustate sive Contra Apionem libri II, Berolini 1889, II 91 sqq. — Cum ille unicus codex, quo Flavii Iosephi Contra Apionem libri continentur, hic valde sit corruptus, Benedictus Niese, qui hos libros edidit, eorum versione Latina, quae exstat, hoc ipso loco usus est.

populos nulla Cynocephalorum vestigia inveni. Quod autem hoc fabulosum hominum genus in Francogallico carmine epico, quod *La conquête de Jérusalem* [67]) inscribitur, commemoratur, dubium non est, quin auctor eius notitiam ex aliquo libro, veluti e Pseudo-Callisthene, petiverit.

Nunc ea, quae supra fusius exposui, paucis complectar. Ac primum quidem id, quod veteres de Cynocephalis tradiderunt, cum nostra ipsorum huius rei memoria comparanti haud dubie statuere mihi licere censeo hoc monstruosum hominum genus fabulae proprium ab antiquitate originem ducere. Concedamus quidem necesse est eorum notionem tempore procedente non paulum mutatam esse. Iam enim antiquis temporibus prima Cynocephalorum vulgaris notio apud Pindarum obvia obumbrata ac paene exstincta est eis incrementis, quorum auctor erat Ctesias. Ab ea autem huius gentis fictae specie antiqua multum discedunt Neograecorum Cynocephali lingua humana utentes hominibusque vescentes, quae lineamenta inde ab hoc tempore in posterum retinent. Attamen praetermittendum mihi non esse existimo monere iam apud Pseudo-Callisthenem Cynocephalis vocem partim humanam partim caninam esse, ita ut hic auctor inter veterem et nostram memoriam medium locum obtineat.

Neque difficile est intellectu, cur recentiores Cynocephali sermone humano praediti sint. Cuius rei causa, ut mihi quidem videtur, quaerenda est in eo, quod illi in recentioribus fabulis gravissimas partes agunt. Fabulas autem etiam bestias humano modo loquentes inducere nemo est, qui nesciat. Nunc vero si iam veteres Cynocephalos aliquas partes in fabulis tenuisse memoria tenemus [68]), facile concludi potest etiam eos orationis humanae participes fuisse. Quod ut probetur, nulla alia re prohibemur nisi ea, quod nullae huius generis fabulae antiquae exstant.

Etiam magis commutatos videmus Cynocephalos apud Slavos meridionales, qui eos pilosa portenta monocula esse putant. Hinc efficitur, ut minime a vero aberraverim, cum supra [69]) suspicatus essem Cynocephalos sub exeuntem antiquitatem cum Homericis Cyclopibus in unum coaluisse. Ex eis quidem fabellis

[67]) F. Bangert, Die Tiere im altfranzösischen Epos, Marburg 1885, p. 183 = St. Ciszewski l. c. p. 13.

[68]) cf. supra p. 187.

[69]) p. 352 sq.

Slavorum meridionalium, quae ante oculos meos venerunt, cum maximo meo dolore cognosci non potest, num etiam hi Cynocephali carne humana vescantur. Quae res autem eo manifestior est apud Ruthenos, a quibus Cynocephali, ut iam ante dixi, ingentes homines canina capita unicumque oculum habentes et alios homines devorantes putantur. Apud Ruthenos igitur Cynocephali iam plane cum Cyclopibus permixti inque unum deducti nobis occurrunt. Atque haec quidem hactenus.

Restat, ut explicem, qua via Cynocephalorum notitia apud diversos populos supra commemoratos diffusa sit, id quod strictim iam ante attigi. Quam quaestionem etiam Stanislaus Ciszewski quasi in transitu perstrinxit [70]). Attamen cum ego hanc figuram fictam mutuatione pervagatam esse pro explorato habeam, ille vir doctissimus ab hac opinione probanda plane abhorrens potius suspicari videtur Cynocephalorum notionem apud singulos populos ipsam pe se ortam esse. Quamquam enim, ut ait, horum monstruosorum hominum notitiae apud Slavos meridionales obviae causa in Soraborum Alexandreide [71]) quaeri potest, tamen nemo est, qui explicet, quomodo Cynocephali in Francogallico carmine apparuerint, quod *La conquête de Jérusalem* [72]) inscribitur, et quomodo ad Africos [73]) aut Ruthenos [74]) pervenerint. Atque haec quidem Ciszewski.

Neque recte ille censere mihi videtur. Equidem hanc quaestionem non diiudicari posse nego. Namque duae erant, ut iam ante dixi, viae, quibus Cynocephali in Europa et extra eam percrebruerunt: litterae, ut Pseudo-Callisthenis iterum ac saepius commemorati liber, et sermo vulgi vivus. Quod igitur Africos, carmen Francogallicum, Soraborum Alexandreidem attinet, illuc Cynocephalos e litteris penetravisse persuasum habeo. Aliter tamen res se habet apud Neograecos, Slavos meridionales Ruthenosque. Has gentes Cynocephali cognitionem, postquam Neograeci eam a Graecis antiquis velut hereditate acceperunt, alias aliis sermone mandavisse, nimirum ita, ut via a meridie ad septentriones ferat, ex eis, quae supra exposui, clarissime elucet. Negari sane non potest etiam apud hos populos litteras aliquam

---

[70]) l. c. p. 13.
[71]) W. Jagić, Starine, Zagrzeb 1871, III 279.
[72]) F. Bangert, Die Tiere im altfranzösischen Epos, Marburg 1885, p. 183.
[73]) Auctorem nulla huius rei testimonia afferre valde doleo.
[74]) Rulikowski, l. c.

vim habuisse ad Cynocephali notitiam divulgandam; e. gr. Neograecos Sorabosque nomino. Ceterum Cynocephalorum notionem revera non, ut Stanislao Ciszewski videtur, apud singulos populos ipsam per se ortam esse, sed potius ab antiquis petitam mutuatione percrebruisse non modo vel ex huius fabulosae gentis cum Cyclopibus Homericis permixtione, sed etiam ex quibusdam aliis accessionibus ab antiquitate haud dubie ductis concludi potest, veluti ex eo, quod in Ruthenorum de Cynocephalis fabulis de hominibus capiendis, saginandis devorandisque narratur.

PALATALIZACJA I DYSPALATALIZACJA W JĘZYKU GRECKIM

napisał
JAN SAFAREWICZ

Historia języka greckiego jest na ogół znana dobrze i była już nieraz przedmiotem opracowań syntetycznych ujmujących ogólne tendencje rozwojowe tego języka. Najlepszą próbą takiego ujęcia jest z pewnością piękna książka A. Meilleta, Aperçu d'une histoire de la langue grecque, której pierwsze wydanie ukazało się w r. 1913, ostatnie zaś, czwarte, w r. 1935. W książce tej, w rozdziale dotyczącym budowy języka pragreckiego, omówiono m. in. różne tendencje fonetyczne, których odbicie widzimy w języku greckim epoki historycznej, i nie ma powodu szczegółowo omawiać wszystkich zjawisk, jakie tam zostały zanalizowane. Poruszę tu te tylko zagadnienia, które zdaniem moim mogą nasuwać pewne wątpliwości.

Chcę tu mianowicie omówić wyniki działania w języku greckim dwu tendencji fonetycznych, częściowo sprzecznych i prowadzących wskutek tego do znacznych przekształceń systemu fonetycznego języka. Mówię o palatalizacji i dyspalatalizacji.

Terminem *palatalizacja* określa się taką zmianę fonetyczną, która polega na dodaniu do ruchów artykulacyjnych, właściwych pewnej głosce, jeszcze wzniesienia środkowej części języka ku podniebieniu twardemu: przy artykulacji np. spółgłoski *p* język nie jest wzniesiony; spoczywa swobodnie w jamie ustnej; przy artykulacji palatalnego *p'* jest w środkowej części wzniesiony. Również różnica *t : t'* polega przede wszystkim na braku wzniesienia lub na wzniesieniu środkowej części języka itd.

Palatalizacja jest z reguły (choć nie zawsze) zmianą asymilacyjną: następuje przed głoską palatalną. Jak większość zmian asymilacyjnych, tak i ta polega na zbyt wczesnym wykonaniu pewnych ruchów artykulacyjnych, należących do głoski następnej: przez zbyt wczesne wzniesienie środkowej części języka, jako przygotowanie do artykulacji głoski następnej — palatalnej, również i poprzedzająca głoska staje się spalatalizowaną. Zjawisko to jest bardzo pospolite we wszystkich językach indoeuropejskich; tak dalece jest zwykłe, że możemy je nazwać normalnym. Por. z polskiego: *niebo* z dawniejszego **nebo*, obok st.-c.-sł. *nebo*, gr. *νέφος*, łac. *nebula* itd.

Dyspalatalizacja, w przeciwieństwie do palatalizacji, polega na obniżeniu środkowej części języka, na odsunięciu języka od podniebienia twardego. Ta zmiana może być również wynikiem asymilacji do spółgłoski następnej, niepalatalnej. Tak np. w języku polskim z **ovьca* powstało *owca* (*v'+c>v+c*); w pol. mamy gen. sg. *końca*, ale w ros. *konca* z dyspalatalizacją grupy *ńc*. Niekiedy jednak zachodzą procesy dyspalatalizacyjne niezależnie od tego, jaka potem następuje głoska, a więc np. przed samogłoską albo w końcu wyrazu. Tak np. w jęz. polskim zaszło wiele procesów dyspalatalizacji: *č*, pierwotnie miękkie, jak dziś w rosyjskim, uległo stwardnieniu we wszystkich pozycjach, por. pol. *czysty* obok rosyjskiego *čistyj*; końcowe *w'*, *m'* również straciło palatalność: *Radom, paw* (ale *w Radomiu*, widzę *pawia*). Palatalność mogła zaniknąć w takich wypadkach dlatego, że wzniesienie języka jest bądź co bądź pewną komplikacją artykulacji. Zaniechanie wzniesienia było więc u p r o s z c z e n i e m skomplikowanej artykulacji. Dyspalatalizacja zatem, o ile nie jest wynikiem asymilacji, jest objawem tendencji do uproszczenia artykulacji.

Niektóre głoski łatwiej ulegają dyspalatalizacji, inne trudniej. Najłatwiej dyspalatalizują się oczywiście te głoski, w których wzniesienie języka nie zostaje w związku z innymi ruchami języka. A więc przede wszystkim wargowe. Przy artykulacji spółgłosek wargowych niepalatalnych język nie wykonywa żadnych ruchów; dla wywołania efektu palatalności musi się on wznieść zupełnie niezależnie od ruchu warg. Inaczej jest przy artykulacji zębowych. Tu język musi już wykonać pewne ruchy — w przedniej części, a więc wzniesienie w części środkowej jest już tylko posunięciem dalej tego ruchu, który się częściowo dokonał. Dyspalatalizacja zębowych jest więc zjawiskiem rzadszym niż dyspalatalizacja wargowych. Również stwardnienie tylnojęzykowych nie jest tak częste jak wargowych.

Najrzadszym wypadkiem będzie oczywiście dyspalatalizacja palatalnych, tj. tych spółgłosek, których właściwe miejsce artykulacji jest przy podniebieniu twardym: zwartych, jak *k'* (ściślej: coś pośredniego między *k'* i *t'*), zwartoszczelinowych, jak (bardzo miękkie) *ć*, szczelinowych, jak *j*, nosowych, jak *ń*, płynnych, jak *l'*. Dyspalatalizacja tych głosek może się dokonać tylko w ten sposób, że nastąpi zmiana miejsca g ł ó w n e j artykulacji. Zmiana może doprowadzić do przesunięcia artykulacji

albo naprzód albo też wstecz; tak np. *k'* może się przekształcić albo w *t*, albo w *k*; *ń* albo w *n*, albo w *ɔ* itd. Głoska *j* przekształci się albo w *z*, albo też w *h*. Albo wreszcie może nastąpić całkowity zanik spółgłoski palatalnej.

Po tych uwagach ogólnych możemy przejść do obchodzących nas zjawisk języka greckiego. W języku greckim ujawniły się w bardzo silnym stopniu obie tendencje, o jakich tu była mowa: tendencja asymilacyjna do palatalizacji i tendencja niezależna od tamtej — do dyspalatalizacji. Oto odpowiedni materiał.

Asymilacyjna palatalizacja przejawia się w jęz. greckim w bardzo silnym upodobnieniu grup złożonych ze *spółgłoski* + *i̯*. Przykłady na to znane są z elementarnych podręczników gramatyki greckiej:

1. Zwarta + *i̯*: *ki̯*, *χi̯* > att. *ττ*, joń. *σσ*: *φυλάττω*, *φυλάσσω* obok *φύλαξ*; *ταράττω*, *ταράσσω* obok *ταραχή*;
   γi̯ > *ζ*: joń. *μέζων* obok *μέγας*;
   τi̯, *θi̯* > *σσ*, *σ*: eol. *ὄσσος*, j.-att. *ὅσος*; *μέσσος*, *μέσος*;
   δi̯ > *ζ*: *ἐλπίζω* obok *ἐλπίς*, *-ίδος*;
   πi̯ > *πτ*: *χαλέπτω* obok *χαλεπός*.
2. *σ* + *i̯*: *σi̯* > *i̯i̯* (pisane *-ι-*): *εἶην* < **es-i̯ē-m*.
3. Sonant + *i̯*: *λi̯* > *λλ*: *ἄλλος* obok łac. *alius*;
   ερi̯... *ενi̯*... > *ειρ*, *ειν*...: *φθείρω* obok fut. *φθερῶ*, *κτείνω* obok *κτενῶ*;
   αρi̯, *ορi̯*, *ανi̯*, *ονi̯* > *αιρ*, *οιρ*, *αιν*, *οιν*: *σπαίρω*, *μοῖρα*, *φαίνω*, *ἄγκοινα*.
4. *u̯* + *i̯*: *Fi̯* > *i̯i̯* (pisane *-ι-*): *αἰετός* obok łac. *avis*.

Jeżeli pominąć wypadek, kiedy w wyniku powstaje geminata *i̯i̯* (< *si̯*, *ui̯*), we wszystkich innych wypadkach jako wynik rozwoju ukazuje się wprawdzie w epoce historycznej spółgłoska (lub grupa spółgłoskowa) niepalatalna, aby jednak objaśnić sobie wytworzenie się takiego stanu rzeczy, musimy przypuścić jako pierwsze stadium zmiany bardzo silną palatalizację (przez *i̯*) spółgłoski poprzedzającej. Jakże bowiem odtworzymy drogę od *ki̯* do *ττ* lub *σσ*? Tylnojęzykowa uległa tak silnemu upodobnieniu do *i̯*, że stała się palatalną *k'*; razem z *i̯* powstała więc wówczas zwartoszczelinowa grupa *k'i̯*. Później dopiero nastąpiła dyspalatalizacja tej grupy, a jako objaw tej zmiany dokonało się przesunięcie artykulacji ku przodowi. Wytworzyło się

więc zębowe *c* (lub może pierwotnie dziąsłowe *č*). Dopiero to zwartoszczelinowe *c* mogło w poszczególnych dialektach greckich rozwinąć się to w *s* (tracąc zwarcie), to znów w *t* (tracąc artykulację szczelinową).

W podobny sposób z grupy *ti̯* powstało najpierw *t'i̯*, które jednak musiało być odmienne od *k'i̯* < *ki̯*, gdyż wynik rozwoju był w tych dwu wypadkach niejednakowy. Dalej *t'i̯* uległo dyspalatalizacji, wydając zapewne *c*, skąd we wszystkich prawie dialektach *s*.

Dźwięczne spółgłoski tylnojęzykowe i zębowe miały rozwój jednakowy: *gi̯*, *di̯* > *g'i̯* ewent. *d'i̯*, skąd wskutek dyspalatalizacji *ϑ (dz)* czyli *ζ*.

Przekształcenia, jakim uległa grupa *pi̯*, są szczególnie pouczające. Jak już była o tym mowa, palatalność spółgłoski wargowej jest narażona na zanik o wiele bardziej niż jakichkolwiek innych spółgłosek. W epoce więc, gdy *pi̯* przekształcało się w *p'i̯*, na głoskę *i̯* musiano kłaść szczególny nacisk, by palatalność nie znikła. Wynikiem tego wzmacniania *i̯* było silniejsze zbliżenie języka do podniebienia i ostatecznie przekształcenie spirantycznego *i̯* w odpowiednią spółgłoskę zwartą (*k'* lub raczej *t'*). Później znów tu nastąpiła dyspalatalizacja grupy, połączona z przesunięciem artykulacji naprzód i ostatecznie powstało *πτ*.

Wreszcie *i̯* po płynnych przekształca grupę tak, że *i̯* ginie, wynik jest jednak w poszczególnych wypadkach niejednakowy: z połączenia *li̯* powstaje geminata, w innych zaś połączeniach zachodzi albo wzdłużenie poprzedzającej samogłoski, albo też epenteza *i̯*. Wszystkie te zjawiska zrozumieć można tylko tak, że początkowo nastąpiła całkowita asymilacja *(li̯, ri̯, ni̯* > *l', r', ń)*, ewentualnie ze wzdłużeniem poprzedzającej samogłoski (w połączeniach *ερi̯* > *ειρ*, *ενi̯* > *ειν* itd.), potem zaś dopiero zaszło stwardnienie spółgłosek, z czym wiązało się niekiedy wyodrębnienie palatalności (epenteza, mianowicie w grupach *αρi̯*, *ορi̯*, *ανi̯*, *ονi̯* > *αιρ*, *οιρ*, *αιν*, *οιν*). Znów tedy zaszła dyspalatalizacja.

Z tego przeglądu historii grup, zawierających *spółgłoskę+i̯*, musimy wyciągnąć wniosek, że język grecki przejawia w swej przedliterackiej epoce rozwojowej m. in. dwie tendencje: jedną — pospolitą — do asymilacji stykających się spółgłosek; asymilacja ta w danym wypadku prowadzi do palatalizacji; drugą — o wiele charakterystyczniejszą — tendencję do dyspa-

latalizacji powstałych w ten sposób głosek palatalnych. Ostatnia ta tendencja zasługuje na szczególną uwagę.

Przede wszystkim trzeba podkreślić, że ta tendencja mogła być w języku greckim, przynajmniej w zalążkach, odziedziczona z prajęzyka indoeuropejskiego. Jak wiadomo, język grecki należy do indoeuropejskiej grupy *centum*, tj. do tej grupy dialektów prajęzyka, w której dawne spółgłoski *k'*, *g'*, *g'h* ujednostajniły się z *k*, *g*, *gh*, tj. straciły palatalność. Już tu przejawiła się tendencja do dyspalatalizacji.

Dalej zwraca uwagę fakt, że w epoce historycznej język grecki nie posiada w ogóle żadnych spółgłosek palatalnych. Wszystkie grupy spółgłoskowe, które w jakikolwiek sposób uległy palatalizacji w epoce przedliterackiej, w czasach historycznych ukazują się już jako grupy stwardniałe. Przykłady na to dawałem przed chwilą.

Ta tendencja do dyspalatalizacji była w języku greckim tak silna, że dotknęła ona nawet głoski *i*. Jak wiadomo, odziedziczona z prajęzyka indoeuropejskiego głoska *i* zanikła w języku greckim we wszystkich pozycjach, prócz wypadku, gdy stanowiła drugi element dyftongu. Zanik głoski *i* w pozycji po spółgłosce jest oczywiście tylko wynikiem asymilacji. W rachubę wchodzą jednak jeszcze dwa wypadki: *i* mogło stać w pozycji interwokalicznej i na początku wyrazu przed samogłoską. Otóż w obu tych wypadkach zanik *i* nie jest już wynikiem tendencji asymilacyjnej: to wynik dyspalatalizacji.

Zanik *i* w pozycji interwokalicznej nastąpił bez śladu, tzn. że w tym wypadku wynikiem dyspalatalizacji nie było przesunięcie artykulacji naprzód, lecz po prostu zaniechanie wznoszenia środkowej części języka pomiędzy artykulacjami, które tego ruchu nie wymagały. Inaczej było w nagłosie. Ze względu zapewne na szczególną wartość fonetyczną, jaka właściwa jest nagłosowi, artykulacja *i* była tu silniejsza niż w środku wyrazu [1]). Toteż wynikiem dyspalatalizacji nie był tu całkowity za-

[1]) Szczególna wartość fonetyczna początku wyrazu dotąd nie doczekała się takiego opracowania, na jakie zasługuje. Ledwie tu i ówdzie znaleźć można o tym jakieś wzmianki. Osobny rozdział, poświęcony fonetyce początku wyrazu, daje o ile wiem po raz pierwszy Schwyzer w swej Gramatyce greckiej, Monachium 1934, s. 410—414. Ale już przedtem Rozwadowski podkreślił szczególną wartość fonetyczną początku wyrazu w rozprawie wydrukowanej w Pracach lingwistycznych ofiarowanych J. Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921,

nik *i̯*, lecz przesunięcie artykulacji. Ponieważ w wypadku dyspalatalizacji grup *ki̯, ti̯, pi̯*... zmiana polegała na przesunięciu artykulacji naprzód, więc i tu oczekujemy zmiany takiej samej. Jakoż w niektórych wypadkach znajdujemy zamiast *i̯* spółgłoskę przednią *ζ*: jest to to, czego oczekujemy w nagłosie; spirant przy wzmocnieniu zmienił się w zwartoszczelinową, oczywiście dźwięczną, bo i *i̯* było dźwięczne. Zgodnie z tym za regularny kontynuant *i̯-* musimy uznać *ζ-* (*ζυγόν, ζώννυμι, ζωρός* itd.). Trudność polega jednak na tym, że niekiedy zamiast *i̯-* ukazuje się nie *ζ*, lecz *ʽ* (np. w *ἥπαρ, ἧκα* itd. obok łac. *iecur, iēcī*). Tu mamy oczywiście również dyspalatalizację, jednak z przesunięciem artykulacji nie naprzód, lecz wstecz: *i̯-* > *h-*. Jak wiadomo, to podwójne traktowanie *i̯-* w języku greckim jest problemem dotąd nie rozwiązanym: nie ustalono dotąd przyczyny tego rozszczepienia pierwotnie jednolitego fonemu. Nie silę się też tu, aby podać nową próbę objaśnienia tej zagadki, chcę tylko wskazać, że z dwu kontynuacji, *ζ* i *ʽ*, pierwsza, tj. *ζ*, jest tą, której oczekujemy a priori: jest ona wynikiem działania tej samej tendencji, która doprowadziła do przesunięcia artykulacji naprzód w grupach *ki̯, gi̯* itd.

Pozostaje jeszcze zatrzymać się nad pytaniem, jak objaśnić, że w dyftongach głoska *i̯* utrzymała się w języku greckim pomimo powszechnej dyspalatalizacji. Tu możemy się przede wszystkim powołać na podobne zjawisko w obrębie samego języka greckiego. Jak wiadomo, innymi spółgłoskami, które w języku greckim zanikły w warunkach bardzo podobnych do tych, jakie działały w stosunku do *i̯*, były spółgłoski *s* i *u̯*. Obie te spółgłoski zanikły po pierwsze w pozycji międzysamogłoskowej (*γένεος* — łac. *generis*, *ἐννέα* — łac. *novem*), po wtóre na początku wyrazu (*ἕξ* — łac. *sex*, *(F)οἶδα* — łac. *vīdī*). Ale obie spółgłoski, jak i *i̯*, utrzymały się w środku wyrazu po samogłosce a przed inną spółgłoską: *ἵστημι* — łac. *sistō*, *αὔξάνω* — łac. *augeō*. Co się tyczy końca wyrazu, to w języku greckim, jak wiadomo, dyftongi *αι, ει, οι* utrzymują się i tu niezmienione (np. *λύκοι* — łac. *lupī*); w tym wypadku porównanie możemy prze-

s. 258—263, pt. Oboczność grecka *ὗς : σῦς* a uczuciowe wzmacnianie nagłosu. Można tu jeszcze dodać, że zagadnieniem fonetyki początku wyrazu zajmował się też romanista G. Millardet w bardzo zresztą mało znanej pracy: Études de dialectologie Landaise. Le développement des phonèmes additionnels. Toulouse 1910.

prowadzić głównie z losami głoski *s*, bardzo jest bowiem mało odosobnionych wyrazów greckich kończących się na dyftong z drugim elementem *u* (jak w *ἄνευ*). Otóż końcowe *-s* zachowuje się w języku greckim niezmienione.

Wnioskujemy zatem, że brak dyspalatalizacji w dyftongach *αι*, *ει*, *οι* jest wynikiem działania osobnej tendencji, która pokrzyżowała rozwój normalny greckiego *i̯*, a która oddziałała również na ewolucję greckiego *s* i *u̯*. Tym czynnikiem, który tu wystąpił, było wzmacnianie spółgłosek w końcu sylaby. Już Meillet (Aperçu [4], s. 20) zwrócił uwagę na to, że *s* przed spółgłoską notowane jest w napisach greckich niekiedy jako geminata, a więc np. w formie *ἄρισστος* [2]). Niewątpliwie zachowanie *i̯* i *u̯* w tych samych co *s* warunkach jest rezultatem działania tej samej tendencji. A koniec wyrazu zachowuje się w tym wypadku w języku greckim tak jak koniec sylaby.

W wyrazach, jak *δίκαιος*, *θεῖος*, *ποιέω*, *μυῖα*, dyftong pozornie tylko nie stoi przed spółgłoską: w istocie wymawiano tu geminatę (więc *δικαι̯̯ος* itd.), czyli że *i̯* tworzące dwugłoskę zamykało sylabę, stało w jej końcu. Z chwilą, gdy geminata uległa uproszczeniu, *i̯* i tu zanikło, czyli dokonała się znów regularna dyspalatalizacja. Stąd att. *Ἀθηνάα*, *Ἀθηνᾶ*; *ποεῖν* itd. (por. Schwyzer, Gr. Gr., s. 236).

Łącząc zanik *i̯* w języku greckim ze zjawiskami dyspalatalizacji, nie mogę zamilczeć, że czyniono również próby, by inaczej wyjaśnić zanik *i̯* w języku greckim. Tak np. Meillet (Aperçu [4], s. 23) przypuszcza, że zanik *i̯* i *u̯* odbył się poprzez ubezdźwięcznienie tych głosek; tak samo objaśniał rozwój fonetyczny *i̯* również Brugmann, Gr. Gr.[4], s. 40 (tak już w wydaniu I, 1885, s. 18). Rozwój taki jest oczywiście możliwy, ale nie ma faktów, które by tę hipotezę popierały. Meillet powołuje się na to, że odziedziczone z prajęzyka indoeuropejskiego aspiraty ukazują się w jęz. greckim w postaci spółgłosek bezdźwięcznych: *φ*, *ϑ*, *χ*, że więc ubezdźwięcznianie spółgłosek jest charakterystyczną cechą grecką. Ale argument to niezbyt silny: zdaje się bowiem, że w prajęzyku indoeuropejskim aspiraty nie posiadały w ogóle odróżnienia dźwięczności i bezdźwięczności [3]);

[2]) *αριστα* IG I, 1, 9, 20, w. V przed Chr., itd.; por. Meisterhans-Schwyzer, Gramm. d. att. Inschr.[3] 1900, s. 89; E. Hermann, Silbenbildung im Griechischen, Göttingen 1923, s. 114 i n.

[3]) Por. co do tego J. Kuryłowicz, Études Indoeuropéennes I, Kraków 1935, s. 50.

przy tym już Schwyzer objaśnienie to odrzucił jako nie udowodnione (Gr. Gr., s. 303 uw. 3). — W każdym razie proponowane tu ujęcie pozwala przedstawić losy głoski *i̯* równolegle nie tylko do *u̯*, lecz i do *s*, a przy tym we wszystkich warunkach jako rozwój jednolity, będący wynikiem działania jednej ogólnej tendencji, mianowicie tendencji do dyspalatalizacji.

Oprócz asymilacyjnej palatalizacji w połączeniu *spółgłoska* + *i̯*, dokonywały się w poszczególnych dialektach greckich inne jeszcze podobne procesy fonetyczne, np. dość rozpowszechniona jest zmiana grup *τι*, *τε* w *σι*, *σε* (att. *φέρουσι*: dor. *φέροντι* itd.). Nie omawiam tu tych zjawisk, gdyż nie są one ogólnogreckie, muszę jednak podkreślić, że i tu w ostatecznym wyniku nastąpiła dyspalatalizacja. W każdym razie z punktu widzenia f o n o l o g i c z n e g o attyckie *s* w połączeniu *σι* lub *σε* nie różni się od *s* w grupie *σα*, *σο* lub *συ*.

Kończąc pragnę podkreślić jeszcze wartość omówionych faktów dla językoznawstwa ogólnego. System fonologiczny grecki nie posiada w epoce klasycznej wcale, poza *i̯* w dyftongach, spółgłosek palatalnych. Jest to końcowy wynik działania tendencji do dyspalatalizacji. Tendencja ta była żywa od początków istnienia języka greckiego (gdyż jest to język grupy *centum*). Jeżeli w czasach przedliterackiego rozwoju ukazywały się różne grupy spółgłoskowe spalatalizowane, to były to zawsze tylko stadia przejściowe, na których rozwój fonetyczny się nie zatrzymał. Jeżeli więc np. grupa *ki̯* przekształciła się w *σσ*, to przypuszczamy też istnienie w pewnym momencie postaci *k'i̯*, ale tylko jako stadium przejściowe! Wynik ostateczny jest niepalatalny.

W ten sposób na przykładzie greckim widać, jak jednolity system fonologiczny pomimo licznych przekształceń, a może raczej właśnie dzięki tym przekształceniom, powoli dochodzi do stanu równowagi, a to przez usunięcie elementów wyłamujących się z systemu. Takim elementem niezgodnym z resztą systemu greckiego były spółgłoski palatalne.

KONSTYTUCJA TEKSTU POETYKI ARYSTOTELESA W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH ŹRÓDEŁ I BADAŃ

napisał

J. BLATT

(Ciąg dalszy)

4) 49 b 24. W głośnej definicji tragedii rozprasza Σ wątpliwości, które się co prawda nigdy nie powinny były nasunąć. Nie mówiłbym o tym, gdyby w tej sprawie nie był zabierał głosu także polski uczony. Rzecz ma się tak. W r. 1912 wystąpił Heinrich Otte z nową interpretacją definicji tragedii, interpretacją, która negowała wyniki klasycznej rozprawy Bernaysa o *κάθαρσις*. Bernays mianowicie ustalił, że termin *κάθαρσις* jest właściwy w dziedzinie medycyny, gdzie oznacza proces wydzielania, a w odniesieniu do zjawisk psychicznych jest przenośnią stamtąd wziętą. Oglądanie wzgl. czytanie tragedii podnieca *ἔλεος* i *φόβος*, a *παθήματα* te doprowadzone do większego nasilenia wyładowują się i przywracają równowagę duszy. Tyle z teorii Bernaysa stało się communis opinio nauki, aż Otte zaproponował nowe objaśnienie. *Τῶν τοιούτων παθημάτων* nie wskazuje jego zdaniem bynajmniej na *ἔλεος* i *φόβος*, lecz na pierwsze słowa definicji, w szczególności na *πρᾶξις σπουδαία*. *Παθήματα* to nie doznania widza, lecz cierpienia bohaterów tragedii. Otte rozumie: wprowadzając w te *παθήματα ἔλεος* i *φόβος* dokonywa poeta pewnego rodzaju oczyszczenia tworzywa tragedii, które by bez tego było *μιαρόν*. Tezę Ottego podjął i rozbudował Ogrodziński. Zwraca on uwagę, że w Λ czytamy nie *παθήματων* lecz *μαθημάτων* — oczywisty nonsens — i zamiast poprawki *μ* na *π* proponuje bez porównania trudniejszą zmianę *α* na *υ*, a więc *μυθηματων*. Teoria Ottego nie zyskała sobie zwolenników. Jeszcze ostatnio wypowiedzieli się przeciw niej m. i. Norden, Pohlenz, Tkatsch i Gudeman. Musi upaść już ze względów językowych, na co zwróciłem przed kilku laty uwagę w Philol. Wochenschr. Zaobserwowałem mianowicie, że w gen. po *κάθαρσις* stoi to, co na skutek jej procesu zostaje wydalone i usunięte. Z tem w zgodzie pozostaje, że jeśli określnikiem *κάθαρσις* jest przymiotnik, to on charakteryzuje tę wydzielinę, np. *φλεγματώδης αἱματώδης, ὀλίγη, πολλή* itp. *κάθαρσις παθημάτων* w rozumieniu

Ottego czy *μυθημάτων*, jest tedy już językowym nonsensem. Teraz Σ, czytając *παθημάτων*, usuwa cień podstawy dyplomatycznej dla koniektury Ogrodzińskiego [1]).

5) 51 a 34. Probierzem jednolitości fabuły jest nieprzesuwalność i niezbędność każdego z jej *μέρη*. W razie usunięcia lub przestawienia jednego z nich całość ulega... czemu? *διαφέρεσθαι καὶ κινεῖσθαι*. Tak A. *διαφέρειν* i *διαφέρεσθαι* w znaczeniu tu potrzebnym nie występuje ani u Arystotelesa ani zresztą, jakkolwiek Vahlen broni jak zwykle przekazu A. Na marginesie wydania paryskiego z r. 1538 zanotowano wariantę *διαφθείρεσθαι*, co potwierdza Σ.

6) 54 a 33. Arystoteles uczy, że w etografii, podobnie jak w konstrukcji fabuły, należy przestrzegać *τὸ ἀναγκαῖον* i *τὸ εἰκός* tudzież że mowy i działania osób muszą koniecznie lub przynajmniej prawdopodobnie wypływać z ich charakteru. Z tego wysnuwa wniosek oczywisty (*φανερὸν οὖν* 37), że i *λύσεις τῶν μύθων* muszą wypływać *ἐξ αὐτοῦ τοῦ μύθου*. Błąd zmiarkował pierwszy G. Hermann, a Überweg zaproponował zmianę *μύθου* na *ἤθους*, co potwierdza Σ. Z tym w najlepszej zgodzie pozostają przykłady. *Λύσις* 'Medei' powinna być wypływem charak-

---

[1]) Dodatkowo naprowadzam jeszcze po jednym przykładzie dla właściwego i dla przenośnego użycia terminu *κάθαρσις*. 1) U Demosth. in Con. 11 czytamy (w opisie choroby): *καὶ ὡς μὲν ὁ ἰατρός ἔφη, εἰ μὴ κάθαρσις αἵματος μοι πάνυ πολλὴ συνέβη .., ἤδη κἂν διεφθάρην· νῦν δὲ τοῦτο ἔσωσε τὸ αἷμα ἀποχωρῆσαν*. 2) Plat. Phaed. 69 b *τὸ δ' ἀληθὲς τῷ ὄντι ἦ κάθαρσις τις τῶν τοιούτων πάντων καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ αὐτὴ ἡ φρόνησις μὴ κάθαρσις τις ἦ*. — *Τῶν τοιούτων πάντων* wskazuje na *ἡδοναί, λῦπαι* i *φόβοι*, o których mowa bezpośrednio przedtem. *τῷ ὄντι* należy skreślić jako glossemat do *τὸ ἀληθές*, a po *ἀνδρεία* należy interpungować, bo sens jest taki: prawdziwa *ἀρετή* rodzi się z *φρόνησις*, bo to, co się uważa za *σωφροσύνη* czy *ἀνδρεία* czy *δικαιοσύνη* jest podyktowaną nam przez *φρόνησις* zamianą *λῦπαι* i *φόβοι* większych na mniejsze lub *ἡδοναί* mniejszych na większe. Wobec tego *καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ αὐτὴ ἡ φρόνησις* nie mogą być wypowiedziane jednym tchem i być wszystkie podmiotem do *μὴ καθαρμός τις ἦ*. Podmiotem do *καθαρμός* jest tylko *αὐτὴ ἡ φρόνησις*, a poprzednie trzy stanowią podmiot do *κάθαρσις τις*. *τὸ δ' ἀληθὲς* należy więc już z tego powodu rozumieć przysłówkowo. Całość więc należy tak czytać: *τὸ δ ἀληθὲς ἦ κάθαρσις τις τῶν τοιούτων πάντων καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία, καὶ αὐτὴ ἡ φρόνησις μὴ κάθαρμός τις ἦ*. Nie rozumieli tego miejsca np. Ficinus ani Bekker, sądząc po jego interpunkcji. — Przykłady te stwierdzają, że wyrażenie *κάθαρσις τῶν παθημάτων* nie odbiega niczem od zwyczajnego sposobu mówienia.

teru postaci tytułowej, a w Iliadzie powrotowi powinna była zapobiec nie interwencja bogów.

7) W r. 14. 53 b 1 mówi Arystoteles o trzecim — obok *περιπέτεια* i *ἀναγνώρισις* — momencie tragicznym, mianowicie o *πάθος*, tj. o czynie budzącym *ἔλεος* i *φόβος*. Wyróżnia trzy jego odmiany: 1) czyn dokonywa się lub ma dokonać między osobami nie pozostającymi w żadnym do siebie stosunku, 2) między wrogami i 3) między osobami złączonymi ze sobą węzłem krwi, *φιλία: ὅταν ἀδελφὸς ἀδελφὸν ἢ υἱὸς πατέρα ἢ μήτηρ υἱὸν ἢ υἱὸς μητέρα ἀποκτείνῃ ἢ μέλλῃ* 20. *ἀποκτείνῃ ἢ μέλλῃ* powiada Arystoteles jednym tchem tak, jak dwa wiersze wyżej *οὔτε ποιῶν οὔτε μέλλων*. Kogo dziwi to zrównanie psychologiczne czy estetyczne *πρᾶξαι* z *πράττειν μελλῆσαι*, niech sobie przypomni, co powiada Arystoteles we Fizyce 197 a 27 *τὸ παρὰ μικρὸν κακὸν ἢ ἀγαθὸν μέγα λαβεῖν ἢ δυστυχεῖν ἢ εὐτυχεῖν ἐστιν, ὅτι ὡς ὑπάρχον λέγει ἡ διάνοια· τὸ γὰρ παρὰ μικρὸν ὥσπερ οὐδὲν ἀπέχειν δοκεῖ*. Cum parum afuit, ut malum quispiam magnum aut bonum accipiat, infortunatum tum illum aut fortunatum dicimus esse, propterea quod mens perinde dicit de illo atque si esset. Quod enim parum abest, id quasi minime distare videtur. Kto widział kreacje prawdziwie wielkich aktorów, wie, jak prawdziwą jest ta obserwacja Arystotelesa także w odniesieniu do widza i sceny. — W tym tedy trzecim wypadku, który uważa za najbardziej dla tragedii odpowiedni, wyróżnia A. znów cztery możliwości: 37 *ἢ γὰρ πρᾶξαι ἀνάγκη ἢ μὴ καὶ εἰδότας ἢ μή*. Co każda z tych możliwości zawiera, wyjaśnią przykłady naprowadzone przez Arystotelesa bądź w pierwszej części, w której je dedukuje 27—35, bądź też w drugiej, w której je wartościuje 38—54 a 8. Jako przykład na *πρᾶξαι εἰδότα* (I) czyli *ποιεῖν εἰδότας καὶ γιγνώσκοντας* 27 naprowadza Arystoteles m. i. Eurypidesa Medeę, na *μὴ πρᾶξαι εἰδότα* (II) czyli *γιγνώσκοντα μελλῆσαι καὶ μὴ πρᾶξαι* 37: *οἷον ἐν Ἀντιγόνῃ ὁ Αἵμων* 54 a 1, na trzecią *πρᾶξαι μὴ εἰδότας* (III) czyli *πρᾶξαι ἀγνοοῦντας εἶτα ὕστερον ἀναγνωρίσαι τὴν φιλίαν* 30: Sofoklesa Edypa króla, a na czwartą *Μὴ πρᾶξαι μὴ εἰδότας* (IV) czyli *ἀναγνωρίσαι πρὶν ποιῆσαι* 35: z zachowanych tragedyj Ifigenię taurydzką Eurypidesa. Ale między cytowanym resumé *πρᾶξαι ἢ μὴ καὶ εἰδοτας ἢ μή* a dedukcją, którą ono zamyka, jest oczywista niezgodność. W dedukcji bowiem brak możliwości (II). Arystoteles mianowicie wyraźnie liczy. 1) *ποιεῖν εἰδότας καὶ γιγνώσκοντας* (I), 2) *πρᾶξαι ἀγνοοῦντας εἶτα ὕστερον ἀναγ-*

νωρίσαι τὴν φιλίαν (III) i 3) *τρίτον ἀναγνωρίσαι πρὶν ποιῆσαι* (IV). Potem dodaje, że na tym możliwości są wyczerpane *παρὰ ταῦτα οὐδέν*. W przypuszczeniu, że jedna możliwość (II) wypadła, utwierdzić musi i to, że w następnej perykopie, w której, jak wspomniałem, ocenia wartość artystyczną poszczególnych możliwości, mówi Arystoteles o czterech, między nimi oczywiście także o opuszczonej w dedukcji (II). Wreszcie trzeci argument. Jeszcze w dwu miejscach zamyka Arystoteles wyliczenia zwrotem podobnym do *καὶ παρὰ ταῦτα οὐδέν*: w obu tych wypadkach wyliczenia te są zupełne: Rhet. 1326 b 26 i 1378 a 14. Zajrzyjmy do Σ. Oto po *τὴν Μήδειαν* czytamy: Notio autem quod non faciant voluntate ubi cognoscunt et quod non faciant dum non cognoscunt deinde cognoscunt amorem et amicitiam in fine. Słowa: Notio autem quod non faciant voluntate ubi cognoscunt, zawierają właśnie szukaną przez nas możliwość. A więc po grecku: *ἔστι δὲ μὴ πρᾶξαι γιγνώσκοντας* czy *εἰδότας*. Słowa te, wypadłe na skutek *ὁμοίαρκτον* i *ὁμοιοτέλευτον* należy Arystotelesowi przywrócić, a *τρίτον* — jak czyta także Σ — zmienić w *τέταρτον* lub skreślić.

8) 58 a 32 *διὸ εὐφυοῦς ἡ ποιητικὴ ἢ μανικοῦ· τούτων γὰρ οἱ μὲν εὐπλαστοι, οἱ δὲ ἐξεταστικοί*. Tak A. Czy *εὐφυής* jest *εὔπλαστος*, a *μανικὸς* — *ἐξεταστικός*, czy przeciwnie? Ani jedno ani drugie nie daje znośnego sensu. Bo rozpatrzmy te pojęcia. *εὐφυΐα* określa sam Arystoteles Top 163 b 13 jako *δύνασθαι καλῶς ἑλέσθαι τἀληθές*, a *εὐφυής* jest według niego ten, *ᾧ τὸ κρῖνον καλῶς πέφυκεν*. *Μανία* i *μανικός* pozostają do *εὐφυΐα* i *εὐφυής* w stosunku kontrastowym: *μανικοὶ καὶ εὐφυεῖς* złączył jako przeciwieństwa autor Probl. 951 a 32 a Rhet. 1390 b 8 czytamy *ἐξίστανται τὰ εὐφυᾶ γένη εἰς μανικώτερα ἤθη*. *Εὐφυΐα* określa tedy właściwości intelektualne, a w odniesieniu do poety, w szczególności zaś do tragika, będzie to zdolność odtworzenia *πράξεις* z jej komplikacjami, etografią i tem, co Arystoteles nazywa *διάνοια*. *Μανικός* natomiast to człowiek nie panujący nad swoją świadomością, lecz ponoszony quodam adflatu quasi furoris. mówiąc słowami Cicerona deor. 194. — A druga para pojęć: *εὔπλαστος* określa to, co byśmy nazwali wrażliwością czy podatnością duchową. Przeciwieństwem jest *σκληρότης*. Są to przenośnie, których powstanie i znaczenie można sobie uzmysłowić na pewnym np. miejscu Platona Leges 666 B. Pod działaniem wina *τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος γίγνεται μαλακώτερον καθάπερ εἰς πῦρ σίδηρος ἐντεθεὶς καὶ οὕτως εὐπλαστότερον. εὔπλαστος*

okazuje tedy powinowactwo z *εὐφυής* i dałoby się z nim powiązać. *Ἐξεταστικός* natomiast określa człowieka skłonnego czy zdolnego do badań i dociekań. Jeśli *εὐφυΐα* godzi się z *εὔπλαστον*, to *μανικός* i *ἐξεταστικός* wydają się jakoby wzięte z różnych sfer. A gdyby spróbować przeciwnie, to można by od biedy jakoś związać *εὐφυΐα* z *ἐξεταστικόν*, ale żadną miarą nie *μανικόν* z *εὔπλαστον*. Otóż od tych trudności uwalnia nas lekcja przekazana w R, w jednym rękopisie Victoriusa i w przekładzie Pacciusa: *ἐκστατικοί*, za którą oświadczyli się Tyrwhitt, Schrader, G. Hermann, Stahr, Gomperz, Bywater i Rostagni. Vahlen broni *ἐξεταστικοί* i autorytetu A, *ἐκστατικοί* nawet w aparacie nie wzmiankując. Teraz sens jest jasny: *εὐφυής* jest *εὔπλαστος*, a opanowany przez *μανία* — *ἐξίσταται*.

Jak blisko sąsiadują ze sobą pojęcia *μανία* i *ἔκστασις*, świadczy oprócz naprowadzonego powyżej miejsca Retoryki połączenie *μανικὴ ἔκστασις* Categ 9 b 36. — Zapytajmy teraz, jaką treść wniosło to zdanie do wywodów Arystotelesa. Arystoteles zaleca poecie, by konstruując tragedię żywo sobie uzmysłowił jej wystawę na scenie i — o ile to możliwe — sam na sobie odtworzył gesty i ruchy, które muszą wykonać występujące w niej postaci. Bo nic innego nie mogą znaczyć słowa *ὅσα δὲ δυνατὸν καὶ τοῖς σχήμασι συναπεργαζόμενον: ὅσα δυνατόν* — bo ostatecznie nie każdy poeta musi mieć zdolności mimiczne, jak Sofokles. Dotąd myśl snuje się wątkiem prostym i konsekwentnym, a o *μανικός* i *ἐκστατικός* mogłaby chyba być mowa w sensie przeciwstawnym. Tymczasem *μανικός* wymieniony jest obok *εὐφυής* jako zupełnie z nim równowartościowy. Tak Arystoteles nie mógł mówić ani pisać. Popatrzmy do *Σ*. Et ideo ars poesis est ingeniosi magis quam eorum qui sunt perculsi mente. Etenim horum qui sunt expansi sunt pulchri. Widzimy naprzód potwiedzenie *ἐκστατικοί* w expansi. Syryjczyk upatrywał w tym przymiotniku derivatum od *ἐκτείνω* niby *ἐξ-τατικός*. O wiele ważniejsze jest magis, jedynie w *Σ* zachowane, które musimy włączyć w tekst; *διὸ εὐφυοῦς μᾶλλον ἡ ποιητικὴ ἢ μανικοῦ*. Oczy się nam otwierają: wszak to wyraźna polemika. Arystoteles występuje tu przeciw poglądowi Platona na poezję, wyrażonemu między innymi w znanym miejscu Phaedrusa 244 n. Platon był — jak wiadomo — zdania, że poezja tryska z irracjonalnych złoży naszej duszy i mówił o *μανία Μουσῶν* u poetów. My dziś wiemy, że nie Platon pierwszy tę myśl wypowiedział

i potrafimy odtworzyć jej historię od Archilocha, a może nawet od Homera aż do czasów najnowszych, w tej chwili jednak interesuje nas, że Arystoteles jej nie podzielał. Nie entuzjasta powołany jest na poetę — przynajmniej Arystoteles takiej poezji nie cenił — lecz człowiek o subtelnej inteligencji i bogatej skali duchowej. Tylko taki odda wszelakie zwroty *πρᾶξις*, wżyje się w każdy charakter i roztoczy przed widzem czy czytelnikiem bogactwo myśli (*διάνοια*). Jakże ważny przyczynek do charakterystyki samego filozofa wnosi to niepozorne *μᾶλλον!* Zaprawdę to człowiek bliższy Menandrowi i Teofrastowi niż Platonowi! Warto też zwrócić uwagę na zgodność wyrażonego tu poglądu z tym, co czytamy w r. 4. I tam Arystoteles skrycie polemizuje z platońską teorią inspiracji: są dwie przyczyny powstania poezji, *αἰτίαι δύο καὶ αὗται φύσικαί*.

9) *56 a 25*. Ostatnia z siedmiu luźnych wskazówek dla tragika, z których składają się rozdziały 17 i 18, mówi o roli chóru w tragedii. Pieśni chóru powinny się ściśle wiązać z fabułą, chór ma być traktowany jak jedna z osób działających *ὥσπερ εἷς τῶν ὑποκριτῶν* jak to ma miejsce u Sofoklesa, nie jak u Eurypidesa. Potem czytamy *τοῖς δὲ ἄλλοις τὰ ᾀδόμενα μᾶλλον τοῦ μύθου ἢ ἄλλης τραγῳδίας ἐστίν*. U innych poetów — ma na myśli tragików młodszej generacji, a więc przede wszystkim poeurypidesowych — pieśni chórowe łączą się raczej z fabułą niż z inną tragedią. Oczywisty nonsens. Już Madius, który uzyskał *ἀδόμενα* z *διδόμενα*, widział, że należy w tym zdaniu dodać przeczenie *τὰ ᾀδόμενα οὐ μᾶλλον* a Vahlen zamiast *οὐ* zaproponował *οὐδέν*. Otóż i *ᾀδόμενα* i *οὐδέν* znalazły potwierdzenie w Σ. Cały ten wywód zamyka Arystoteles uwagą *καίτοι τί διαφέρει ἢ ἐμβόλιμα ᾄδειν ἢ ῥῆσιν ἐξ ἄλλου εἰς ἄλλο ἁρμόττειν ἢ ἐπεισόδιον ὅλον*. Nie czyni różnicy czy się śpiewa intermezzo, czy też przeniesie całą *ῥῆσις* z jednego utworu do drugiego, albo nawet całe *ἐπεισόδιον*. Ostatnie słowa *ἢ ἐπεισόδιον ὅλον* wloką się nieznośnie. Toteż zakwestionował je Gudeman, uważając za dodatek, pochodzący od kogoś, który coś zasłyszał o tzw. contaminatio. Σ słów tych nie czyta.

10) Jeszcze większym może triumfem myśli dywinatorskiej jest potwierdzenie poprawki M. Schmidta w w. 17 tej samej strony (56 a 17). Mówi tu Arystoteles o różnicy między epopeją a tragedią i ostrzega przed przeładowaniem fabuły tragedii. Tragedia nie powinna być *ἐποποικὸν σύστημα* i zaraz następuje

objaśnienie: *ἐποποικὸν δὲ λέγω τὸ πολύμυθον*. Nie można więc zużytkować całej fabuły Iliady dla tragedii, tylko część, jak to ma miejsce u Eurypidesa, albo Nioby, tylko znów część, jak się to dzieje u Aischylosa.

Że po *Εὐριπίδης* należy dodać *ἤ*, widział Vahlen. Ale przykład Nioby jest nieszczęśliwie dobrany. Bo właśnie istniały tragedie tej treści i tego tytułu — wiemy, że pisali takie tragedie Aischylos, Sofokles i Meletos — natomiast nie słyszymy o istnieniu epopei na ten temat. Ale przyjąwszy, że to ostatnie jest spowodowane szczątkowością naszej tradycji — choć to mało prawdopodobne, trudno sobie wyobrazić epopeję *Νιόβη*, która mogłaby służyć za przykład na *πολύμυθον*. Toteż podejrzenie korrupteli nasunęło się bardzo dawno i zaczęto zgadywać, co zostało przez tę nieszczęsną *Νιόβη* wyparte. Już łaciński przekład Valli z r. 1498 czyta Hecubam, Valckenaer proponuje *Ἀντιόπην* a M. Schmidt *Θηβαΐδα*. Otóż Tkatsch stwierdza, że ductus czterech pierwszych liter arabskiego odpowiednika Nioby godzi się znakomicie z *Θηβαΐδα*. Jak odpowiednim przykładem w tym związku jest Thebais, z której np.Aischylos wykroił sześć tragedyj, nie wymaga dowodów.

11) Przytoczę teraz jeden przykład, ilustrujący znaczenie starych tłumaczeń łacińskich dla konstytucji tekstu. I tu znalazło potwierdzenie coś, co już na drodze dywinacji było przedtem znalezione. 56 b 7. Omówiwszy już dwa *μέρη* tragedii, *μῦθος* i *ἦθος*, przechodzi Arystoteles do dalszych dwu, mianowicie do *λέξις* i *διάνοια*. O tej ostatniej atoli poza krótką jej definicją nie traktuje, przekazując tę materię Retoryce. Przytem wypowiada kilka uwag o *διάνοια*. Mówi *δῆλον δὲ ὅτι καὶ ἐν τοῖς πράγμασι ἀπὸ τῶν ἰδεῶν δεῖ χρῆσθαι, ὅταν ᾖ ἐλεινὰ ἢ δεινὰ ἢ μεγάλα ἢ εἰκότα δέῃ παρασκενάξειν*. Co to znaczy? Poprzednio powiedział Arystoteles, definiując *διάνοια*, że jej zadaniem jest dowodzić i zbijać (*τό τε ἀποδεικνύναι καὶ τὸ λύειν*), wywoływać *ἔλεος* i *φόβος* i przedstawiać rzeczy jako mniej lub więcej ważne (*μέγεθος καὶ μικρότητα*) zależnie od celu, jaki się chce osiągnąć. Teraz stwierdza, że to zadanie ma wziąć na siebie także fabuła: tak ją poeta musi skonstruować *καὶ ἐν τοῖς πράγμασι ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἰδεῶν δεῖ χρῆσθαι*. Fabuła ma tedy w pewnej mierze odciążyć *διάνοια*. Z samej logiki jej konstrukcji, z powiązania jednego momentu z drugim musi wybłysnąć *διάνοια* bez osobnego pouczania widza: *δεῖ φαίνεσθαι ἄνευ διδασκαλίας*.

W mowie *ἐν τῷ λόγῳ* jest to oczywiście niemożliwe, bo tu nie ma akcji, tu dopiero przez właściwe ujęcie i naświetlenie każdego momentu mówiący ukaże słuchaczowi większą lub mniejszą jego doniosłość, poruszy uczucia, udowodni lub zbije, na czym mu będzie zależało. Tym się tłumaczy — powiada Arystoteles — że *διάνοια* należy raczej do retoryki. Ten zdaniem moim jasny tok myśli przyćmiony był nieco błędem w w. 17, gdzie wszystkie rękopisy, nie wyjmując Σ dają *εἰ φαίνοιτο ἡδέα καὶ μὴ διὰ τὸν λόγον*. Próbowano to *ἡδέα* utrzymać, powołując się na *οἰκεία ἡδονή*, którą według Arystotelesa ma wywoływać każdy gatunek poezji, albo proponowano w jego miejsce *ᾗ δέοι* (jak należy), ale zadowalającego sensu nie otrzymano. Dopiero przekłady łacińskie przynoszą pełne światło: *ἡ ἰδέα*, potwierdzając domysł Gudemana. To *ἡ ἰδέα* podejmuje wyraźnie *ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἰδεῶν* w w. 2.

12) Teraz naprowadzę dwa przykłady na wyższość A i dawnych rękopisów nad Σ. 51 a 24 *Ὀδύσσειαν γὰρ ποιῶν οὐκ ἐποίησεν ἅπαντα ὅσα αὐτῷ συνέβη. αὐτῷ* znaczy oczywiście *Ὀδυσσεῖ*. Nie sprawia to żadnych trudności, bo mamy w uchu imię bohatera poematu z wymienionego dopiero co tytułu. Instruktywną analogię naprowadza Vahlen w Mant. a. l. z jakiegoś krytyka Schillera, którego dziś trudno zidentyfikować. Schillers Wallenstein bleibt ein Meisterwerk, wenn sich auch zeigen sollte, dass e r unschuldig war. Σ atoli pisze nie *αὐτῷ* lecz *Ὀδυσσεῖ*. Nie jest to oczywiście poprawka tłómacza, lecz pełnowartościowa warianta. Nie wątpię, że tu greckie rękopisy zachowały rękę Arystotelesa, a lekcja Σ jest eine Schlimmbesserung, podyktowaną przejrzystymi pobudkami. Odrzucić też należy *Ὀδυσσεῖ αὐτῷ*, co proponuje Gudeman. Nie sposób wywnioskować ani wyczuć, co miałoby być kontrastem do *Ὀδυσσεῖ αὐτῷ*.

13) Drugi przykład: 52 a 6. Mówi tu Arystoteles, że najsilniej działają na widza takie przypadkowe zdarzenia, między którymi może się jednak doszukać jakiegoś związku i cytuje jako przykład śmierć zabójcy Mitysa: *ταῦτα θαυμασιώτατα δοκεῖ ὅσα ὥσπερ ἐπίτηδες φαίνεται γεγονέναι*. Tak A, Σ opuszcza *ὥσπερ*. Nie zrezygnowałbym z niego.

14) Nie brak oczywiście wypadków zepsucia we wszystkich gałęziach tradycji. Naprowadzam jeden, gdzie odważam się na własną poprawkę: 58 b 16. W tym rozdziale (22.) mówi Ary-

stoteles o właściwościach języka poetyckiego. Poeta winien dążyć do *σαφήνεια* i *σεμνότης*. Trudno mu jednak oba te cele równocześnie osiągnąć, bo w miarę jak się do jednego zbliża, oddala się od drugiego. *σεμνότης* osiąga przez *ἐξαλλάττειν τὸ ἰδιωτικόν* czyli *κύριον*, a to *κύριον* jest właśnie warunkiem *σαφήνεια*. Cóż stanowi różnicę między *κύριον* a jego przeciwieństwem, które Arystoteles nazywa także *ξενικόν*? *γλῶττα*, *μεταφορά*, *ἐπέκτασις*, *ἀποκοπή*, *ἐξαλλαγή*, *συστολή* itd. Z tych środków jedne bardziej oddalają się od *σαφήνεια*, a inne mniej. Do pierwszych należy *γλῶττα* i *μεταφορά*, do drugich pozostałe. Zaleca się więc szczególnie te drugie, choć żadnemu nie można odmówić stosowności, byle był użyty w miarę *μέτριον* 58 b 22. Że nie każde *ὄνομα κύριον* jest dla poezji odpowiednie, można się przekonać, podstawiając je w wierszu (scil. zamiast *ξενικόν*): *τὸ δὲ ἁρμόττον ὅσον διαφέρει ἐπὶ τῶν ἐπῶν θεωρείσθω ἐντιθεμένων τῶν ὀνομάτων εἰς τὸ μέτρον*. Tutaj słowa *ἐπὶ τῶν ἐπῶν* sprawiają trudność, bo przykłady czerpane są wyłącznie z tragedii. Proponuję *ἐπὶ τῶν ἔργων*; cf. Bonitz Ind. 286 a 37.

Zboczyłem nieco od tematu, bo zamierzałem przedstawiać tylko przykłady na wyższość *Σ*, ale zależy mi na stwierdzeniu, że i odnośnie do Poetyki metoda eklektyczna jest jedyną celową.

15) 51 b 21: stara crux interpretum ten tytuł tragedii Agathona. Tradycyjny tekst i historie literatury dają *Ἄνθος*, mimo że już Welcker, a po nim Bergk i ostatnio Wilamowitz oświadczyli się za *Ἀνθεύς*. Prawdopodobnie jednak i to nie jest trafne. Trzeba czytać *Ἄνθη*. Imię *Ἄνθη* nie jest nieznane. Za tym przemawia *Σ* velut qui ponit bonum esse unum, tj. *οἷον ἓν ἀγαθὸν ὃς ἂν θῇ*.

NOWA METODA W NAUCZANIU JĘZYKÓW KLASYCZNYCH [1])

napisał

MICHAŁ ŁUKASIEWICZ

Filologowie niemieccy z obawy przed niebezpieczeństwem dalszej redukcji ilości godzin języków klasycznych w szkołach średnich, a nawet poważnie zaniepokojeni o ich los, rozpoczęli walkę z dotychczasowymi metodami nauczania tych języków, pragnąc przez zmodernizowanie metody zbliżyć je do dzisiejszego życia i tchnąć w nie nowe możliwości przetrwania ofensywy zwróconej ze wszystkich stron przeciwko nim. Dwaj wybitni pedagogowie i filologowie niemieccy w pracy pt. Zur Eingliederung des altsprachlichen Unterrichts in die nationale Schule von Ludwig Mader und Dr Walter Breywisch Diesterweg, 1934, Frankfurt a. M. und Berlin, Weidmannische Buchhandlung — potępili dotychczasowe metody nauczania języków klasycznych w Niemczech i ogłosili nową, częściowo już wypróbowaną metodę.

Postaram się jak najkrócej podać główne zasady tej nowej propagowanej przez Madera i Breywischa metody.

Praca ich składa się z 2 części; pierwsza z nich zatytułowana „Grundsätzliches" wyszła z pod pióra dyrektora gimnazjum w Aachen, Ludwika Madera, a druga pt. „Der neuerprobte Weg im Unterricht der alten Sprachen" została napisana przez radcę szkolnego w gimnazjum w Schleusingen dr Waltera Breywischa. Wywody i wskazówki metodyczne autorów często się pokrywają z tą tylko różnicą, że w rozprawce Madera mamy więcej rozważań teoretycznych, opartych zresztą na doświadczeniu, a dr Breywisch daje bardzo wiele wskazówek praktycznych, gdyż sam od paru lat stosuje w szkole propagowaną przez siebie metodę. We wstępie do swej rozprawy kreśli Mader bardzo ciekawie losy reformy szkolnej w Niemczech w związku z wypadkami politycznymi w powojennych Niemczech, oraz analizuje zapatrywania Adolfa Hittlera na szkołę i wychowanie na podstawie wywodów „Führera" zawartych w „Mein Kampf".

Drugi rozdział poświęca autor historii nauczania języków klasycznych [2]).

Pomijam tu omawianie pierwszego okresu sięgającego do r. 1450, oraz drugiego, a zwrócę uwagę na charakterystykę okresu trzeciego, rozpoczynającego się w połowie XVIII w., tzw. okresu neohumanistycznego, w którym celem nauczania języków klasycznych staje się nie tylko formalne opanowanie języka, jak w okresach poprzednich, lecz także dokładne poznanie i zgłębienie treści czytanych utworów. Cel ten z małymi, nieistotnymi odchyleniami nie zmienił się do dnia dzisiejszego. Mader formułuje go następująco: Nasi uczniowie uczą się języków klasycznych, by móc ze zrozumieniem czytać autorów greckich i rzymskich.

---

[1]) Referat wygłoszony na grupowej i rejonowej konferencji Ogniska metodycznego we Lwowie.

[2]) M. Golias: Neofilologiczne metody w nauczaniu języka łacińskiego. Lwów 1937. (Odbitka z Eos, kwartalnika klasycznego, 1937).

Jak widzimy, cel nauczania języków klasycznych od połowy XVIII w. zbliża się do naszego celu. W szkołach jednak mimo to uczono głównie gramatyki, wysuwając ją na pierwszy plan, podobnie jak w dwóch pierwszych okresach, w których przecież celem nauczania było formalne opanowanie języków klasycznych. Gramatyka w 3 okresie pozostała w dalszym ciągu na pierwszym planie — była w dalszym ciągu celem a nie środkiem prowadzącym do celu, jak powinno istotnie być. Ten przesadny nacisk kładziony na opanowanie przez uczniów gramatyki języków klasycznych nazywa Mader „gramatycyzmem". Gramatycyzm święci triumfy w nauczaniu łaciny i greki do dnia dzisiejszego. Wskutek tego uczniowie kończący gimnazjum nie posiadają ani nie posiadali ani dostatecznych wiadomości z kultury ani też nie byli i nie są w stanie przetłumaczyć samodzielnie łatwego tekstu autora. Autor podaje, że kiedy w r. 1840 pewien duński pedagog zwiedzał szkoły pruskie, to stwierdził, że tylko bardzo szczupła ilość uczniów potrafi zrozumieć i przetłumaczyć względnie poprawnie nietrudny tekst autora klasycznego, jak tego wymagały ówczesne programy. Podobne zdania o tej kwestii wyrażano w XIX w. na całym szeregu konferencji dyrektorów pruskich szkół średnich przy czym stwierdzano, że gramatyka zabija lekturę.

My dzisiaj też zbyt wiele czasu poświęcamy przy nauce języków klasycznych gramatyce i dlatego rezultaty ostateczne ich nauki są bardzo marne.

W następnym rozdziale (III) zastanawia się Mader nad tym, czy przyznawanie gramatyce przy nauce języka łacińskiego tej samej roli, co lekturze, jest c e l o w e i czy może tego rodzaju postępowanie doprowadzić do tego, by uczniowie z przyjemnością i pożytkiem czytali autorów starożytnych. W praktyce bowiem nauka łaciny wygląda w ten sposób, że celem osiągnięcia dostatecznej wprawy gramatycznej tłumaczy się bardzo wiele z języka ojczystego na łaciński i zużywa się na to bardzo wiele czasu. Nie stoi to zaś w żadnym stosunku do osiąganych korzyści w dążeniu do celu wyznaczonego przez program. Mader stara się udowodnić, że bardziej kształci i więcej przynosi uczniowi korzyści praca umysłowa przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty niż odwrotna. Przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński wyróżnia Mader następujące fazy pracy umysłowej ucznia: 1) Zrozumienie zdania podanego w języku ojczystym (nawiasem powiedziawszy nie zawsze stylistycznie poprawnym); 2) uświadomienie sobie przez ucznia, jakie zachodzą związki gramatyczno-logiczne w tym zdaniu pomiędzy jego poszczególnymi członami (więc nic innego, jak tylko zrozumienie treści zdania); 3) wreszcie w 3 fazie przychodzą do głosu pewne określone wiadomości o charakterze mechanicznym i pamięciowym tj. a) słówka, b) formy i reguły gramatyczne. Jest więc tłumaczenie z języka ojczystego na łaciński niczym innym, jak przeróbką czegoś, co się zrozumiało, na coś, co się wiedziało i absorbuje głównie tylko pamięć ucznia.

A teraz czynności duchowe ucznia przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty. Tu Mader opiera swoje wywody na Kerschensteinerze, który z kolei oparł się na analizie psychologicznej angielskiego psychologa Deweya. Uczeń otrzymuje zdanie łacińskie — ma je przełożyć na język ojczysty. Pierwsza czynność to uświadomienie sobie przez ucznia, czy zna wszystkie słówka, druga faza — to równocześnie z uświadomieniem słówek wyszukiwanie gramatycznych związków. Ta druga faza (ustalenie zdania

pobocznego i głównego, podmiotu, orzeczenia, dopełnienia itd.) absorbuje i zatrudnia, że się tak wyrażę, inne i to bardzo skomplikowane siły duchowe ucznia, a nie tylko pamięć. Po przejściu tych 2 faz bardzo często cel już jest osiągnięty: uczeń zdanie zrozumiał (dzieje się to zwykle przy językach nowożytnych). Trzecia faza to przy trudniejszym zdaniu — następuje najbardziej interesująca dla ucznia i najtrudniejsza część jego pracy. Są to próby i badanie związków poszczególnych słów w zdaniu a w razie potrzeby związków ze zdaniem poprzednim lub następnym. Tu już wchodzą w grę wszystkie siły umysłowe ucznia. Praca ucznia w tej fazie jest pracą twórczą wymagającą wielorakich wiadomości i uzdolnień (więc logiczny sąd, bystrość, zmysł kombinowania, umiejętność wyrażania się, pamięć itd.). Jeśli więc uznamy, że tłumaczenie z języka łacińskiego na ojczysty jest bardziej kształcące, to musimy z tego wyciągnąć odpowiednie konsekwencje. Będziemy musieli dojść do wniosku, że wybębnianie i wykuwanie przez uczniów całego szeregu reguł i regułek gramatycznych odpadnie przy lekturze i tłumaczeniu autorów na język ojczysty — jako niepotrzebne.

W czwartym rozdziale zastanawia się Mader, po co uczymy dziś łaciny i stwierdza, że nasi uczniowie nie uczą się łaciny i greki, aby pisać w tych językach, lecz aby móc czytać i rozumieć książki pisane po łacinie i grecku. Cóż to znaczy móc czytać? To znaczy, że uczeń powinien dojść do takiej wprawy, by mógł na podstawie pewnych i dobrze przyswojonych wiadomości z gramatyki czytać ze zrozumieniem dzieła autorów klasycznych i korzystać z nich. W dążeniu do osiągnięcia tego celu należy, zdaniem Madera, zrezygnować zupełnie z tłumaczeń z języka ojczystego na łaciński, a uzyskany dzięki tej metodzie postępowania czas poświęcić w zupełności tłumaczeniom z łaciny na ojczysty język i na ugruntowanie i trwałe przyswojenie potrzebnych wiadomości z gramatyki. Zastrzega się Mader, że taka nauka gramatyki nie ma nic wspólnego ze szkodliwym jego zdaniem „gramatycyzmem". Do celów lektury wystarczy w zupełności, jeśli uczeń rozpoznaje szybko i pewnie formy danego słowa, a pewność tę można zupełnie dobrze uzyskać przez to, że będziemy ćwiczyć poszczególne formy w języku łacińskim.

Stwierdziwszy, że pewność w opanowaniu elementów języka jest koniecznym warunkiem przejścia do lektury, zastanawia się Mader, czy da się ona osiągnąć przez tłumaczenie tylko z języka łacińskiego na ojczysty z pominięciem tłumaczeń z języka ojczystego na łaciński; daje na to odpowiedź twierdzącą. Tłumaczenie z języka łacińskiego na ojczysty zmusza ucznia do ciągłej kontroli stanu swej wiedzy, sam przebieg pracy duchowej przy tłumaczeniu wymaga ciągłego napięcia i świadomości. Przy tłumaczeniu zaś odwrotnym uczeń jest mniej czynny; czynną jest tylko jego pamięć, reprodukująca mechanicznie wkute formy gramatyczne, których zastosowanie przy lekturze często zawodzi na całej linii. Zresztą wszystko zależy od uczącego, który przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty ma możność każdej chwili zmusić ucznia do opanowania odpowiednich form czy też wiadomości ze składni.

I znowu pytanie, jak można jednak przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty tak opanować gramatykę, jak to jest faktycznie potrzebne

do lektury. Mader stwierdza, że można to osiągnąć czytając i tłumacząc możliwie najwięcej. Trzeba więc w przyszłości pomnożyć materiał czytanek łacińskich i wyzyskać dobrze na ćwiczenie poszczególnych form gramatycznych czas, jaki się zyska przez usunięcie ćwiczeń w tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński!

Ćwiczenia te „łacińsko-ojczyste" muszą być bardzo systematyczne. Pierwszoklasista musi krok za krokiem wchodzić w obcy mu świat, poznając systematycznie gramatykę. Należy przy tym wyzyskać każdą nadarzającą się sposobność, by wskazywać uczniowi na jasność budowy zdań łacińskich, ścisłość wyrażeń, jednym słowem, pamiętać należy o tym, że nauka łaciny to *logiczne szkolenie umysłu* — a tego tak *bardzo potrzebuje pierwszoklasista*.

Autor wskazuje na to, że już w I klasie należy dawać uczniowi łacinę pełną, a nie „stosowaną". Więc należy wprowadzić od razu do podręcznika formy posse, ferre, ire itp. w formie leksykalnej, bo tylko w ten sposób można treść urozmaicić i uczynić ją interesującą.

Tyle teorii. Teraz daje Mader wskazówki praktyczne, które siłą rzeczy muszą być szczupłe, gdyż nową metodą propagowaną przez Madera nikt jeszcze nie uczył — prócz Breywischa. Już od pierwszej klasy należy przepytywać słówka wyłącznie z języka łacińskiego na ojczysty. Bardzo dobrym zabiegiem dydaktycznym jest powtarzanie poszczególnych słów chórem przez całą klasę. Psychologicznie wyjaśnia to Mader następująco: Dwa pojęcia znane uczniowi a i nieznane x nie posiadają tej samej siły, a raczej nie wywołują w uczniu tej samej energii dynamicznej, jeżeli chodzi o to, że jedno z nich ma być wyrażone przez drugie. Obce i niezwykłe pojęcie x wywołuje podczas asocjacji większą energię psychiczną i zachowuje ją; ona to potem pozwala uczniowi łatwiej znaleźć na wyrażenie pojęcia x bliższe mu pojęcie a, a nie odwrotnie. Więc pojęcia łacińskie np. foedus, genus, opus, mają o wiele więcej siły, by wywołać polskie pojęcia: przymierze, rodzaj, dzieło, niż odwrotnie. Zamiast wyzyskać to prawo psychologiczne, robimy odwrotnie, tak jak byśmy naumyślnie chcieli uczniom utrudnić przyswojenie słówek. Przy przepytywaniu należy pytać w różnych przypadkach np. generis, genera itd. W miarę postępu należy z wyuczonymi już słowami zestawiać poznane już przedtem słowa podobne brzmieniem lub jednakowo brzmiące a o innym znaczeniu, np. operum, operam, opem, tenuis, teneris, tenéris, litoris, litteris, lictoris, lateris, lateris itd. Takie ćwiczenia, przy których stale powinno się posługiwać tablicą, kończą się tłumaczeniem poszczególnych grup wyrazów a wreszcie całych zdań utworzonych z tych wyrazów, naturalnie z języka łacińskiego na ojczysty.

Nowa lekcja powinna się rozpocząć odczytaniem całego nowego ustępu przez nauczyciela. Po odczytaniu przystępujemy do objaśnienia i tłumaczenia zdania po zdaniu. Zjawiska nowe należy wypisywać na tablicy, objaśniać, a potem przechodzić do dosłownego tłumaczenia. Gramatyka odgrywa tu o tyle tylko rolę, o ile potrzebna jest do zrozumienia zdania. Już w pierwszej bowiem klasie pamiętać należy, że chodzi nam tu o lekturę, o ujęcie treści tworzącej całość logiczną. Nie można więc odciągać ucznia od tej treści ćwiczeniami gramatycznymi.

Już w klasie I pilną należy zwrócić uwagę na bardzo kształcące znaczenie poprawnego tłumaczenia (zwłaszcza wyszukiwanie trafnych wyrażeń).

Na zakończenie godziny należy wypisać na tablicy odpowiednią lekcję z gramatyki. Ćwiczyć nowe formy gramatyczne można w różnoraki sposób, ale zawsze z j. łacińskiego na ojczysty. Można więc kazać uczniowi rozpoznawać szybko i pewnie formy w różnych czasach, osobach i trybach (monuisses, moneret, monebant itd.), można zestawiać obok siebie formy podobne lub równobrzmiące (paraverunt, peprerunt, paruerunt itp.). Dla urozmaicenia można wypisywać na tablicy całe zdania z zastosowaniem tych form i kazać uczniowi tłumaczyć. Takie tłumaczenie jest zarazem dobrym przygotowaniem do przyszłej lektury autora i nie absorbuje niepotrzebnie tyle czasu, co tłumaczenie z języka ojczystego na łaciński. Tłumaczyć należy najpierw dosłownie, a potem dopiero stylistycznie tłumaczenie wygładzić. Nową lekcję z gramatyki można wypisać na tablicy i kazać wpisać do zeszytów lub wskazać uczniom, gdzie dane wiadomości znajdują się w książce.

System nauczania składni, który zajmował i zajmuje w nauce łaciny dominujące stanowisko, był dotychczas w zupełności uzależniony od potrzeb wyłaniających się przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński. W jaki sposób przez to gwałcono ducha języka łacińskiego i utrudniano uczniom rzeczywiste zrozumienie istoty rzeczy, stara się Mader wykazać na składni tzw. „participium absolutum" lub „ablativus absolutus". Obydwa te określenia mogą wprowadzić ucznia w błąd. Weźmy przykłady. Urbe capta — tu mówić o jakimś „oderwanym" czy też „uwolnionym" participium nie ma w ogóle żadnego sensu, bo capta to gramatycznie przydawka, ściśle złączona z urbe i jako taka tak samo nie jest „oderwana" od swego rzeczownika tu, jak w zdaniu urbs capta deleta est, gdzie mówimy właśnie o participium coniunctum. Ale także drugie określenie ablativus absolutus nie więcej ma sensu, bo łaciński ablativus jest naturalnie z całością zdania tak samo ściśle związany jak każdy inny przypadek. Zrozumieć te określenia składniowe dopiero wtedy można, jeśli wyjdziemy od następujących zdań: Skoro miasto zostało zajęte, zostało zburzone (polszczyzna!), oraz Skoro miasto zostało zajęte, wojna się skończyła (język stosowany). W pierwszym zdaniu podmiot zdania pobocznego jest ten sam, co w zdaniu głównym, a więc w łacinie participium coniunctum (urbs capta deleta est), w drugim wypadku nie ma możności takiego połączenia obu zdań, wobec czego participium się oddziela i daje w ablativie. Naturalnie można ucznia wdrożyć do takiego rozumowania, ale w iluż myślących głowach zrodzi się myśl, że ta łacina to jakiś bardzo dziwny język! A jak prosto sprawa się przedstawi, jeśli wyjdziemy od łaciny. Zaczniemy od takich przykładów jak: oriente sole, ineunte vere. Uczeń sam potem dojdzie łatwo, że urbe capta to literalnie to samo. Pilne ćwiczenie oswoi ucznia z tą tak charakterystyczną dla łaciny składnią.

Pewne reguły gramatyczne, które uczniowie z trudnością sobie zapamiętują, a przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński w związku z tym stale popełniają błędy, staną się zupełnie niepotrzebne, jeżeli będziemy z uczniami tłumaczyć z języka łacińskiego na ojczysty. Syrus est magister. Każdy uczeń przetłumaczy to zdanie poprawnie: Syrus jest nauczycielem, nie znając reguły o orzeczniku w języku łacińskim, a iluż uczniów popełni tu błąd przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński, mimo że reguła była, zdawałoby się, już dobrze przyswojona. Przy nauczaniu składni na-

leży zwracać głównie uwagę na te właściwości składni łacińskiej, które budzą trudności przy zrozumieniu tekstu. Z tego punktu wychodząc zobaczymy, że pewne rzeczy, które uczniowie dotychczas musieli wykuwać na pamięć, staną się zupełnie zbędne, a rzeczy, dotychczas traktowane po macoszemu, będą musiały być wysunięte na pierwszy plan i silnie podkreślone.

Ostatecznie, celem umożliwienia uczniowi przystąpienia do owocnej lektury autorów należy mu przyswoić następujące wiadomości: a) dobre i trwałe opanowanie słówek, b) pewność w rozpoznawaniu form, 3) rozpoznawanie zjawisk syntaktycznych tam, gdzie zachodzą głębokie różnice między językiem ojczystym a łaciną. Trudniej jest uczniowi zapamiętać, że po sequor stoi accusativus, niż przetłumaczyć: Publius amicos sequebatur.

Systematyczna nauka składni jest potrzebna, ale specjalnego ćwiczenia wymaga tylko tam, gdzie zachodzą różnice zasadnicze między ojczystym językiem a łaciną.

Na zadania już od pierwszej klasy należy zadawać do domu pisanie poprawnych i stylistycznie opracowanych tłumaczeń na język ojczysty z ustępów przerobionych w szkole.

Autor stwierdza jeszcze raz, że ustępy do tłumaczenia z języka ojczystego na język łaciński w podręcznikach szkolnych są pisane językiem stosowanym, więc lichą niemczyzną.

Uczeń dzięki tym ustępom uczy się zniekształcać własny język, podczas gdy tłumaczenia z łaciny na język ojczysty są najbardziej celowym i skutecznym środkiem służącym do ćwiczenia zdolności wyszukiwania i dobierania najodpowiedniejszych wyrażeń, są najlepszą szkołą poprawnego stylu. Tyle Mader.

Breywisch zaczyna swą rozprawkę od ogólnych uwag o języku. Stwierdza, że na kształtowanie się języka, jako zewnętrznego kształtu myśli ludzkiej, oddziaływują nie tylko siły intellektu człowieka, lecz może jeszcze w większym stopniu uczuciowe wartości różnego rodzaju i stopnia. By te wszystkie składniki języka zbadać dokładnie, by wniknąć w ducha języka, trzeba go traktować bardzo wnikliwie i umiejętnie doń podchodzić pamiętając, że tworzy on zwartą całość i nie można wyodrębniać poszczególnych zdań albo poszczególnych słów. Nie ma bowiem pojęcia, które by przełożone na język ojczysty pokrywało się w zupełności ze słowem w języku obcym zwłaszcza starożytnym.

Celem ostatecznym nauczania łaciny jest wyuczenie języka traktowane głęboko i wnikliwie, gdyż bogactw duchowych kultury starożytnej nie można udostępnić naszej młodzieży inaczej, jak tylko umożliwiając dostęp im do samego źródła tej kultury tj. autorów. Nawet najlepsze tłumaczenie nie zastąpi oryginału. Dziś jednak wskutek redukcji godzin nauczania języków klasycznych słyszy się ogólnie z ust nauczycieli tych języków skargi, że celów nauczania przy tej ilości godzin absolutnie osiągnąć nie można. Należy więc znaleźć nową drogę, która usunie te zewnętrzne trudności, a umożliwi uczniom głębokie zrozumienie języka. Jako dążenie do osiągnięcia dobrych rezultatów w nauczaniu łaciny przy małej stosunkowo ilości godzin podaje Breywisch swoją metodę polegającą na tym, że nauczanie języków klasycznych odbywa się wyłącznie przez tłumaczenie z języka łacińskiego na ojczysty. Już od I kl. nie ma żadnych tłumaczeń z ojczystego

języka na łaciński. Gramatyka w tej metodzie jest tylko środkiem pomocnym przy lekturze. Przez to traci ona swoje samodzielne znaczenie. Ona jest o tyle tylko potrzebna, o ile toruje drogę do żywego źródła języka tj. do lektury. Gramatyka jednak, jako najważniejszy środek do celu, musi być gruntownie przyswojona. Należy jej uczyć w systematyczny sposób na podstawie odpowiednio skonstruowanego podręcznika, tylko wyłącznie metodą łacińsko-ojczystą. W miejsce ćwiczeń „ojczysto-łacińskich" należy stosować nowoczesne najróżnorodniejsze sposoby ćwiczeń gramatycznych, które dzięki możliwościom różnorodności zapewniają dobre i trwałe przyswojenie wiedzy gramatycznej na całe gimnazjum. Obok gramatyki należy rozpocząć lekturę autorów możliwie jak najwcześniej, ona jedynie może ucznia wprowadzić w rzeczywistą istotę języka. Powoli krok za krokiem lektura zaczyna zajmować dominujące stanowisko. Nowa metoda nauczania języków klasycznych staje się równocześnie świetnym sposobem uczenia języka ojczystego. Już od pierwszej klasy należy przestrzegać pilnie poprawności wyrażania się w języku ojczystym.

Przebieg aktu myślenia przy tłumaczeniu z języka ojczystego na obcy jest fizjologicznie zupełnie inny niż przy tłumaczeniu odwrotnym. Przy tłumaczeniu na język starożytny należy ściśle odgraniczyć dziecięcy sposób myślenia ucznia I klasy od dojrzalszego sposobu myślenia ucznia klas wyższych. Breywisch twierdzi, że tłumaczenie z języka ojczystego na łaciński posiada właściwą wartość językową i jest poważnym ćwiczeniem logicznego myślenia dopiero w klasie najwyższej, kiedy u ucznia rozwinęło się dostatecznie poczucie językowe. Dopiero na tym stopniu występuje syntaksa i stylistyka na plan pierwszy. Musi się ona opierać na wykończonym fundamencie wiadomości elementarnych. Wtedy dopiero można mówić o przetopieniu niejako, o przemianie zdania treściowo i formalnie wyrażonego w języku ojczystym, na zupełnie inne formalnie zdanie w języku łacińskim. Wymaga to bardzo skomplikowanych czynności myślowych. O tego rodzaju jednak wartościach tłumaczenia z języka ojczystego na łaciński nie można mówić ani w najniższych klasach ani w średnich, właśnie w tych klasach, w których u nas zwykłą koleją rzeczy posługujemy się tłumaczeniem tego rodzaju jako ćwiczeniem gramatyczno-sprawdzającym — w tych więc klasach przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński nie ma mowy o jakiejś pracy twórczej ucznia — wszystko tylko powtarzanie, wszystko znane, słówka, formy deklinacyjne i koniugacyjne, reguły złączone z poszczególnymi słowami — wszystko to nie wymaga żadnych skomplikowanych procesów myślowych — tylko kleić razem opierając się na pamięci. Kiedy uczeń tak ćwiczony dojdzie do lektury autora, widzi, że ten język to coś zupełnie innego, nowego. Przed uczniami staje mur trudny, bardzo trudny do przejścia — przy tłumaczeniu z łaciny na ojczysty język. I nawet dobrze przygotowanym, opanowującym materiał gramatyczny w całości uczniom sprawia podejście do tekstu i zrozumienie go wielkie trudności, a natomiast dla słabszych uczniów jest to trudność nie do pokonania. Ci prawie nigdy nie osiągają możności samodzielnego zrozumienia i przetłumaczenia nawet stosunkowo łatwego tekstu.

Dla rozwinięcia poczucia językowego leży zdaniem Breywischa w tłumaczeniach z języka ojczystego na łaciński niebezpieczeństwo. Tłu-

maczenie z języka ojczystego na łaciński w tej formie, jak dzisiaj się je prowadzi, zaciera przed uczniem wszystkie istotne właściwości obcego języka.

Proces myślowy przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty zanalizował Kerschensteiner w rozprawie „Wesen und Wert des naturwissenschaftlichen Unterrichts".

Uczeń przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty staje przed łańcuchem myśli, które mu tak w całości, jak i w szczegółach początkowo są zupełnie obce. Zdanie to, jak nierozwiązana zagadka, budzi w nim ciekawość i chęć rozwiązania. Przy tym należy sobie zdawać sprawę, że słowa łacińskie nie pokrywają się bez reszty ze znaczeniami w języku ojczystym. Trzeba więc badać każde słowo w związku z innymi słowami zdania i na podstawie tego badania wypracowywać myśl zawartą w danym zdaniu. Niejasności przy zgłębianiu myśli zdania zmuszają do pytań, przypuszczeń i niepewności. Pamięć musi teraz przyjść z pomocą. Dawniejsze doświadczenia, znajomość słów i gramatyki muszą pomagać w zrozumieniu poszczególnych części, a potem całości zdania. Trzeba zdanie powiązać z tym, o czym była mowa w zdaniu poprzednim, i z tym, o czym jest mowa w zdaniu następnym.

Uczeń może tu dopiero okazać w pełni swą bystrość i zmysł kombinacyjny. Zbadanie dokładne treści w związku z poprzednim i następnym zdaniem i w związku z całością może być sprawdzianem trafności tłumaczenia. Przy tym intuicja i poczucie językowe odgrywać może ważną rolę. Na to poczucie językowe zwraca się za mało uwagi w szkole. Wczesne rozpoczynanie lektury przyczynia się bardzo do rozwijania w uczniu tego poczucia językowego. Wszystko to prowadzi do gruntownego zrozumienia i możliwości oddania w języku ojczystym danego tekstu.

Jak widzimy, przy tym tłumaczeniu na pierwszy plan wybija się proces myślowy, podczas kiedy tam grała główną rolę p a m i ę ć. Do takiego tłumaczenia trzeba ucznia wcześnie zaprawiać, postępując od tekstów łatwych ku trudniejszym. Więc n a l e ż y w c z e ś n i e z a c z y n a ć l e k t u r ę.

A teraz pytanie zasadnicze: czy b e z tłumaczeń z języka ojczystego na łaciński można wyuczyć ucznia potrzebnych wiadomości i pewnego opanowania gramatyki? Breywisch stwierdza najpierw, że przy tłumaczeniu z języka łacińskiego na ojczysty potrzebna jest gruntowna znajomość gramatyki. Już od pierwszych lekcji łaciny należy ucznia zaprawiać w odróżnianiu podmiotu i dopełnienia w zdaniu i przypadków. Nawet jeśli uczeń przetłumaczy poprawnie Lucia amicam vocat, należy się przekonać, czy wie on, który jest przypadek a m i c a m i Lucia. Początkowo idzie to bardzo ciężko, uczniowie nie orientują się w przypadkach. W języku bowiem ojczystym mówią nie zdając sobie sprawy z przypadków.

Przy metodzie „łacińsko-ojczystej" należy rozmaitymi sposobami starać się zastąpić sprawdzian, jakim było tłumaczenie z języka ojczystego na łaciński. Metoda łacińsko-ojczysta zmusza nauczyciela do coraz to nowych pomysłów i urozmaica naukę, podczas gdy dawna metoda ojczysto-łacińska ulegała łatwo zmechanizowaniu. Jaki więc materiał gram. musi być trwale przez uczniów przyswojony? Wychodząc z założenia, że słówka, formy i składnię bierze się pod uwagę tylko w związku z tłumaczeniem z języka łacińskiego na ojczysty, staje się koniecznym silne skrócenie materiału gra-

matycznego. Materiał gramatyczny należy więc brać wyłącznie na podstawie tekstu łacińskiego, tylko więc na tekście obcym należy rozpoznawać zjawiska gramatyczne, objaśniać je i przez ćwiczenie utrwalać, o ile naturalnie mechanizacja pewnych zjawisk gramatycznych jest nieodzowna do rozpoznawania ich w związku ze zrozumieniem tekstu. Więc słówka, formy deklinacji i konjugacji, nieregularne słowa, zjawiska składniowe itd. należy po dokładnym objaśnieniu traktować tylko od strony łacińsko-ojczystej. Metoda łacińsko-ojczysta może zrezygnować z mechanizacji form tam wszędzie, gdzie uczeń zjawisko językowe łacińskie łatwo odnalazł, zrozumiał i trafnie zastosował i o ile jest pewność, że uczeń w następnym wypadku od razu ją pozna. Dzięki temu można znacznie uprościć materiał gramatyczny zwłaszcza składniowy. Jaki więc materiał gramatyczny musi uczeń koniecznie posiąść?

1) 5 deklinacji, 2) koniugacje, 3) zaimki, 4) słowa nieregularne.

Przy czasownikach należy dokładnie uświadomić uczniom pojęcie sufiksów, prefiksów, reduplikacji, w ogóle sposób tworzenia form czasowników. Zasadnicze reguły uczeń powinien sobie bezwzględnie przyswoić. Przez wybitnie akustyczną metodę można łatwo przyswoić uczniom trafne rozpoznawanie rodzaju rzeczownika, łącząc go zawsze z odpowiednim przymiotnikiem. Liczebniki należy tylko częściowo zmechanizować starym systemem, co do reszty, to należy podać tylko charakterystyczne cechy, które ułatwią rozpoznawanie liczebników. Należy zwrócić baczną uwagę na ścisły związek zachodzący między przyimkiem a przypadkiem. Różnie można się zapatrywać na to, jak należy traktować wyjątki deklinacyjne. Natomiast przy metodzie łacińsko-ojczystej odpadną zupełnie te wszystkie zjawiska gramatyczne, które uczeń musiał wkuwać z wielką trudnością, a które mu były potrzebne tylko przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński, więc np. zmiana activum na passivum i odwrotnie, reguły, że przymiotniki na *ius, eus* i *uus* tworzą comparativus przez opisanie itp. Przy metodzie łacińsko-ojczystej uczeń łatwo te formy rozpozna i nie potrzebuje się ich specjalnie uczyć, a przy tłumaczeniu z języka ojczystego na łaciński ileż sposobności tutaj się nastręcza do popełniania błędów! Rozliczne trudności, które sprawia uczniom nauka o przypadkach, przy tej metodzie znikają prawie zupełnie.

Niepotrzebne jest wkuwanie np. reguły, że po unus mówi się zawsze „ex". O wiele łatwiej tą metodą jest nauczyć ucznia rozpoznawać tak specyficznie łacińską konstrukcję jak accusativus cum infinitivo.

Słówek należy uczyć tylko z łaciny na język ojczysty. Przy tego rodzaju przepytywaniu słówek zaoszczędza się wiele energii duchowej u ucznia, łatwiej bowiem rozpoznać wyraz w języku obcym i związać go z odpowiednim wyrazem w języku ojczystym niż naodwrót, gdzie czasem wymówienie już samego wyrazu sprawia znaczne trudności, a cóż dopiero odtworzenie go z pamięci.

Dla metody łacińsko-ojczystej wystarczy zupełnie rozpoznanie obcego wyrazu w oderwaniu od tekstu i w połączeniu z tekstem. Ileż słówek my nauczyciele znamy tylko po łacinie, a nie odwrotnie!

Przyswajanie słówek powinno odbywać się różnorodnie i nie szablonowo i zgodnie z wiekiem młodzieży. Raz nauczyciel podaje słowo łacińskie

uczniowi w nominativie i każe mu odpowiedzieć w nominat. i genet. i podać znaczenie polskie, innym razem daje jakiś przypadek, każe urobić nominat. i podać znaczenie w nominat. i danym przypadku itd. Na pierwszym planie jednak przy wyuczaniu słówek powinno stać zdanie jako całość psychologiczna. Należy więc tworzyć na godzinie jak najwięcej zdań łacińskich, kazać uczniom tłumaczyć już to wygłaszając je uprzednio, już to pisząc je na tablicy. Przy powtarzaniu słów odgrywa ważną rolę, obok częstości powtarzania, czasokres, jaki upływa pomiędzy jednym a następnym powtarzaniem. Psychologicznie udowodniono, że czasokresy te powinny być o ile możności dość długie. Przez zręczne wplatanie i częstsze powtarzanie pewnych słów, których w podręczniku nie ma, można łatwo rozszerzyć zasób słów ucznia, tak potrzebny przy wczesnym przystępowaniu do lektury autorów.

Celem trwałego zapamiętania słówek przez ucznia, można zestawiać słowa w pewne grupy myślowo do siebie należące lub spokrewnione np. wojskowość, religia, życie prywatne itd. Przy słówkach należy pamiętać zawsze o zdaniu. Słowo pojedyncze jest mniej lub więcej nieokreślone i pozbawione znaczenia. Należy mieć też na uwadze to, że bardzo ważną rolę w nauczaniu języka odgrywa obok pisma tj. wzroku, słuch, tj. dźwięk.

Więc w nauce początkowej należy głośno odczytywać zadane ustępy zbiorowo i pojedynczo, posługiwać się ćwiczeniami w wypowiadaniu zdań, oraz dyktatami. Od ucznia należy żądać już od pierwszych lekcji poprawnego i uwydatniającego myśl tekstu czytania. Nauczyciel powinien sam odczytywać tekst w klasie głośno i wyraźnie, a uczniowie w niższych klasach chórem powinni powtarzać, naturalnie po zrozumieniu go.

Dobre usługi oddaje też po przeczytaniu ustępu — jeśli to możliwe — jego inscenizacja. Od opowiadań po łacinie należy się wstrzymywać, gdyż są one niczym innym, jak tłumaczeniem z języka ojczystego na łaciński.

Najwyżej można stawiać pytania po łacinie w tej formie, by uczeń powtórzywszy potrzebne słowa zawarte w pytaniu, mógł przez dodanie jednego słowa tylko odpowiedzieć na pytanie.

Słowa nieregularne należy ćwiczyć w małych zdaniach. Nie należy się jednak bać odpytywania poszczególnych form, należy pilnie ćwiczyć 3 osobę w singularis i pluralis we wszystkich czasach i trybach, ponieważ najwięcej spotykamy ją w lekturze autorów.

Pewne i szybkie oznaczanie i odróżnianie form słowa powinno być uczniom koniecznie przyswojone. Należy tak długo to powtarzać, dopóki uczeń nie opanuje tego pewnie i trwale. Powinni więc uczniowie ćwiczyć rozpoznawanie form pisemnie i ustnie, na tablicy i w zeszycie, w szkole i w domu, ciągle i zawsze, aż do skutku. — Należy tylko uważać na to, by nauka gramatyki była żywa i urozmaicona, by nie nużyła. Przy oznaczaniu form należy ucznia przyzwyczajać do przestrzegania ścisłego porządku. Naturalnie, że należy też ćwiczyć w ten sposób formy deklinacyjne. Bardzo ważną rolę odgrywa zestawianie obok siebie form podobnie lub jednakowo brzmiących z deklinacji i koniugacji regis — króla i regis rządzisz, consulis, ducis itd. Całe szeregi łatwo mylących form łacińskich dadzą się systematycznie układać. A więc soli, sole, solo, soleo, solvo, solito, solido, soluto itd. Takie zestawienie słów naturalnie w związku z czytanym tekstem przyzwy-

czaja uczniów do wnikliwego traktowania tekstu, ćwiczy pamięć, podnieca ruchliwość myślenia, wzmacnia bystrość wzroku i zaostrza słuch. — Strzec się należy takie ćwiczenia zbytnio przedłużać (5—10 minut najwyżej!)

Celem uzyskania pewności i urozmaicenia lekcji można polecić uczniom zmiany zdań łac., więc act. na pass., praes. na fut., perf. na imperf., plur. na singul., osobę 2 na 3 itd. — Jeszcze lepszym ćwiczeniem jest zmiana czasów lub osób w całych ustępach — (np. ustęp w 1 osobie plur. zmienić na 1 osobę sing.). To wszystko urozmaica naukę. — Można polecić odpowiedni obrazek opisać itd. Po przeczytaniu większej ilości ustępów przy powtarzaniu należy zestawiać poznane zjawiska gramatyczne, pogłębiać przy tej sposobności i rozszerzać wiadomości.

Także zadania szkolne i domowe muszą inaczej wyglądać przy tej metodzie, niż przy dawnej. Początkowo dyktaty i tłumaczenie z łaciny na język ojczysty. Tekst taki specjalnie w związku z ustępem w książce ułożony powinien nauczyciel wyraźnie i ze zrozumieniem odczytać w całości, a potem należy go dyktować poszczególnymi możliwie całymi zdaniami, a nie poszczególnymi słowami, gdyż rozrywanie zdania na poszczególne słowa stoi w sprzeczności z istotą samego języka. — Odpowiedni tytuł dla takiego opowiadania powinien uczeń sam dorobić w domu.

Inne zadania to przekształcania i przeróbki najrozmaitszego rodzaju, analizy form, objaśnienia części zdania, a w końcu konstrukcji i całego periodu. Już bardzo wcześnie można na prace domowe zadawać uczniom do tłumaczenia wyimki z autorów. Możnaby to już robić u nas od I półr. kl. III. Trzeba od uczniów od samego początku żądać poprawnego tłumaczenia i przy ocenie pracy należy uwzględniać trafność wyrażeń.

Metoda łacińsko-ojczysta uczy także szybko i bystro myśleć, gdyż zamiast jednego typu tłumaczenia z języka ojczystego na łaciński mamy setki sposobów utrwalania materiału gramatycznego. A ta różnorodność i żywość nauki gramatyki wzbudza w uczniu zapał do nauki.

Podkreśla jeszcze raz Breywisch, że jego metoda dąży do tego, by uczeń posiadł trwale i pewnie potrzebne do lektury wiadomości gramatyczne, które należy traktować systematycznie na podstawie dobrego podręcznika. Trzeba przy tym pamiętać, że uczeń I kl. przystępuje do nauki języka łacińskiego nie opanowawszy dokładnie elementów własnego języka.

Pamiętać też należy, że wczesne rozpoczynanie lektury autorów jest konieczne. Nie wyklucza to, że wiadomości ucznia z gramatyki należy w dalszym ciągu systematycznie kontrolować.

Przy metodzie Breywischa można już w I klasie uczniom wykazać, jakie zachodzą zasadnicze różnice między językiem łacińskim a ojczystym, co przy metodzie odwrotnej osiąga się o wiele później.

Przy małej ilości godzin nie można sobie pozwolić na rozrzutność tłumaczenia z języka ojczystego na łaciński. Przy tej metodzie można ucznia nauczyć pewnych rzeczy łatwiej i przyjemniej, niż się to robiło dotychczas. Już na pierwszej lekcji języka łacińskiego można uczniowi wskazać, że słowa łacińskie nigdy ściśle nie odpowiadają słowom w języku ojczystym. Także już od pierwszej lekcji należy zmuszać ucznia, by przy tłumaczeniu wybierał jak najtrafniejsze wyrażenia. Zjawiska językowe staną się żywe dla ucznia dopiero wtedy, gdy zwiąże je z człowiekiem starożytnym. Zdania i poszcze-

gólne słowa ćwiczeń mogą już pokazać uczniowi, jak w zwierciadle języka odbija się charakter narodowy Rzymianina.

Jak surowym i nieubłaganym był Rzymianin względem siebie, takim też był w budowie języka. Logicznie i bystro porządkuje myśli. Z niezwykłą dokładnością uzależnia od siebie czasy. Ze znaczeń słów jego bije proza i brak fantazji. Wola i rozum stoją na pierwszym miejscu — opanowuje go pęd do siły, mocy i sławy. Codziennie powtarza życzenia zdrowia i siły w słowach salve i vale. Szkoła dla niego to ludus, zabawa, nazwy miesięcy to częściowo tylko liczby podobnie jak i własne dzieci. Miłość to tylko deligere — wybór itp. Już w pierwszej klasie należy zwrócić uwagę na budowę okresu. Naturalnie może tu chodzić tylko o najprostsze formy okresu. Pomocą przy wyróżnianiu okresów będzie stałe, wyraźne odczytywanie poszczególnych okresów.

Wśród innych typowych dla języka łacińskiego charakterystycznych zjawisk często się powtarzających należy uczniom wskazać na zjawisko e l i p s y zaimka. Ogólnie należy też uczniów zaznajomić z zaimkami, które tak często występują w lekturze. Lekturę można już rozpocząć w II-gim półroczu II-giej klasy (mowa o niemieckim gimnazjum). Koniecznym jednak warunkiem jej jest znajomość koniugacji i deklinacji, biegłość w kompositach od e s s e i verba anomala.

To, że uczniowie nie przyswoili sobie dokładnie wszystkich nieregularnych słów, nie może nas odwieść od wczesnego rozpoczęcia lektury autora. Konstrukcja accusatiwu cum inf. i abl. abs. powinna być już wcześniej przećwiczona. Jako łatwą lekturę na najniższym stopniu podaje Breywisch Eutropiusa Breviarium [1]). Lektura zajmująca i łatwa. Nowe słowa spotykane u Eutropiusa są przydatne w późniejszej lekturze.

Pozwala ona szybko przystąpić do lektury innych autorów — a to jest najważniejsze. W I półroczu I klasy można się jeszcze posługiwać metodą tłumaczeń z języka ojczystego na łaciński.

Autor stwierdza na końcu, że jego teoretyczne wywody i praktyczne wskazówki nie mają pretensji do tego, by były pełne i niezmienne, gdyż jest rzeczą niemożliwą dokładne wypracowanie nowej metody w paru latach. Naturalnie, że posługiwanie się tą metodą nie wyklucza innych metod. Jedno dla Breywischa jest niezawodne, że jego metoda w dzisiejszych czasach, kiedy tak mało czasu przeznaczono na naukę języka łacińskiego, jest jedynym wyjściem z bardzo trudnego położenia, jedynym racjonalnym rozwiązaniem problemu, jak w krótkim czasie gruntownie nauczyć łaciny.

Omówiona przeze mnie broszurka Madera - Breywischa nie pozostała bez echa. W różnych miejscowościach w Niemczech rozpoczęto próby prowadzenia lekcji łaciny i greki wedle wskazań metody „Madera-Breywischa", a rezultaty tych prób znajdujemy w zbiorze rozpraw zatytułowanym: Die deutsche Rewolution im altsprachlichen Unterricht — Moritz Diesterweg Frankfurt am Main 1936. Są to referaty, komunikaty i wyniki obrad zjazdu filologów klasycznych, odbytego w Gera w październiku 1935 r., wydane przez Dr Karola Friela.

Książeczka bardzo ciekawa i pouczająca stanowi pożyteczne uzupełnienie pracy Madera i Breywischa.

[1]) Teksty Filomaty nr 40a.

JESZCZE KILKA SŁÓW W OBRONIE PRAWDY HISTORYCZNEJ

napisał
NIKITA DUMKA

„Czy historia jest oszustwem?", takie pytanie stawia jeden z największych uczonych zachodnio-europejskich i odpowiada: „Nie, tylko każde pokolenie musi na nowo pisać historię. Nowe fakty nabierają znaczenia, stare zaś trzeba jeszcze raz opracowywać". Ta oczywista prawda, którą musi się zastosować w całej pełni do historii każdego narodu we wszystkich wiekach, da się również zastosować w całej rozciągłości i do historii starożytnej. Albowiem, jak w dziejach rzymskich, tak też i w dziejach greckich mamy sporo faktów historycznych, które aż proszą się, by im dokładniej się przyjrzeć i wyciągnąć daleko idące nieraz wnioski. Podkreślając w swej rozprawce „Pozwolić mówić prawdzie historycznej" (Eos 1937, z. 2) niektóre fakty z historii rzymskiej i podchodząc do nich z całkiem innego nieraz stanowiska aniżeli dotychczas, nie kusiłem się wcale o ich wyczerpanie. Również, jeżeli poruszę niektóre fakty czy osobistości z historii greckiej i postaram się je inaczej naświetlić aniżeli robiono do niedawna, a nawet jeszcze dzisiaj się robi, nie mam wcale możności fizycznej wyczerpania tematu. Podam tylko rzeczy najbardziej znane i otrzaskane. Czasem będzie to może tylko hipoteza. Zapewne w niejednym moje podejście będzie trąciło do pewnego stopnia herezją czy czymś podobnym, jednak nauka nie powinna lękać się prawdy, chociażby najsurowszej. Prawda ponad wszystko! Zwłaszcza jest to bardzo pożądane w takiej gałęzi nauki jak historia, która w wielu wypadkach musi być całkowicie przerobiona. Nie mam wcale pretensji do tego, jakoby wszystkie poglądy, w ciągu rozprawki poruszone, były wyłącznie moje. Niejedną rzecz już podnieśli, niejedno już rozstrzygnęli względnie starali się rozstrzygnąć historycy tej miary, co Edward Meyer, Beloch, Wilcken, Kärst, Rostowcew itd., z których dzieł przychodziło mi nieraz czerpać. Mnie zależało na zebraniu, jakkolwiek niepełnym, tych poglądów. Muszę jednak zaznaczyć, że w niejednym starałem się podejść sam do sprawy oraz wyłożyć własne zapatrywania i poglądy, a rozwijając je usiłowałem wydobyć istotną prawdę na światło dzienne, nierzadko tak niepodobną do znanej dotychczas. Zaczniemy od czasów najdawniejszych.

„Legion" jest na imię tym, co się zajmowali kwestią homerycką i pisali o niej ogromne dzieła. Zdaje się, żaden autor starożytny nie był tak solidnie ze wszystkich stron opracowywany, jak właśnie Homer. Mnóstwo też napisano o jego wiadomościach geograficznych zawartych głównie w Odysei. Przyznawano na ogół, że światopogląd geograficzny Homera jest niewielki i ograniczony do małych tylko terenów. I już myślano, że sprawa została załatwiona. Jednak w ostatnich latach zaczynają podnosić się bardzo poważne głosy usiłujące podważyć dotychczasowe poglądy w tej dziedzinie. Zwłaszcza zabrał ostatnio w tej sprawie głos uczony niemiecki Hennig Richard (Die Geographie des homerischen Epos. Eine Studie über die erdkundischen Elemente der Odyssee. Neue Wege zur Antike, I. Reihe, Heft 10. Leipzig-Berlin [Teubner] 1934), którego badania nawet gdyby nie we wszystkim

dawały całkowitą prawdę, muszą wywołać pełną rewizję poglądów na wiadomości geograficzne Homera. W każdym razie tułaczka Odyseusza wykazuje po dokładniejszym wniknięciu, że wiadomości geograficzne Homera były bardzo szerokie i dotyczyły całego morza Śródziemnego od wybrzeży fenickich aż do Gibraltaru a może nawet i dalej.

Inną sprawą jest postać rzekomego prawodawcy spartańskiego Likurga, którego istnienie odnoszą do połowy IX w. przed Chr. Dopiero nowsze badania historyczne wykazują [1]), że nigdy nie było takiego ustawodawcy, że jest to postać całkiem mityczna, która nigdy w historii nie istniała. W Sparcie jest zaświadczony kult Likurga jako boga słońca, spokrewnionego z Zeusem Lykajosem. Stąd też nastąpiło pomieszanie pojęć. Z boga Likurgosa zrobiła legenda człowieka Likurga i jemu przypisała wszystkie urządzenia spartańskie. Jest natomiast bardzo prawdopodobnym, że sama legenda kryje w sobie sporo prawdy. Ta legenda uważała późniejszy ustrój Sparty, taki jaki znamy w VI—IV w. przed Chr., za dzieło jednej albo kilku gruntownie przemyślanych i przeprowadzonych reform. Bardzo możliwe, że początek tych reform sięga czasów nadzwyczaj groźnych, chwili wojen meseńskich, kiedy to ludność Sparty musiała dokonać ogromnego wysiłku, byleby tylko uratować ojczyznę. W każdym razie chcąc zrozumieć genezę ustroju oraz życia Sparty, musimy całkowicie zostawić na boku legendę o Likurgu, legendę, która dopiero w IV w. przed Chr. została całkowicie wykończona i uzyskała swój pełny rozwój, a na której wykończenie nie bez wpływu była może również, zdaniem naszym, i działalność literacka Ksenofonta, znanego dobrze wszystkim filolakończyka.

W czasach drugiej wojny meseńskiej (połowa VII w. przed Chr.) żył i działał w Sparcie poeta Tyrtajos. Po nim zachowało się nam około 150 pięknych wierszy bojowej poezji, w której zagrzewa Spartańczyków do walki i wytrwania. Jeszcze dotychczas tłucze się gdzieniegdzie anachronistyczna i legendarna notatka Platona, że Tyrtajos był Ateńczykiem, jakkolwiek bardzo poważne świadectwo Strabona (p. 362) uważa go wyraźnie za obywatela spartańskiego, który nawet był strategiem w wojnie z Mesenią. Suidas nazywa Tyrtajosa *Λάκων ὁ Μιλήσιος*. Jest zatem bardzo możliwe, że, jak szereg przedstawicieli liryki chóralnej w Sparcie pochodził z Azji Mniejszej, tak też i Tyrtajos pochodził z Azji Mniejszej (por. Sinko, Literatura grecka, T. I, cz. 1, str. 245). W każdym razie widać, że Tyrtajos nie był nigdy Ateńczykiem.

Wiek VIII—VI przed Chr. to w dziejach greckich okres rewolucyj, walki ludu-demosu przeciw królom i arystokracji. Jest to zarazem okres tyranij. Demos walczy wszędzie o swoje prawa. Ta walka nie ominęła również i Sparty, gdzie demos znalazł pomoc w 5 eforach, którzy z początku nie byli urzędnikami, lecz tylko wybieranymi kapłanami (coś w rodzaju rzymskich augurów) pięciu ob spartańskich. Polityczne znaczenie eforów było z początku bardzo skromne i pod koniec dopiero VII w. nabierają oni większej wagi politycznej. Stawszy się trybunami żądań ludu, eforowie

[1]) Np. Rostowcew, Oczerk istorii... 82; Wilcken, Gr. Gesch., 3 72 n. — Ostatnio — o ile wiem z recenzyj — Witkowski w „Państwie greckim" odrzuca ten pogląd i widzi w Likurgu postać historyczną.

umieli tak zręcznie wszystkim kierować, że z czasem władza ich stała się wprost nieograniczona i doszło do tego, że pod ich kontrolą znaleźli się całkowicie nawet królowie. Eforowie — można śmiało powiedzieć — wprowadzili w ciągu VI w. przed Chr. znaną nam dobrze organizację społeczno-państwową z całkowitą przewagą wojskowości i policji. Sparta staje się państwem reakcyjnym, ksenofobia i ksenelazja święcą swoje triumfy.

A jednak, pomijając wszystko, rola Sparty w dziejach Grecji była ogromna już chociażby z tego względu, że w rozstrzygającej chwili, gdy na Grecję ruszyła cała potęga perska i zdawało się, że z Grecji nic nie pozostanie, miecz spartański uratował całą kulturę grecką. Bez miecza spartańskiego Ateńczycy wspólnie z innymi Grekami nie byliby sprostali potężnemu nieprzyjacielowi. Toteż nie można nigdy o tym zapominać i z góry a czasem może nawet z pogardą patrzeć na Spartę i twierdzić, że ona niczym nie zapisała się w historii Grecji. Sami niejako bogowie kazali Grekom iść dwiema odmiennymi drogami i uzupełniać się w swych jasnych i ciemnych stronach, zapisanych nam przez historię. Bo rzeczywiście ten Spartanin, ten całkiem jednostronnie wykształcony Grek, ciągły wróg Ateńczyków, kilka razy — jak to dalej zobaczymy — w dziejach greckich zdobył się na taki gest, na jaki dzisiejsza, tak mocno wychwalana kultura, nigdy zdobyćby się nie mogła.

W zaraniu rozwoju politycznego Attyki stoi na pół mityczna postać ustawodawcy Drakona (ok. 624 przed Chr.). Z jego imieniem podania starożytne łączą najdawniejsze ustawodawstwo pisane, jeden z najstarszych pomników starożytnego, nadzwyczaj ostrego prawa warstwy arystokratycznej. W rzeczywistości Drakon nie stworzył żadnej konstytucji- *πολιτεία* i nie skodyfikował prawa, a to, co Arystoteles *Ἀθην. πολ.* c. 4 podaje, jest bardzo względnej wartości i może nawet fałszerstwem oligarchicznym z końca V w. przed Chr. Jest to właściwie interpolacja (por. Wilcken, Griechische Gechichte,[3] 239 adn.; Rostowcew, Oczerk istorii drewniaho mira, Berlin 1924, 88; Kreczmar Michał, Krótka historia demokracji ateńskiej, Warszawa 1930, 1 nn.). Zwłaszcza nadzwyczaj ostre było prawo karne („prawa drakońskie"). Co prawda, Drakon uregulował prawo karne i ograniczył jego działanie. Było to już prawo pisane, a tym samym jawne, jednak jeszcze bardzo niedoskonałe i nie uwzględniające warunków życia ówczesnego, stare prawo zwyczajowe warstwy arystokratycznej, nie umiejącej nigdy dostosować się do warunków. Ponieważ było to prawodawstwo arystokratyczne, z czasem uznano je za tak dalece reakcyjne, iż zaczęto się domagać nowych praw. Zwłaszcza domagały się tego szerokie masy ubogiej ludności, które popadłszy w całkowitą zależność od arystokracji stały się niczym. Walka ludu ma równocześnie i polityczne i ekonomiczne cele. A położenie ludu w Attyce pod koniec VII w. przed Chr. było nadzwyczaj ciężkie. Wprost okrutne było attyckie prawo o długach. Następstwem różnych okoliczności właściciele małych gospodarstw zadłużają się u arystokratów, a nie mogąc oddać długów, albo rujnują swoje gospodarstwa i tracą je całkowicie wraz z wolnością osobistą, albo stają się arendarzami swoich własnych gospodarstw, które przeszły w ręce bogatej arystokracji. Warunki arendy były bardzo ciężkie, jeżeli prawdą są słowa Arystotelesa, że dzierżawcy dostawali tylko $^1/_6$ część wszystkiego (stąd też nazwa *ἑκτήμοροι*), a $^5/_6$ szło na rzecz właścicieli.

Kwestia sporna, gdyż według innych uczonych dzierżawcy pobierali $^5/_6$ wszystkiego, a właścicielom oddawali $^1/_6$. Mnie się zdaje, że Arystoteles w pełni podaje prawdę. Nawet w tym drugim wypadku los dzierżawców był bardzo ciężki, gdyż byli oni przykuci do ziemi (glebae adscripti) oraz pozbawieni całkowitej wolności. Głuche wrzenie objęło szerokie warstwy biednej ludności, zaczynają się rozruchy στάσεις. Minęły te dobre czasy, kiedy to warstwy włościańskie poszły za hasłem arystokratów i nie dopuściły do przewrotu politycznego w Atenach, gdy Kilon próbował około 632 przed Chr. obalić rządy arystokratyczne w Atenach i zaprowadzić tyranię. — Ogólnie biorąc, ustawodawstwo Drakona to nie reforma, ale kodyfikacja już istniejącego prawa, w którą weszły niektóre nowości. A choć jest ta reforma nieco twórcza, to pod względem społecznym nic nowego nie dała.

Trzeba było ratować państwo i nie dopuścić do rewolucji ze strony warstw niższych, których hasłem staje się obecnie podział — parcelacja ziemi i skreślenie długów — *γῆς ἀναδασμὸς καὶ χρεῶν ἀποκοπή*. Tą osobą, która ratuje Ateny, jest Solon, człowiek dosyć zamożny, kupiec a zarazem poeta. On staje się rozjemcą (*αἰσυμνήτης*) pomiędzy szerokimi warstwami ludu a klasą arystokratyczną. Jest on jednym z nielicznych przedstawicieli pokojowego załatwienia ekonomicznego i społecznego sporu. O samej jednak działalności Solona już w starożytności niewiele więcej wiedziano niż dzisiaj. Z jego imieniem związała na pół jeszcze legendarna historia szereg reform w kierunku demokratyzacji ustroju państwowego Aten. Był to — jak słusznie, zdaje się, Kreczmar (op. c. 18 nn.) twierdzi — liberał z podupadłej już arystokracji, który widział, że trudno jest płynąć przeciw prądowi i dlatego wolał pogodzić się z rzeczywistością społeczną i uznał za fakt dokonany narastanie potęgi nowych klas społecznych, tj. mieszczaństwa i ludu. Był on przewódcą stronnictwa i brał bardzo czynny udział w walkach partyjnych, a na początku swej kariery politycznej ujawnił niemały temperament rewolucyjny. Całkiem zgodnie z prawdą historia przypisuje Solonowi szereg ustaw wyrytych później na drewnianych czy kamiennych tablicach (*κύρβεις*). Są to czasy, kiedy Ateny zaczynają dopiero na dobre kształtować się. Toteż działalność Solona została z czasem osnuta szeregiem legend i opowiadań, których prawdziwość jest arcywątpliwa. Widać to z tego, że już w starożytności kłócono się o to, jak właściwie daleko posunęła się działalność reformatorska Solona. Faktem pozostaje niezbitym, że Solon był przede wszystkim mężem stanu, który miał jedynie dobro ogółu na celu i dlatego stał ponad partiami. Myśli o tyranii były mu obce, jakkolwiek jego *σεισάχθεια* z r. 594 przed Chr., całkowite a nie częściowe skreślenie długów (*χρεῶν ἀποκοπή*), było bardzo rewolucyjnym krokiem, czystym *νεωτερισμός*, potężnym ciosem w prawa wierzycieli. Na podstawie tego radykalnego cięcia mogły się zrodzić u starożytnych myśli, że Solon dążył do tyranii stając w obronie biednych a bijąc po kieszeni bogatych. Jeżeli nawet na podstawie tego idąc za starożytnymi nazwiemy Solona tyranem, jak to robi Kreczmar (op. c. 22), to jednak ta tyrania, patrząc nie tylko z perspektywy wieków ale też i z ówczesnych czasów, miała całkiem inną treść niż ta, którą wkładano w nią w późniejszych stuleciach od starożytności aż do dzisiaj. Czy przypiszemy większe czy też mniejsze znaczenie działalności politycznej i literackiej Solona, słusznym wydaje się twier-

dzenie Sinki (Lit. gr. I 1, 251), że można go porównać ze starobiblijnymi prorokami izraelskimi. Na seisachtei co prawda straciło bardzo dużo kilkadziesiąt czy kilkaset ludzi bogatych, zupełnie stracili lichwiarze, ale za to szerokie masy biednych, jakkolwiek nie wzbogaciły się, bo wybrnęły tylko z długów, zostały zaspokojone bodaj na jakiś czas i Attyka uniknęła grozy rewolucji. I to właśnie jest nieśmiertelną zasługą Solona w historii Aten i całej Grecji. Inne reformy jego, zwłaszcza wprowadzenie ustroju timokratycznego, pomijamy.

Najwspanialszą bezsprzecznie stronicę w historii Grecji starożytnej tworzą wojny o ratowanie wolności przed najeźdźcą perskim. Lata od 500 do ok. 450 przed Chr. okryły całą Grecję sławą nieśmiertelną. Powstanie jońskie 500—493 było niejako preludium do wypraw perskich na Grecję. Nie wchodzimy tutaj w sprawy, jak dostali się Grecy małoazjatyccy pod panowanie Persów. Ogólnie podaje się jako powód powstania jońskiego ciężkie położenie Greków małoazjatyckich pod panowaniem Persów. Czy rzeczywiście jest to całkowita prawda? Prawda, że Grecy musieli płacić podatki Persom (nawiasem powiedziawszy bardzo niewielkie) i dostarczać niekiedy posiłków dla armii perskiej; prawda, że Persowie woleli popierać tyranie w miastach jońskich niż mieć do czynienia z warcholską demokracją czy raczej może ochlokracją, gdzie nigdy nie można było być pewnym spokoju. Mogło to rzeczywiście drażnić Greków, którzy przywykli żyć „według własnych praw" czyli mieć autonomię. Jednak żeby także gospodarczo czuli się Grecy mocno pokrzywdzeni pod panowaniem Persów, można bardzo wątpić, jakkolwiek nie brak uczonych starających się to wszelkimi siłami wykazać (por. Th. Lenschau, Klio XIII 180 nn.; por. tenże PWKF IX 1883 nn.). Rzeczywiście Persowie starali się częściowo ograniczyć wpływy handlowe Greków małoazjatyckich, chociażby w Naukratis w Egipcie; jednak nie trzeba zapominać o tym, że z chwilą przejścia miast greckich pod panowanie Persów, otworzyło się dla nich całe zaplecze perskie. A to dla handlu Greków małoazjatyckich miało, zdaje się, znaczenie pierwszorzędne, które w niejednym całkowicie powetowało ich straty, tym bardziej, że przed przejściem pod panowanie perskie te miasta nie były całkiem niepodległe, lecz były w zależności lidyjskiej. Ogólnie biorąc politycznie Persowie niewiele mieszali się do spraw miast jońskich.

Przyłączenie Greków małoazjatyckich do Persji miało ogromny wpływ na dalsze dzieje państwa perskiego. Teraz zetknęły się z sobą dwa całkiem odmienne pod każdym względem światy. Musiało przyjść do nieporozumień. Panować nad całą Azją Mniejszą a nie mieć zachodnich jej wybrzeży, byłoby największym nonsensem ze strony polityki perskiej. Zająwszy miasta jońskie, Persja wchodziła w styczność z wyspami greckimi oraz z tak pogmatwanym życiem całego półwyspu Bałkańskiego. Persja zostaje wciągnięta w życie polityczne Europy i jako taka musi określić swoje stanowisko. Najprostszym rozwiązaniem tej sytuacji byłoby z punktu widzenia Persji i wszystkich monarchii Wschodu zdobycie całej Grecji i włączenie jej do państwa perskiego. Tym samym ekspansja perska musi mimowoli skierować się na zachód.

Władcy perscy prowadząc swoją politykę ekspansji nigdy nie działali na ślepo. Przede wszystkim byli oni pierwszorzędnymi strategami, działa-

jącymi według dokładnie obmyślanych planów i po sumiennych przygotowaniach. Żeby przyłączyć właściwą Grecję, należało Persji naprzód opanować wyspy morza Egejskiego oraz wschodnie części półwyspu Bałkańskiego, zamieszkane przez ludność tracką. Nie było to zadanie łatwe, gdyż Persja spotkała się na półwyspie Bałkańskim z ekspansją potężnego państwa irańskich Skytów, którzy utworzyli nad morzem Czarnym na ziemiach dzisiejszej Ukrainy nadzwyczaj silne państwo. Ekspansja Skytów na Bałkanie szła z północy od Dunaju na południe. Związki Greków ze Skytami trwały od bardzo dawna. Persja musiała położyć kres ekspansji Skytów i w ten sposób przyszło do starcia się tych dwóch potęg. Czy chodziło Persji o zdobycie państwa skytyjskiego — można wątpić. Jeżeli nawet takie myśli żywili władcy perscy, to była to muzyka bardzo dalekiej przyszłości. Najbliższym zadaniem Persów było powstrzymanie pochodu ekspansywnego Skytów na Bałkan i odcięcie ich od właściwego świata greckiego. Toteż w latach około 510 przed Chr. odbył się wielki pochód Dariusza na Skytów i jakkolwiek nie w pełni osiągnął swój cel, to przecież osłabił potęgę Skytów i przysporzył szereg nabytków dla państwa perskiego, albowiem cała Tracja aż do Strymonu, Propontyda i zachodnie wybrzeża morza Czarnego przeszły pod panowanie perskie. Rozumie się, że wyprawa na Skytów, jakkolwiek w pełni jej celów nie znamy, nie była czymś oderwanym w polityce i planach Dariusza. Usadowienie się Persów na półwyspie Bałkańskim bywa zwykle uważane za cios dla miast jońskich. Czy jednak w rzeczywistości tak było, można bardzo o to się sprzeczać.

Dalszy rozwój planów Dariusza przerwało powstanie Greków małoazjatyckich przeciw panowaniu perskiemu. O przyczynach tego tzw. jońskiego powstania nie wiemy dokładnie i tutaj można snuć tylko najróżnorodniejsze domysły. Jak dalece grały w tym powstaniu rolę powody polityczne, narodowe i gospodarcze — tego nie znamy. Faktem jest, że to powstanie nie było związane z jakimś wielkim ogólnogreckim ruchem, którego celem było przeszkodzenie dalszym planom Dariusza. Nie było to powstanie wszystkich Greków małoazjatyckich, lecz grały tutaj rolę w pierwszej mierze motywy czysto osobiste Aristagorasa, tyrana Miletu, kiepskiego i nieudolnego administratora, a przy tym chciwego sławy, któremu nie udała się wyprawa na wyspę Naksos. Chcąc więc ratować się przed odpowiedzialnością wobec Persów, Aristagoras, przerzuciwszy się na stronę demokracji, postanowił wzniecić powstanie przeciw Persom, jakkolwiek Grecy nie bardzo tego chcieli. Był to zatem akt rozpaczy jednego człowieka, który znał doskonale siłę państwa perskiego. Zachęcenia Histiajosa, tyrana Miletu, teścia Aristagorasa, pomogły i powstanie się zaczęło. Że grały tutaj rolę motywy głównie osobiste, najlepszy dowód mamy w tym, że powstanie nie objęło wszystkich Greków perskich. Było to powstanie kilku tylko miast, głównie zaś Miletu. W samej Grecji powstanie jońskie nie było popularne. Sparta od razu odmówiła pomocy Aristagorasowi, gdy ten w zimie 500/499 przybył do Lacedemonu, gdyż nie lubiła wychodzić poza swe granice, a ponadto była w bardzo nieprzyjaznych stosunkach z Argosem. Tylko Ateny udzieliły połowicznej pomocy i wysłały 20 okrętów, ponieważ obawiały się powrotu tyranii i Hippiasza, oraz żyło u nich przekonanie, że kolonie greckie w Azji pochodzą od nich i trzeba im udzielić pomocy. Rów-

nież Eretria z Eubei wysłała 5 okrętów. Reszta Greków prawdopodobnie ze strachu nie wysłała pomocy. Tak zatem przyczyny całkiem lokalne wywołały powstanie jońskie. Grecy małoazjatyccy przecenili siły swoje, a nie docenili sił perskich; poznali doskonale słabe strony Persji, ale nie zbadali sił tej monarchii. Siły Persji były nieznane Grekom małoazjatyckim i dlatego przyszło do powstania, które, jakkolwiek trwało dość długo (500—494 przed Chr.) i było prowadzone z zaciętością straceńców, skończyło się pogromem Jonii. Najgorzej wyszedł na tym Milet. Zdobyty w 494 r. przed Chr. został zburzony i do szczętu spalony tak, że długie lata upłynęły, zanim przyszedł jako tako do siebie po straszliwych ciosach. W roku następnym (493) Persowie opanowali resztę miast powstańczych i włączyli je do dawnej satrapii jońskiej, jednak obeszli się, jak widać, bardzo ludzko, skoro nie podnieśli danin i podatków.

Powstanie jońskie zaważyło bardzo na historii stosunków Persji do Grecji. Przede wszystkim Persja przyszła do przekonania, że trzeba jak najprędzej dokończyć podbicia półwyspu Bałkańskiego. Toteż pierwszym czynem Dariusza po stłumieniu powstania jońskiego było wysłanie Mardoniosa w r. 492 do Tracji celem zaprowadzenia tam spokoju i przywrócenia autorytetu perskiego na terenach zachwianych powstaniem jońskim. *To było przede wszystkim głównym celem tzw. pierwszej wyprawy perskiej.* Mardonios doskonale wywiązał się ze swego zadania, zdobył wyspę Tasos, poskromił bitny lud tracki Brygów i włączył całą Trację oraz Macedonię do państwa perskiego. Wyprawa była bardzo starannie przygotowana i przeprowadzona wielkimi siłami lądowymi i morskimi. Jednak wracając po spełnieniu swego zadania do domu miał Mardonios to nieszczęście, że flota jego rozbiła się u przylądka Atos. Później szowinizm grecki wzorując się na dalszych wyprawach perskich zrobił z tej szczęśliwej wyprawy Mardoniosa nieszczęśliwy pochód na Grecję (por. Beloch, Griechische Geschichte II,[2] 84 nn.; Wilcken, Gr. Gesch.,[3] 97), a historia do dzisiaj nie może się uwolnić od tego poglądu i każe go powtarzać dziecku już od pierwszych lat jego nauki w szkole.

Ekspedycja r. 492 była właściwie pierwszą ważniejszą próbą Persów celem opanowania półwyspu Bałkańskiego i nie miała nic wspólnego z podbiciem Grecji. Ale już w dwa lata później, a zatem w r. 490 przed Chr. następuje druga wyprawa perska, której celem było, jak sami Persowie głosili, ukaranie Aten i Eretrii za udzielenie pomocy miastom jońskim w czasie ich powstania. O celu tej wyprawy państwa greckie zostały oficjalnie powiadomione przez posłów perskich, którzy wszędzie, dokąd tylko przyszli, żądali „ziemi i wody" na znak uznania nominalnie władzy perskiej. W rzeczywistości jednak chodziło Dariuszowi tutaj nie tyle o uznanie jego władzy, jak raczej o to, by żadne państwo greckie nie mieszało się w jego porachunki z Atenami i Eretrią. *Bo musimy zaznaczyć, że i obecnie Dariusz wcale nie myślał o podbiciu całej Grecji.* Mając ogromną przewagę na morzu Persowie zamierzali w czasie swej drugiej wyprawy nie tylko dokończyć dzieła Mardoniosa, to jest stworzyć na lądzie granicę z Grecją, ale zarazem związać Grecję z Persją drogą morską wprost od wybrzeży Azji Mniejszej przez wyspy morza Egejskiego. Punktem końcowym tego szlaku morskiego w Europie miała być Attyka z jej portami oraz porty Eubei. Persowie cał-

kiem słusznie byli przekonani, że owładnąwszy Attyką i nie mając już więcej rywala na morzu, będą mogli uważać Grecję za podbitą, gdyż z wyjątkiem Sparty nie było właśnie nikogo innego w Grecji, kto by się mógł im sprzeciwić. Znając doskonale stosunki w Grecji, znając wzajemną nienawiść i ustawiczne kłótnie oraz puszczając Greka na Greka, całkiem śmiało po jakimś czasie Persja mogła również uporać się i ze Spartą. Na razie jednak Persom nie chodziło o opanowanie całej Grecji.

Szereg wysp i państw greckich nie śmiał sprzeciwić się żądaniom perskim, a nawet musiały one dać kontyngenty. Wiemy jednak, jaki był koniec drugiej wyprawy perskiej. Przychodzi Maraton. I jakkolwiek ta bitwa nie naruszyła wcale potęgi perskiej, to miała jednak ona ogromne znaczenie światowe. Bitwa pod Maratonem (r. 490) odbyła się w bardzo szczęśliwych warunkach dla Greków. W tej bitwie nie mogła wziąć udziału doskonała kawaleria perska. Gdyby ona była wzięła udział, nie wiadomo, jakby się wszystko było zakończyło. Prawda, piechota perska była również dobra, jednak, jako lekkozbrojna i walcząca w nieznanym dla siebie terenie, nie mogła wytrzymać natarcia hoplitów ateńskich. Tak zatem z całej serii żądań i zamierzeń perskich zostało wyrwane jedno ogniwo, którego znaczenie było dla dalszych wypadków ogromne. Po klęsce pod Maratonem Persowie musieli być bardziej ostrożni.

Między drugą a trzecią wyprawą perską, a zatem między Maratonem a Salaminą, minęło całych dziesięć lat. Wreszcie w r. 480 przed Chr. przychodzi trzecia i ostatnia wyprawa perska na Grecję lecz już pod dowództwem Kserksesa, syna Dariusza. Późniejszy szowinizm grecki twierdził zawsze, że Persowie przez całych dziesięć lat czynili ogromne przygotowania do wyprawy na Grecję, jakby nie mieli nic innego do roboty. Tymczasem królowie perscy mieli wiele innych rzeczy do załatwienia. Przede wszystkim w r. 486 wybuchło powstanie w Egipcie, które stłumił dopiero po śmierci Dariusza (485) Kserkses. Zaledwie się z Egiptem załatwiono, wybucha w 480 r. powstanie w samym Babilonie, które również krwawo stłumiono. Dopiero teraz mógł Kserkses zabrać się do przygotowań wojennych na szeroką skalę.

Przygotowania, które poczynił Kserkses do nowej wyprawy, były nadzwyczaj dokładne a jego plan strategiczny doskonały. Intendanturę zorganizowano wyśmienicie. Wszędzie, wzdłuż całej drogi, porobiono liczne magazyny, w których nagromadzono ogromne zapasy wszystkiego. Plan wyprawy z r. 480 był taki sam, jak w r. 492. Armii posuwającej się wzdłuż wybrzeży morza Egejskiego w Europie towarzyszyła ogromna flota, która pominąwszy że wiozła prowiant i materiał wojenny, miała równocześnie za zadanie nie dopuścić do ewentualnego desantu greckiego na tyłach armii perskiej. Obecnie nie chodziło tylko o ukaranie Aten. Teraz szło już o pomszczenie Maratonu i ujarzmienie całej Grecji. Do walki ruszyła kultura Wschodu z jej niewolą duchową i rządami kasty kapłańskiej przeciw kulturze Zachodu, kulturze Grecji, wolności myśli i ducha. Musiało się rozstrzygnąć, jaka kultura zwycięży. I gdyby zwyciężyła była Persja ze swoją kulturą Wschodu, to napewno Europa i w ogóle cały świat inaczej by dzisiaj wyglądał. Cały świat grecki zrozumiał, że obecnie idzie walka na życie lub śmierć, idzie walka o być lub nie być, co świetnie określił Aischylos (Pers. 403) w słowach *νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών* — „teraz idzie o wszystko".

Są to słowa, których ciężar wprost trudno określić słowami. Trwoga zapanowała w całym świecie greckim.

Była to chwila przełomowa dla Greków. Zdani na własne siły, od kogoż właściwie mieli oczekiwać pomocy i ratunku? Grecy zostali zdani wyłącznie na własne siły. A jednak stare nieszczęście Greków, ich partykularyzm oraz ciągłe i nieprzerwane kłótnie nie mogły doprowadzić do wytworzenia jednego frontu wszystkich. Jedni ze względów czysto oportunistycznych dbając wyłącznie tylko o własne interesy stanęli od razu po stronie perskiej, inni znowu, jak Argos, ze względu na stały wrogi stosunek do Sparty, ogłosiły neutralność. Nie przyczyniała się wcale do podniesienia ducha i zjednoczenia wszystkich przeciw wspólnemu wrogowi słynna wyrocznia delficka, której zachowanie się było bardzo niechlubne, wprost zdradzieckie, czego nie obalą żadne argumenty, mimo że nie brak obrońców tej wyroczni oraz twierdzeń, iż zachowanie się Delf było w tej wojnie wysoce patriotyczne (por. ostatnio ks. Franciszek Sokołowski, Delfy wobec inwazji perskiej, Przegląd Historyczny, zeszyt drugi, serii drugiej tom XIII, 1936). Kapłani delficcy spodziewali się daleko większych korzyści stanąwszy po stronie Persów dlatego, że 1) zachowają swój skarb-bank, 2) pod rządami perskimi ich znaczenie ogromnie wzrośnie. Wyrocznia delficka nie tylko nie zachowała się neutralnie, ale co więcej nawet niektórym państwom, jak Argosowi i Krecie, doradzała nie brać udziału w walce (por. Wilcken, Gr. Gesch.,[3] 100). Pod wpływem tego w Grecji zapanował straszny nastrój. Znikąd nie było ratunku.

Mimo wszystko jednak Ateny i Sparta nie upadły na duchu. Patrioci greccy znaleźli dość hartu w sobie i siły, by stawić czoło przeważającym mocom nieprzyjaciela i — zwyciężyli. Bo lata 490 i 480 były całkiem niepodobne do siebie. Maraton nie poszedł na marne i on właśnie przyświecał wszystkim jakby gwiazda betlejemska. W ciągu 10 lat pomiędzy jedną wyprawą i drugą wytworzyły się u Greków psychologiczne podstawy do walki z Persami, myśl oporu przeciw wrogowi ogarnęła wśród Greków szerokie koła, rozgorzał jasnym promieniem bojowy nastrój i uczucie narodowe. Dlatego też nowa wyprawa wojenna perska pod dowództwem samego Kserksesa w r. 480 przed Chr. spotkała się z całkiem innymi warunkami, wcale niepodobnymi do maratońskich. Więc też po Termopilach przyszły Salamina i Plateje. Zwycięstwo było tak ogromne, że zmieniło raz na zawsze dzieje całej starożytności i w ogóle całego świata do dni dzisiejszych włącznie.

Dokładniej omówiliśmy powstanie jońskie i wyprawy perskie. Są to rzeczy tak dokładnie przewertowane, iż, zdaje się, nie ma już tam żadnego momentu nieomówionego. A jednak zdaje się nam, że w niejednym sprawa inaczej się przedstawiała, aniżeli dotychczas ogólnie sądzono. Jeżeli te sprawy poruszyliśmy, to tylko dlatego, by zaznaczyć, że powstanie jońskie nie nosiło wcale charakteru ogólno-greckiego, lecz było czysto lokalne, i że motywy polityczne, narodowe i gospodarcze grały w tym powstaniu daleko mniejszą rolę aniżeli by się to mogło wydawać. W powstaniu jońskim grały główną rolę przede wszystkim ambicje i porachunki osobiste. Przy omawianiu zaś wypraw perskich chodziło nam przede wszystkim o wykazanie tego, że dopiero trzecia wyprawa perska miała na celu opanowanie całej Grecji i włączenie jej do Persji jako jednej z satrapij. Pierwsza w ogóle nie

była wyprawą na Grecję, a w drugiej chodziło głównie o Attykę i Eubeję. Toteż mylnym jest pogląd, że Persowie już za pierwszym razem szli wprost na Grecję i już za pierwszym razem chcieli ją ujarzmić. Perska myśl polityczna szła tutaj powoli — etapami.

Potężnie zarysowuje się w historii postać Sokratesa. Ten oryginał i dziwak — ἄτοπος przeszedł do filozofii i w ogóle do historii jako postać nieposzlakowanie czysta. Zrobił to głównie Platon wprost wyidealizowawszy tę bądź co bądź niesłychanie ważną postać w dziejach rozwoju myśli ludzkiej. Ale rozpatrując historię Sokratesa musimy uwzględnić dwie jego strony jedną, na którą zawsze patrzymy i ją zawsze podkreślamy, stronę — że się tak wyrazimy — zewnętrzną, a drugą wewnętrzną — życie prywatne. O ile strona zewnętrzna jest bardzo wzniosła, bardzo szlachetna i według tego, co wiemy, Sokrates jest tutaj prawdziwym mędrcem, to w prywatnym życiu jest Sokrates nadzwyczaj dalekim od ideału. Pijak taki, że śmiało mógłby pobijać rekordy amerykańskie, brudas, obdartus, nigdy nie troszczący się o gospodarstwo domowe, często natomiast całymi dniami nie widzący rodziny, czyż nie mógłby i największego flegmatyka z równowagi wyprowadzić? Ksantypa wcale nie była taka, jak ją nam historia przedstawia. Była to prawdziwa gospodyni domu, najlepsza matka dzieci, kochająca żona, jakkolwiek małżonek niezbyt wiele dawał powodów do tego. I czyż nie mogła Ksantypa popaść nieraz w oburzenie, skoro widziała, że zdana jest sama na własne siły, a jej mąż raczył co najwyżej przyjść do domu, najeść się lub przespać się po pijatyce? Historia stojąca pod przemożnym wpływem osoby Sokratesa czarnymi głoskami zapisała Ksantypę na stronicach swoich. Nawiązując ten szczegół do innych rzeczy, wydaje się nam, że zarzut stawiany Arystofanesowi, jakoby w „Chmurach" nie zrozumiał Sokratesa, zohydził go i napisał na niego paszkwil, jest znacznie przesadzony, jakkolwiek nikt nie zaprzeczy, że Arystofanes w niejednym bardzo mocno przeholował. Arystofanes chociaż był wtedy w bardzo młodym jeszcze wieku i był konserwatystą, to przecież miał genialne oko spostrzegawcze. Fakt, że „Chmury" zdobyły tylko trzecią nagrodę, świadczy właśnie, zdaje się nam, o tym, że Ateńczycy woleli widzieć na scenie raczej krytykę ówczesnych stosunków politycznych, niż przypatrywać się akcji dotyczącej jednej, chociaż już szeroko znanej osobistości.

Szczyt powodzenia i potęgi ateńskiej tworzy słynne pięćdziesięciolecie (480—431 przed Chr) z Peryklesem na czele, w jej stadium końcowym opisana przez Tukidydesa. Demokracja ateńska osiągnęła w tym czasie swój najwyższy rozwój. Późniejsza demokracja to przeważnie już tylko goła nazwa bez treści, albowiem jej miejsce zajęła ochlokracja względnie inne formy ustrojowe. Przez piętnaście lat stał Perykles na czele państwa ateńskiego i był jedynym jego rządcą — prawdziwym dyktatorem, mimo że na zewnątrz figurowały zawsze rządy demokratyczne. Toteż słusznie charakteryzuje rządy Peryklesa Tukidydes (II 65, 9) w takich słowach, że formalnie istniała demokracja, faktycznie zaś były rządy pierwszego wśród pierwszych męża (ἐγίγνετο τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή) i że ten mąż — Perykles — trzymał silnie w garści naród nie ukrócając jego wolności, i że kierował on ludem, nie zaś lud nim (κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἦγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε. II 65, 8). Osoba Peryklesa była wszystkim, ona tworzyła

i wykuwała historię Aten, nie zaś, jakby się wydawało, forma ich ustroju. Celem głównym polityki Peryklesa było zawsze dążenie do uznania państwa ateńskiego przez jego wrogów, głównie przez Spartę. Do tego dążył on wszelkimi siłami i to osiągnęła jego polityka w pokoju Nikiasza, jakkolwiek sam urzeczywistnienia swej ukochanej myśli już nie mógł zobaczyć. Zwalanie na Peryklesa całej winy za ostateczny wynik wojny peloponeskiej, jak to się niekiedy jeszcze dzisiaj dzieje, jest grubą niedorzecznością. Polityka Peryklesa mogła co najwyżej zaważyć jedynie na pierwszym dziesięcioleciu wojny peloponeskiej nigdy zaś na dalszych wypadkach.

Nie będziemy omawiać całej wojny peloponeskiej (431—404), gdyż zaprowadziłoby to nas zbyt daleko, a zwrócimy tylko uwagę na niektóre jej ważniejsze momenty. Chodzi tutaj przede wszystkim o słynną wyprawę sycylijską i o rolę Alkibiadesa nie tylko w niej, ale i w ogóle w całej wojnie. Albowiem ogólnie stawia się bezapelacyjnie kwestię, że Alkibiades całkiem lekkomyślnie dał powód do wyprawy sycylijskiej, której Atenom wcale nie było trzeba, i że on zgubił z rozmysłu swoją ojczyznę, wykopał dla niej grób i był przyczyną jej upadku (por. Wilcken, Gr. Gesch.[3] 123). Czy rzeczywiście było tak naprawdę?

Pokój Nikiasza w 421 r. jakkolwiek mógł położyć kres wojnie, jednak jej nie zakończył. Jak Ateny, tak też i Sparta zawarły właściwie pokój dla nabrania oddechu i sił oraz wyleczenia się z ciężkich ran po dziesięcioletnich ogromnych zmaganiach. Pokój został zawarty na warunkach status quo; w gruncie rzeczy skorzystały raczej Ateny, których państwo uznała Sparta, do czego tak dążył wszelkimi siłami Perykles. Dopiero teraz spełniły się marzenia tego wielkiego Ateńczyka, chociaż niestety nie mógł on już oglądać plonów pracy swojej. Ateny mimo ogromnego wyczerpania finansowego czuły się jeszcze na siłach, a możliwości zwycięstwa były dotychczas po ich stronie. Ale słabą stroną Aten byli ich sprzymierzeńcy, fundamenty państwa ateńskiego chwiały się, państwu groziło rozpadnięcie się od wewnątrz. Tymczasem wschodni sąsiad, Persja bacznie śledzi, co się dzieje u jej nieprzejednanego wroga, a darejki ze słynnym strzelcem coraz bardziej znajdują dostęp do kieszeni, że się tak nowocześnie wyrazimy, wrogo do Aten usposobionych ich sprzymierzeńców. Nad Grecją zaczęło znowu powoli unosić się widmo Persji, cienie Dariusza i Kserksesa. Jąk w kilka set lat później dla Antoniusza, tak teraz dla Aten koniecznym był w ich walce ze Spartą jakiś większy sukces, może jakieś większe zwycięstwo, gdyż wszelki nierozstrzygnięty wynik stanowił dla nich klęskę. Zrozumiał to doskonale i otwarcie na tym punkcie widzenia stanął Alkibiades, bliski krewny Peryklesa, zdolny wódz i polityk, idealne wcielenie wszystkich złych i dobrych stron charakteru ateńskiego z czasów rozkwitu potęgi Aten. Zagadnienie strategiczne i polityczne, do którego Alkibiades otwarcie dążył, było dla niego jasne. Zdaniem naszym wielkim błędem jest posądzanie Alkibiadesa o to, jakoby u niego nic innego nie działało jak tylko niepohamowana duma dla osiągnięcia stanowiska w Atenach i w całym świecie greckim (por. Wilcken, Gr. Gesch.[3] 124: „Aber der ungezügelte Ehrgeiz des Alkibiades glaubte nun die Stunde gekommen, um die ersehnte Herrenstellung in der Griechenwelt für sich erringen zu können"). Nikt nie będzie przeczył, że działała u Alkibiadesa i duma, jednak plan jego był jasny, dokładnie opracowany i liczył

się na każdym kroku z warunkami swego czasu. W Grecji na lądzie Ateny w żaden sposób Sparty całkowicie pokonać nie mogły. Decydujące zwycięstwo można było osiągnąć tylko dzierżąc bezsporne panowanie na morzu i przez odcięcie Sparty od całego świata. Aby tego dokonać, musiały Ateny włączyć do swego związku kolonie greckie południowej Italii, tzw. Wielką Grecję oraz Sycylię z Syrakuzami na czele, które na Zachodzie grały tę samą rolę, co Ateny na Wschodzie. W sposób dobrowolny trudno było Atenom przyłączyć te doryckie kolonie do siebie. Wobec tego pozostała tylko siła. I to było właśnie planem Alkibiadesa. Powodzenie tego planu przyniosłoby w krótkim czasie całkowitą wygraną Aten a przegraną Sparty. Jest bardzo możliwym, że Alkibiades nosił się również z myślą podjęcia wojny narodowej z Kartaginą i wyparcia jej całkowicie z Sycylii, ale to była muzyka dopiero dalekiej przyszłości.

Powstaje teraz pytanie, czy Ateny mogły przeprowadzić cały swój plan i zdobyć się na słynną „wyprawę sycylijską". Ogólnie panuje przekonanie, że było to szaleństwo ze strony Aten, gdyż jako całkowicie wyczerpane nie miały sił, a Alkibiades był to sobie zwykły awanturnik imperialistyczny (Wilcken, op. c. 125: „Wer in diesem Augenblick sein Volk in einen Eroberungskrieg stürzte und noch dazu, wie Alkibiades, aus brennendem Ehrgeiz, den wird man nur als einen imperialistischen Abenteurer bezeichnen können"). Nikt nie przeczy, że Ateny były mocno wyczerpane w porównaniu z tymi zasobami, jakie miały na początku wojny. Jednak już po kilku latach odpoczynku znacznie przyszły do siebie i mogły się na coś wielkiego ważyć. Sparta była daleko więcej wyczerpana, a ponadto jej urok w świecie greckim przybladł. Prawda, Tukidydes (VI 1) powiada, że tylko niewielu Ateńczyków miało pojęcie o wielkości wyspy Sycylii, ilości jej mieszkańców, a zatem o wielkości przyszłej wojny (*ἄπειροι οἱ πολλοὶ ὄντες τοῦ μεγέθους τῆς νήσου καὶ τῶν ἐνοικούντων τοὺς πλήθους καὶ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, καὶ ὅτι οὐ πολλῷ τινι ὑποδεέστερον πόλεμον ἀνηροῦντο ἢ τὸν πρὸς Πελοποννησίους*). Jest to bardzo ważki argument, a do tego jeszcze z ust takiego historyka, jakim jest właśnie Tukidydes. Był to plan ogromny i bezsprzecznie bardzo ryzykowny. Jednak jakiż wielki plan wojenny nie jest ryzykiem? Czyż późniejsze dzieje nie wykazały, że Alkibiades, o ile nie był zbytnio krępowany własnymi obywatelami, dokonywał rzeczy bardzo wielkich? Przewodnictwo wyprawy sycylijskiej spoczywało zdaniem naszym w bardzo dobrych rękach.

Do sprawy zabrano się na szeroką skalę i w r. 415 pd. Chr. wysłano na Sycylię wielką ekspedycję wojenną. Robota była nadzwyczaj dokładnie i precyzyjnie przeprowadzona, plan wojenny obmyślany we wszystkich szczegółach. Tukidydes (VI 31, 4—5) opisuje dokładnie przygotowania do samej wyprawy. „Ateńczycy współzawodniczyli pomiędzy sobą w tym, co komu rozkazano dostarczyć dla wyprawy, i ta wyprawa wyglądała raczej na pokaz potęgi wobec innych Greków, niż na ekspedycję wojenną. Jeśliby ktoś policzył wydatki państwowe i prywatne tych, którzy się udawali na wyprawę, ile państwo już przedtem wydało na przygotowania, ile pieniędzy dało strategom, ile każdy uczestnik wydał prywatnie na własne potrzeby, ile każdy trierarchos (= kapitan okrętu) na okręt, ile jeszcze musiał każdy wziąć ze sobą na tak daleki pochód, ile znowu żołnierz albo kupiec wiózł

na handel, gdyby tak wszystko policzyć, ileż wtedy talentów z miasta wywieziono" [1]). Na czele wyprawy wojennej stanął sam Alkibiades jako głównodowodzący i duch przenikający całość ogromnego dzieła. Wszystkie nici planu znajdowały się w jego rękach. Lecz temu kolosalnemu przedsięwzięciu zadano cios śmiertelny na samym początku i to rękami samych Ateńczyków. W przeddzień niejako samej wyprawy ktoś poobalał w Atenach posążki Hermesa. Było to co prawda świętokradztwo, w gruncie rzeczy błahy pretekst celem skompromitowania Alkibiadesa. Toteż całe podejrzenie skierowano przeciw Alkibiadesowi. Przyszedł słynny proces hermokopidów. Alkibiades stanowczo zaprzeczył temu, jakoby to świętokradztwo było dziełem jego rąk i my z naszej strony nie mamy powodów nie wierzyć w jego niewinność. Alkibiades zażądał stanowczego śledztwa, jednak polityczni jego przeciwnicy nie dopuścili do przeprowadzenia tego procesu, gdyż bali się własnej kompromitacji i proces postanowiono odroczyć do skończenia całej wyprawy.

Zdawało się, że wszystko pójdzie jak najlepiej. Lecz wróg wewnętrzny wśród samych Ateńczyków nie spał. Zaledwie wyprawa znalazła się na pełnym morzu, polityczni przeciwnicy wznowili proces, podburzyli masy ludowe przeciw Alkibiadesowi i wydali na niego wyrok zaocznie; wyklęto go i skonfiskowano mu całe mienie. Alkibiadesowi odebrano dowództwo i odwołano go do Aten. Było to śmiertelnym ciosem dla całej wyprawy. Odwoływanie naczelnego wodza w tak decydującej chwili, kiedy szło o najwyższą stawkę, było niesłychaną wprost zbrodnią przeciw własnej ojczyźnie, prawdziwą zdradą stanu. *Toteż nie Alkibiades jest winowajcą za katastrofę sycylijską, jak to dotychczas jeszcze wszędzie twierdzi się w nauce, lecz tępa ochlokracja ateńska, która już w samym zarodku unicestwiła ogromne dzieło.* Zaślepiona nienawiścią partyjną bezkrytyczna ochlokracja ateńska odmówiła w najważniejszej chwili poparcia naczelnemu wodzowi i w ten sposób już na samym początku przekreśliła powodzenie wyprawy. Tak zatem nie Alkibiades, którego wcale nie mamy zamiaru wybielać, jest głównym winowajcą niepowodzenia wyprawy sycylijskiej, jak to wmawiają w nas jeszcze dotychczas nawet najwięksi uczeni, lecz masa ludu ateńskiego z jego zacietrzewionymi przewódcami. (Dok. nast.)

---

[1]) Thukydides l. c.: *ξυνέβη δὲ πρὸς τε σφᾶς αὐτοὺς ἅμα ἔριν γενέσθαι, ᾧ τις ἕκαστος προσετάχθη, καὶ ἐς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ἐπίδειξιν μᾶλλον εἰκασθῆναι τῆς δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἢ ἐπὶ πολεμίους κατασκευήν. εἰ γάρ τις ἐλογίσαιτο τήν τε τῆς πόλεως ἀνάλωσιν δημοσίαν καὶ τῶν στρατευομένων ἰδίαν, τῆς μὲν πόλεως ὅσα τε ἤδη προετετελέκει καὶ ἃ ἔχοντας τοὺς στρατηγοὺς ἀπέστελλε, τῶν δὲ ἰδιωτῶν, ἃ τε περὶ τὸ σῶμά τις καὶ τριήραρχος ἐς τὴν ναῦν ἀνηλώκει καὶ ὅσα ἔτι ἔμελλεν ἀναλώσειν, χωρὶς δ' ἃ εἰκὸς ἦν καὶ ἄνευ τοῦ ἐκ τοῦ δημοσίου μισθοῦ πάντα τινὰ παρασκευάσασθαι ἑφόδιον ὡς ἐπὶ χρόνιον στρατείαν, καὶ ὅσα ἐπὶ μεταβολῇ τις ἢ στρατιώτης ἢ ἔμπορος ἔχων ἔπλει, πολλὰ ἂν τάλαντα εὑρέθη ἐκ τῆς πόλεως τὰ πάντα ἐξαγόμενα.*

OCENY I SPRAWOZDANIA

E. Benveniste **Origines de la formation des noms en indo-européen,** I. Paris, Librairie Adrien-Maisonneuve, 1935. — 8° str. 224[1]).

Książka Benveniste'a obraca się dokoła trzech problemów, które choć ściśle wiążą się z sobą, omawiane być muszą oddzielnie. Te trzy ośrodki zainteresowań autora to zagadnienie odmiany heteroklitycznej, problem deklinacji tematów na *-i* i na *-u* i wreszcie teoria budowy pierwiastków. Pierwszemu z tych zagadnień poświęcone są rozdziały I do III i V do VIII (str. 3—49 i 87—146), drugiemu rozdział IV (str. 50—86), trzeciemu na koniec rozdział IX (str. 147—173). Rozdział X (str. 174—187) to synteza dotychczasowych rozważań autora nad wszystkimi trzema problemami. Rozdział XI wreszcie (str. 188—210) jest dodatkiem luźnie związanym z resztą książki. W przeciwieństwie do dziesięciu pierwszych rozdziałów, które wypełniają niemal wyłącznie wywody dotyczące formy morfemów, rozdział XI poświęcony jest analizie funkcji znaczeniowej afiksu *-dh-*, który zdaniem autora wyrażał stan dokonany. Pomijając to ostatnie zagadnienie mające charakter odrębny, omówimy tu trzy główne problemy książki w kolejności, w jakiej porusza je autor.

§ 1. Dość dawno już zauważono, że pewna ilość rzeczowników nijakich odmienia się w językach indoeuropejskich przy pomocy dwóch tematów, z których jeden występuje w nom.-acc. sing., drugi zaś w pozostałych przypadkach, np. gr. ὕδωρ, ὕδατος. Odkrycie języka hetyckiego, w którym ten typ fleksyjny jest wyjątkowo silnie reprezentowany, niezmiernie wzbogaciło nasz materiał, a niezaprzeczoną zasługą Benveniste'a jest możliwie pełne jego zebranie, uporządkowanie i wyinterpretowanie. W obfitym materiale zgromadzonym przez autora da się wyróżnić kilka odrębnych typów, które tu pokrótce przejdziemy.

Dla całego problemu deklinacji heteroklitycznej znaczenie podstawowe

---

[1]) Dotychczas ukazały się następujące recenzje książki Benveniste'a: 1. J. Vendryes, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, t. XXXVII (r. 1936), Fasc. 3. str. 29—36. Recenzja entuzjastyczna omawia tylko rzeczy najistotniejsze. — 2. M. Lejeune, Revue des études latines, 14e année (1936), Fasc. 2. str. 391—4. Recenzja przychylna omawia głównie szczegóły ważne dla języka łacińskiego i greckiego. — 3. V. Machek, Listy filologické, Roč. 64 (1937), str. 338—344. Recenzja bardzo przychylna zawiera dokładne streszczenie. — 4. R. G. Kent, Language, XIII (r. 1937), str. 249—252. Recenzent zachowuje rezerwę wobec zasadniczych tez autora. — 5. A. Debruner, Indogermanische Forschungen, LV (r. 1937), str. 314—318. Recenzent nie aprobuje hipotez autora zarzucając mu zbyt schematyczne ujmowanie zjawisk językowych. — 6. E. Schwyzer, Deutsche Literaturzeitung, LVIII (r. 1937), str. 1043—8. Uwagi o związku zachodzącym między poglądami Benveniste'a a teoriami jego poprzedników. — 7. F. Specht, Gnomon, t. XIV (r. 1938), str. 30—7. Sąd recenzenta: „vergisst (Benveniste) darüber völlig das Sichere von dem Unsicheren scharf zu trennen".

ma stosunkowo liczny typ rzeczowników na *-r/-n*. Oto parę przykładów najlepiej zaświadczonych:

nom.-acc. het. *eshar* 'krew'		ved. *ásṛ-k*		
gen.	*esnas* (<**eshnas*)		*asnáḥ*	
nom.-acc. ved. *yákṛ-t* 'wątroba'		gr.	ἧπαρ	łac. *iecur*
gen.	*yaknáḥ*		ἥπατος	*iecinoris*
nom.-acc. het. *watar* 'woda'		gr.	ὕδωρ	umbr. *utur*
gen.	*wetenas*		ὕδατος	*une* (<**utne*)

Deklinacja heteroklityczna najlepiej zachowała się na gruncie hetyckim (*eshar* : *esnas*, *watar* : *wetenas*). W staroindyjskim i w grece występuje tendencja do usuwania jej przez dodanie do tematów spółgłosek *-k/-g* (np. ved. *ásṛk*, gen. skr. *asṛjah*), lub *-t* (ved. *yákṛt*, gr. ὕδατος <**ud-n-t-*). W łacinie wreszcie typ stary zachował się jedynie w odmianie rzeczownika *femur*, gen. *feminis*, poza tym zaś mamy formacje analogiczne w rodzaju gen. *iecinoris* zamiast oczekiwanego **iecinis*.

Sporo rzeczowników zachowało odmianę heteroklityczną na *-r/-n* tylko w jakimś jednym języku, we wszystkich zaś innych uogólniło w całej odmianie bądź to temat na *-r*, bądź na *-n*, np. het. *pahur* 'ogień', gen. *pahwenas*, ale gr. πῦρ, gen. πυρός, toch *por*, umbr. *pir*, irl. *ur*, arm. *hur* 'ogień', obok goc. *fōn*, gen. *funins*, arm. *hn-och* 'piec'. Z tym typem łączą się już bardzo ściśle wyrazy, które w żadnym historycznie zaświadczonym języku nie mają deklinacji heteroklitycznej, ale wykazują różnorodność form pozwalającą przypuszczać, że odmianę taką miały w epoce praindoeuropejskiej. Wyrazów takich zestawia autor bardzo wiele, np. gr. ἦαρ (<**wesr*), gen. ἔαρος, łac. *vēr* (<**wēsr*), obok scs. *vesna*, ved. *vasan-tá-*; łac. *cerebrum* (<**keres-ro-*) obok ved. gen. *śīrṣṇáḥ* itd. Granica, do której zestawienia takie robić można, nie zawsze łatwa jest do uchwycenia. Niekiedy autor idzie zbyt daleko zestawiając jako szczątki dawnej odmiany heteroklitycznej formy zupełnie odrębne, np. gr. δῶρον, arm. *tur* (<**dōro-*), scs. *dar* obok łac. *dōnum*, ved. *dānam*. Szczegół ten oczywiście nie zmniejsza wartości jego cennej listy przykładów.

Nie tylko oddzielne wyrazy wiąże Benveniste z dawną odmianą heteroklityczną, lecz także całe ich kategorie. Ciekawe są zwłaszcza jego uwagi o rzeczownikach greckich typu κρέας i o łacińskim gerundium na *-ndus*.

Wedle panujących powszechnie poglądów gr. κρέας i ved. *kravíḥ* kontynuują jedną formę praindoeuropejską **krevas-*. Benveniste przeczy temu. Wedle niego rzeczowniki greckie na *-ας* to stare neutra na *-αρ* : *-ατος* (<*-r* : *-n-t-*), staroindyjskie zaś formy na *-iḥ* (<*-is*) to pierwotne imiona na *-i*. W grece *-s* zostało wprowadzone w miejsce *-r*, w staroindyjskim zaś dorzucono je do wygłosowego *-i*. Oba procesy choć paralelne były jednak od siebie zupełnie niezależne. Ważnym argumentem za przyjęciem objaśnień autora jest istnienie form nom.-acc. plur. κρέατα, κέρατα obok nom.-acc. sing. κρέας, κέρας. Benveniste nie wyjaśnia nam jednak w jaki sposób nastąpiła w grece substytucja zakończenia *-ας* w miejsce pierwotnego *-αρ* i dlatego hipotezę jego trudno uważać za udowodnioną.

Mniej przekonywujące jest objaśnienie proponowane przez autora dla łacińskiego gerundium. Sufiks tej formacji *-ndus* rozkłada Benveniste na dwa morfemy *-e/on-* i *-do-*. Sufiks *-en-* miał zdaniem autora należeć wraz z formantem *-er-* do odmiany heteroklitycznej na *-r/-n* pewnej kategorii rzeczow-

ników odsłownych. Śladami tej formacji są rzekomo greckie bezokoliczniki na *-ειν* i łaciński infinitivus passivi na *-erī* typu *fierī*. Do form na *-en-* dorzucono następnie sufiks *-do-*, ten sam, który znajdujemy w adiectivach typu *callidus, placidus*. W ten sposób miała powstać kategoria przymiotników odsłownych, która ustaliła się w funkcji gerundium.

Zreferowane powyżej wywody zbyt są zawiłe by mogły liczyć na przyjęcie zwłaszcza, że istnieje znacznie prawdopodobniejsze objaśnienie Meilleta[2]), który uważa sufiks *-ndo-* występujący w formach łacińskich typu *dīcendus' secundus* za formę sufiksu *-nd-* rozszerzoną samogłoską tematyczną. Przyrostek *-nd-* znany nam jest z wyrazów greckich w rodzaju *μαινάς* 'opanowana szałem, bachantka', gen. *μαινάδος* od praesens *μαίνομαι* 'oszaleć'. Wyrazy tego typu utworzone od tematu praesentis mają znaczenie zbliżone do participium, zestawianie ich więc z łacińskim gerundium jest zupełnie uzasadnione tak z punktu widzenia znaczeniowego jak i formalnego.

W wyrazach omawianych dotychczas formanty *-er/-r* i *-en/-n* występowały bezpośrednio po pierwiastku, w różnych jednak językach indoeuropejskich spotykamy szczątki dużej kategorii nominów actionis tworzonych od tematów czasownikowych przy pomocy sufiksów *-ser/-sen, -ter/-ten, -wer/-wen, -mer/-men* Przyrostki te dadzą się rozłożyć na elementy spółgłoskowe *-s, -t, -w, -m* oraz na formanty *-er/-r* i *-en/-n*. Przypatrzmy się sufiksom tym kolejno.

Abstracta verbalne na *-ser/-sn-* zachowały się w pierwotnej formie jedynie w języku hetyckim, por. het. *hanesar* 'sąd', gen. *hanesnas* obok *hanai-* 'sądzić', *hatresar* 'pismo, rozkaz' wobec *hatrai-* 'pisać' itd. W vedyckim występuje jako szczątek tej kategorii bezokolicznik na *-sani* typu *bhūšáni, nešáni* od *bhū-* 'być' i *nī-* 'prowadzić'. Poza tym spotykamy w różnych językach sufiksy tworzące rzeczowniki odsłowne, w których pierwotne *-sn-* zostało rozszerzone bądź samogłoską tematyczną *-o/e*, bądź formantem *-ā* lub *-i*, np. av. *raoxšna-* 'światło', łac. *luna* , pren. *lōsna*, scs. *luna* 'księżyc', str.-prus. *lauxnos* 'gwiazdy' z pierwotnego **leuk-sno/e-* i **leuk-snā-* od **leuk-* 'świecić'; str.-łac. *pesna* <**pet-snā*; scs. *pěsnь* od *pěti* itd.

Sufiks *-ter/-tn-* tworzy na gruncie hetyckim nomina actionis w rodzaju *zankilatar* 'kara' obok *zankila-* 'karać', *apatar* 'branie', gen. *apannas* < **apatnas* itd. W łacinie zachował się tylko jeden cenny szczątek tej kategorii, a mianowicie wyraz *iter* 'chodzenie, droga', gen. *itineris* (w miejsce pierwotnego **itinis*) utworzony od pierwiastka *i-* 'iść', por. het. *itar* 'chodzenie, droga', toch. *ytār*. W staroperskim natomiast formy dativu na *-tanaiy* rzeczowników omawianego typu ustaliły się w funkcji infinitivu, np. *čar-tanaiy* 'czynić', *das-tanaiy* 'mówić' itd.

Sufiksy *-wer/n* i *-mer/n* traktuje Benveniste wbrew zdaniu Sturtevant'a[3]) jako dwa niezależne przyrostki. Pierwszy z tych formantów *-wer/n* zachował się na gruncie hetyckim w dwóch wyrazach: *asawar* 'zamknięcie', dat. *asauni*

---

[2]) Grec *μαινάς*. Bulletin de la Société de la linguistique de Paris, Tome XXXIV. Fasc. I. str. 3—4.

[3]) E. Sturtevant uważa (A comparative grammar of Hittite language, str. 114—6 i 152—4) zdaje się słusznie przyrostek *-mer/n* występujący w hetyckim stale po *-u* za powstały drogą dysymilacji wariant fonetyczny sufiksu *-wer/n*.

i *partawar* 'gniazdo', instr. *partaunit*. Poza tymi dwoma przykładami istnieje w hetyckim z jednej strony supinum na *-wan* będące dawnym przypadkiem nieokreślonym rzeczowników na *-wer/n*, np. *es-wan* od *es-* 'siedzieć', z drugiej strony zaś występuje tu produktywna kategoria nominów actionis na *-war*, które w przypadkach zależnych mają jako przyrostek samo *-w-* bez elementu *-n-*, np. *tiyawar* 'umieszczenie', gen. *tiyaw-as* od *tiya-* 'postawić'. Odpowiednikiem powyższych tworów hetyckich są w grece i w vedyckim formy rzeczowników odsłownych, bezokoliczników i przymiotników na *-wer/n* paralelne w obu językach, np. gr. *εἶδαρ* 'pożywienie', gen. *εἴδατος* (<**ed-wr̥*, **ed-wn̥-t-*), ved. *vy-ad-varā-* 'pożerający' od pierwiastka **ed-* 'jeść'; gr. cypr. inf. *δοFεναι*, ved. *dāwáne*; gr. *πίων*, fem *πίειρα* (<**pīwōn*, **pīwer-yə*), ved. *pīvan-*, fem. *pīvarī-*.

Przegląd sufiksów dwutematowych kończymy na przyrostku *-mer/n-*, który służył w hetyckim i w grece do tworzenia nominów actionis, np. *arnumar* 'przyniesienie', gen. *arnumas* od *arnu-* 'przynieść', gr. *λῦμαρ* 'brud' od pierwiastka **leu-* 'brudzić', por. łac. *polluo* (<**por-luo*).

Obok deklinacji heteroklitycznej na *-r/-n* istniała zdaniem Benveniste'a w prajęzyku również i odmiana rzeczowników na *-l/-n*. Przypuszczenie to jest a priori prawdopodobne wobec często spotykanej w językach indoeuropejskich alternacji spółgłosek *r* i *l*, która pozwala suponować istnienie wymiany sufiksów *-l/-n* paralelnej do wymiany formantów *-r/-n*. Hipoteza autora prawdopodobna sama przez się zyskuje nadto potwierdzenie w odmianie av. *xvar* (<**swel*) 'słońce', gen. *xvəng* (<**swen-s*) oraz w częstej na gruncie greckim alternacji sufiksów *-αλ-* i *-αν-* w formach pokrewnych typu *ἀζαλέος*: *ἀζαίνω*, *εἰδάλιμος*: *εἰδαίνομαι*, *ὀπταλέος*: *ὀπτανός* itd.[4]).

Wyraźniejsze jeszcze są ślady deklinacji heteroklitycznej na *-i/-n*. W staroindyjskim kilka rzeczowników odmienia się wedle typu *ásthi* 'kość', gen. *astnáḥ* (gr. *ὀστακός* <**ost-n̥-kos*); ved. *ákši* 'oko', gen. *akšnáḥ* itd. Ponadto śladów odmiany *-i/-n* dopatrywać się można w przeciwieństwach morfologicznych takich jak łac. *axis*: gr. *ἄξων*, łac. *auris*: gr. *οὖατα* (<**ous-n̥-t-*) itd.

Ciekawe choć nieprzekonywujące są wywody Benveniste'a poświęcone odmianie heteroklitycsnej *zero/-n*, w której formy nom.-acc. sing. nie posiadały w ogóle sufiksu, pozostałe zaś formy zawierały element *-en/-n*. Deklinacja tego typu znana była dotychczas tylko na gruncie staroindyjskim: *yūš-* n. 'zupa': *yūšán-* (łac. *ius*, *iuris*), *doš-* n. potem masc.' 'ramię': *došán-*; *ās-* n. 'usta': *āsán-* (łac. *os*, *oris*). Ten typ fleksyjny zestawia Benveniste z odmianą rzeczowników hetyckich w rodzaju *haras* 'orzeł', gen. *haranas*; *memiyas* 'słowo', gen. *memiyanas* itd. Zestawienia tego nie da się jednak utrzymać i to z wielu względów. Przeczy mu przede wszystkim różnica rodzaju gramatycznego zachodząca pomiędzy omawianymi formacjami. Cytowane powyżej rzeczowniki vedyckie są jak wszystkie heteroklity neutrami,

---

[4]) Istnienia w epoce praindoeuropejskiej deklinacji heteroklitycznej na *-l/-n* dowodzi niezależnie od Benveniste'a również i Ernst Fraenkel w artykule p. t. Die indogermanischen *-l-* Stämme. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (K. Z.), Band 63 (r. 1936), str. 169—201. Fraenkel przytacza sporo materiału, którego nie znajdujemy w książce Benveniste'a.

wchodzące zaś w grę substantiva hetyckie są rodzaju żywotnego[5]). Ważniejsze jeszcze są różnice formalne. Wyraz *memiyas* dowodzi, że w nominativie singularis omawianych paradygmatów hetyckich przed końcówką *-s* występowała samogłoska *-a-* (pisownia *me-mi-ya-aš* a nie **me-mi-iš*), w języku hetyckim zatem istniała oboczność *-a-/-an-*[6]) różna od alternacji vedyckiej *zero/-n*. Wobec tego fakty indyjskie muszą być nadal uważane za odosobnione. Bezpieczniej z nich zatem nie wyciągać dalej idących wniosków.

Przedstawiwszy materiał przechodzi Benveniste do omawiania genezy deklinacji heteroklitycznej. Za punkt wyjścia służą autorowi formy na *-r* typu skr. *vanar* 'w lesie', *vasar* 'na wiosnę', *sarvar* 'z pewnością', av. *zəmar* 'w ziemi', *νύκτωρ* 'nocą', *ὄναρ καὶ ὕπαρ* 'we śnie i na jawie', oraz formy na *-n* w rodzaju skr. *jmán* 'w ziemi, na ziemi', *áhan* 'w dzień', *udán* 'w wodzie' i przysłówków greckich na *-α* (<**-n*) takich jak *σῖγα, λίπα* itd. Cytowane wyrazy to zdaniem Benveniste'a formy dawnego przypadku nieokreślonego pochodzącego jeszcze z epoki przedfleksyjnej. Hipoteza ta nadar prawdopodobna umożliwia autorowi objaśnienie genezy deklinacji heteroklitycznej. Sądzi on mianowicie, że pierwotnie niezależne formacje na *-r* i na *-n* o podobnym znaczeniu i o nieokreślonej funkcji przypadkowej zostały pod naciskiem systemu deklinacyjnego wciągnięte w jeden paradygmat supletywny utworzony na wzór istniejących już paradygmatów jednolitych. W procesie tym funkcję nom.-acc. sing. objęły formy na *-r*, w funkcji zaś pozostałych przypadków ustaliły się formy na *-n*. W podobny zasadniczo sposób powstać musiały również i paradygmaty na *-i/-n* i na *-l/-n* z form pierwotnie od siebie zupełnie niezależnych.

Tak przedstawiają się w ogólnych zarysach rozważania Benveniste'a nad deklinacją heteroklityczną. Mimo pewnych drobnych usterek stanowią one najcenniejszą część jego ciekawej książki. Autor wyzyskał tu całkowicie nowy materiał hetycki, doskonale rozklasyfikował i zanalizował fakty, a w rezultacie dał wysoce prawdopodobne objaśnienie genezy badanych przez siebie typów deklinacyjnych.

§ 2. Drugim zasadniczym problemem dyskutowanym przez Benveniste'a

---

[5]) Rodzaj żywotny mają na gruncie hetyckim te rzeczowniki, których odpowiedniki w pozostałych językach indoeuropejskich są rodzaju męskiego, por. T. Milewski, L'indo-hittite et l'indo-européen (1936), str. 19—21.

[6]) Het. *haras*, gen. *haranas* to stary temat na *-n*, podobnie jak jego odpowiednik goc. *ara*, gen. *arins* 'orzeł'. Oba te rzeczowniki kontynuują jeden wyraz p.-i.-e. **horō/n/*, gen **horenos*. W hetyckim podobnie jak w indoirańskim, w łacinie i w bałtyckim uogólniono w nom. sing. tematów na *-n* rodzaju żywotnego zakończenie bez wygłosowego *-n*, por. *sumanza* <**syūmontyō/n/* 'sznur', acc. *sumanzanan*, ved. *syūman-* 'sznur'. Wyraz p.-i.-e. **horō/n/* dał zatem formę het. **hara*, którą następnie rozszerzono końcówką *-s* przeniesioną z nom. sing. tematów samogłoskowych rodzaju żywotnego typu *atta-s* 'ojciec'. Ta innowacja hetycka znajduje paralelę na gruncie greckim, irańskim i słowiańskim, por. lak. *ἄρσης* obok *ἄρσην*; gath. *advā* (<**advā-s*) 'droga', acc. *advānəm*; scs. *kamy* (*-y* <**-ō-s*) 'kamień', gen. *kamene*. W podobny sposób jak *haras*, *haranas* powstały i inne paralelne formy deklinacji hetyckiej.

w omawianej pracy jest zagadnienie odmiany tematów na *-i-* i na *-u-*. Tematy te odmieniają się jak wiadomo w językach indoeuropejskich wedle dwóch odrębnych typów deklinacyjnych W jednym z nich elementy kończące temat wykazują alternację *-i/-ei* i *-u/-eu*, w drugim zaś temat kończy się stale na *-i/-y* i *-u/-w*. Oto parę przykładów.

Tematy na *-i-* typu niealtenującego:

nom. ved.	*ávih* 'owca'	gr. joń. *ὄφις*	het. *hantezis* 'pierwszy'
gen.	*ávyaḥ*	*ὄφιος*	*hantezyas*
dat.	*pátye* 'mężowi'	*ὄφῑ*	*hantezi*

Tematy na *-i-* typu alternującego:

nom. ved.	*matíḥ* 'myśl'	lit. *naktìs* 'noc'
gen.	*matéḥ*	*naktiẽs*
dat.	*matáye*	

Tematy na *-u-* typu niealternującego:

nom. ved.	*mádhu* 'miód'	het. *asus* 'dobry'	gr. joń. *γόνυ*	str.-łac. *senatus*
gen.	*mádhvaḥ*	*asuwas*	*γονυός* (<**γονϜος*)	*senatuos*
dat.	*mádhve*	*asuwi*	*γονυῑ* (<**γονϜι*)	*senatuei*

Tematy na *-u-* typu alternującego:

nom. ved.	*bahúḥ* 'gęsty'	het. *pankus* 'tłum'	scs. *synъ*	str.-łac. *senatus*
gen.	*bahóḥ*	*pankus*	*synu*	*senatous*
dat.	*bahváve*	*pankawe*	*synovi*	*senatuei*[7])

Językoznawstwo tradycyjne uważało różnice zachodzące w odmianie powyższych dwóch typów deklinacyjnych za wynik stosunków akcentowych. Przypuszczano, że w typie paroksytonicznym wygłos tematu występował stale w stopniu zanikowym ponieważ stale był nieakcentowany, w typie oksytonicznym zaś akcentowany sufiks miał w t. zw. przypadkach słabych (tj. w gen., dat. itd.) stopień pełny. Objaśnienie to jest niemożliwe do przyjęcia dla Benveniste'a, który podobnie jak Meillet suponuje, że w praindoeuropejskim miejsce akcentu nie wpływało na alternacje wokaliczne. Odrzuciwszy starą hipotezę daje autor własne objaśnienie badanych faktów.

Wedle Benveniste'a dwoistość deklinacji tematów na *-i-* i *-u-* jest wynikiem dwoistego pochodzenia tych imion. Twory typu *ávih* i *mádhu* to stare tematy spółgłoskowe utworzone przy pomocy determinantów *-y-* i *-w-* nie podlegających alternacji, wyrazy natomiast *matíḥ* i *bahúḥ* zostały utworzone przez dodanie sufiksów wokalicznych *-éi-* i *-éu-*. Pierwszy z tych formantów tworzyły paroksytoniczne neutra, drugie zaś oksytoniczne przymiotniki i rzeczowniki żywotne.

Odmiana pierwotna rzeczowników typu **ówy-*, **médhw-* (ved. *ávi-*, *mádhu-*) niczym się nie różniła od odmiany tematów spółgłoskowych w rodzaju **pod-*, **rēg-*. Nomina natomiast typu **mn̥téi-*, **bhn̥ghéu-* (ved. *matí-*, *bahú-*) miały odmianę odrębną wykazującą alternację w ostatniej zgłosce.

---

[7]) Dativus łaciński na *-uei* > *-uī* kontynuuje wedle wszelkiego prawdopodobieństwa formy obu zaświadczonych w łacinie typów deklinacji na *-u*, a mianowicie zarówno dativus na *-*wei* stojący obok genitivu na *-*wos*, jak i dativus na *-*owei* używany obok genitivu na *-*ous*, por. F. Sommer, Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre[2], str. 390.

Różnica między tymi dwoma paradygmatami występuje szczególnie wyraźnie w dopełniaczu. Rzeczowniki na *-y-* i *-w-* mają w tym przypadku podobnie jak wszystkie tematy spółgłoskowe końcówkę *-es/-os*, imiona zaś na *-éi-* i *-éu-* wykazują tu zakończenie *-s* właściwe deklinacji wokalicznej.

Słabe strony hipotezy Benveniste'a aż nazbyt są widoczne. Potrzebna jest ona właściwie tylko tym, którzy nie uznają związku genetycznego między miejscem akcentu, a stopniem wokalicznym. Dla uczonych, którzy ten związek przyjmują opozycja form gen. *áwyaḥ* i *matéḥ* pozostanie nadal wynikiem różnicy zachodzącej między typem akcentuacji paradygmatów paroksytonicznych i oksytonicznych. Ponadto należy zwrócić uwagę na dowolność, z jaką autor odróżnia determinanty spółgłoskowe (élargissement) od sufiksów mających postać *samogłoska + spółgłoska*. Cała ta konstrukcja, na podstawie której Benveniste przeciwstawia tematy na *-y-* i *-w-* tworom na *-éi-* i *-éu-*, jest więc tylko przypuszczeniem. Z drugiej strony jednak musimy przyznać, że autor potrafił znaleźć zastosowanie dla swej teorii w objaśnieniu zagadkowej dotychczas odmiany t. zw. tematów dyftongicznych typu ved. *náuḥ, gáuḥ, dyáuḥ*, gr. *ναῦς, βοῦς, Ζεῦς*.

Odmiana wyrazu ved. *náuḥ* = gr. *ναῦς* jest zdaniem Benveniste'a identyczna z odmianą tworów w rodzaju ved. *mádhu*. To deklinacja starych tematów spółgłoskowych na *-w*, które autor uważa za pierwotne neutra:

nom.-acc.	**nāu*	**médhu* (ved. *mádhu*)
gen.	**nāwós* (ved. *nāváḥ*, gr. *νηός*)	**médhwos* (ved. *mádhvaḥ*)
dat.	**nāwéi* (vec. *nāvé*, gr. *νηΐ*)	**médhwei* (ved. *mádhve*)

Rzeczownik **nāw-* zmienił z czasem rodzaj nieżywotny na żywotny, wobec czego dorobiono nom. ved. *náuḥ*, gr. *ναῦς* i acc. ved. *nāvam*, gr. *νῆα* (dor. *νᾶν* wedle *βῶν*).

Odmianę rzeczownika ved. *gáuḥ* = gr. *βοῦς* uważa Benveniste za mieszaninę form należących początkowo do dwóch różnych tematów: jednego na *-w*, a drugiego na *-éu*. Forma pierwotna bezrodzajowa typu spółgłoskowego przedstawiała się jako **gʷōw-*, nom.-acc. **gʷōu*, gen. **gʷowos* (gr. *βοFός*, łac. *bouis*). Po przeniesieniu wyrazu do rodzaju męskiego dorobiono nom. **gʷōu-s* (ved. *gáuḥ*, gr. *βοῦς*, łac. *bōs*) i acc. **gʷōum* > **gʷōm* (ved. *gām*, gr. *βῶν*, umbr. *bum*). Obok tego paradygmatu istniała jednak w prajęzyku odmiana naszego wyrazu odpowiadająca fleksji tematów na *-éu*, por. ved. nom. *gu-*[8]), gen. *góḥ*, dat. *gáve*, jak *bahúḥ, bahóḥ, baháve*. Zmieszanie się tych dwóch typów deklinacyjnych dało paradygmaty znane nam z vedyckiego, greki i łaciny.

Dla wyjaśnienia genezy różnych postaci odmiany rzeczownika ved. *dyáuḥ* = gr. *Ζεῦς* przyjmuje Benveniste aż trzy różne tematy: **déiw-*, **dyéu-* i **dyēw-*. Wyraz rodzaju nijakiego **déiw-*, który powstał przez rozszerzenie pierwiastka **dei-* determinantem *-w*, odmieniał się jak **médhw-* (ved. *mádhu*):

nom.-acc.	**déiw*
gen.	**diwós* (ved. *diváḥ*, gr. *Δι(F)ός*)
dat.	**diwéi* (ved. *divé*, gr. cypr. *Διϝει-*)
loc.	**diwí* (ved. *divi*, gr. *Δι(F)ί*)

Obok tematu **déi-w-* istniał również w języku praindoeuropejskim derywat **dy-éu-* utworzony przy pomocy sufiksu *-éu-*. Formami tego tematu są po-

[8]) Postać zachowana tylko w złożeniach.

stacie przypadków ved. gen. *dyóḥ* (av. *dyaoš*), dat. ved. *dyáve*, loc. *dyávi* jak *bahóḥ*, *baháve*. Trzeci temat wchodzący w skład odmiany omawianego wyrazu **dyēw-* powstał przez dodanie do pierwiastka **dei-/*di-* formantu *-ē-*, który następnie został jeszcze rozszerzony determinantem *-w*. Wyraz *dyēw-* pierwotnie rodzaju nijakiego otrzymawszy rodzaj żywotny odmieniał się normalnie:

nom. **dyēus* (ved. *dyáuḥ*, gr. *Ζεύς*)
voc. **dyēu* (gr. *Ζεῦ*, łac. *Jupiter*)
acc. **dyēum* >**dyēm* (ved. *dyām*, gr. *Ζῆν*, łac. *diēm*)
gen. **dyewos* (str.-łac. *Diovis* > *Jovis*)
dat. **dyewei* (osk. *Diúvei*)

Teraz staje się jasną przyczyna różnic jakie zachodzą w odmianie naszego wyrazu w różnych językach indoeuropejskich. Oto w każdym z nich oddzielnie złożono z form trzech różnych tematów jeden paradygmat, który oczywiście w każdym języku musiał wyglądać inaczej.

Widzimy więc, że Benveniste opierając się na swej hipotezie o istnieniu odrębnych tematów spółgłoskowych na *-y* i *-w* oraz wokalicznych na *-éi* i *éu* dał prostsze i bardziej przekonywujące niż dotychczas objaśnienie powstania odmiany tematów dyftongicznych. Jeżeli ponadto zważymy, że istnienie dwóch serii sufiksów tematycsnych *-yo-*, *-wo-* i *-eyo-*, *-ewo-* zdaje się być wynikiem tematyzacji dwóch serii formantów atematycznych *-y-*, *-w-* i *-éi-*, *-éu-*, to przyznamy, że jeśli hipoteza autora nie może uchodzić za pewną, to jednak jest ona wysoce pociągającą.

§ 3. Omówiwszy szczegółowe kwestie deklinacji heteroklitycznej i odmiany tematów na *-i-* i *-u-* przechodzimy teraz do trzeciego najbardziej ogólnego problemu książki Benveniste'a, do zagadnienia budowy pierwiastków.

Lingwistyka tradycyjna przyjmowała dla języka praindoeuropejskiego pierwiastki o różnej budowie. Porównanie języków bezpośrednio znanych zdawało się dowodzić istnienia starych pierwiastków dwufonemowych (**dō-*), trójfonemowych (**per-*), czwórfonemowych (**leuk-*) i pięciofonemowych (**sneigʷh-*), pierwiastków o samogłosce nagłosowej (**es-*), wygłosowej (**pō-*), śródgłosowej (**men-*), o wewnętrznym dyftongu (**bheudh-*) itd. Benveniste odrzuca całą tę różnorodność form i przyjmuje, że w praindoeuropejskim wszystkie pierwiastki miały budowę jednakową, trójfonemową[9]) o schemacie *spółgłoska* + *e* + *spółgłoska* (np. **pet-*, **ped-*, **bher-*, **men-* itd.). Spółgłoski rozpoczynające i kończące pierwiastek musiały być różne, poza tym dopuszczalne były wszystkie kombinacje prócz niespotykanego połączenia zwartej bezdźwięcznej z dźwięczną aspirowaną. Tak postawiona teza nastręcza dwie trudności. Aby ją udowodnić trzeba sprowadzić do schematu trójfonemowego z jednej strony pierwiastki uważane dotychczas za dwufonemowe, z drugiej zaś pierwiastki więcej niż trójfonemowe. Dla ułatwienia analizy tych trudnych zagadnień traktować je będziemy oddzielnie. Pierwsze z nich omówimy w niniejszym paragrafie pomijając na razie zupełnie problem budowy pierwiastków typu **leuk-* i **sneigʷh-*, którym zajmiemy się dopiero w paragrafie następnym.

Pierwiastki dwufonemowe lingwistyki tradycyjnej mają postać dwojaką,

[9]) Benveniste używa terminu *racine trilitère* 'pierwiastek trójliterowy', ale z wywodów jego wynika, że chodzi mu o fonemy a nie o litery.

albo *samogłoska + spółgłoska (*es-)*, albo *spółgłoska + samogłoska długa (*dō-)*. Oba te typy dadzą się sprowadzić do schematu trójfonemowego jeśli za de Saussurem, Kuryłowiczem i Benvenistem przyjmiemy następujące równania fonologiczne:

$$\begin{aligned} \partial_1 + e &= e & e + \partial_1 &= \bar{e} \\ \partial_2 + e &= a & e + \partial_2 &= \bar{a} \\ \partial_3 + e &= o & e + \partial_3 &= \bar{o} \end{aligned}$$

Po przyjęciu powyższych równań wszystkie pierwiastki dwufonemowe przybiorą nową postać. I tak **es-* 'być' przekształci się w **∂_1es-*, **ag-* 'pędzić' w **∂_2eg-*, **ok^w-* 'oko' w **∂_3ek^w-*, **dhē-* 'kłaść' w **dhe∂_1-*, **bhā-* 'mówić' w **bhe∂_2-*, **pō-* 'pić' w **pe∂_3-*. Ponieważ zaś zgodnie z tradycją szkoły francuskiej Benveniste uważa fonemy ∂_1, ∂_2, ∂_3 za spiranty tylnojęzykowe, przeto wszystkie cytowane tu pierwiastki są dla niego morfenami trójfonemowymi typu *spółgłoska + e + spółgłoska*.

Jak widzimy podstawą, na której oparł się autor przy sprowadzaniu pierwiastków dwufonemowych do schematu trójfonemowego, jest teoria konsonantycznych ∂_1, ∂_2, ∂_3. Argumenty, które przemawiają za przyjęciem tej teorii, omawia Benveniste w krótkich słowach. I tak pierwotne ∂_1 reprezentuje jego zdaniem przed spółgłoskami het. *a*, np. het. *es-zi* 'jest': *as anzi* 'są' z p.-i.-e. **∂_1es-ti*: **∂_1s-onti*, fonemy zaś ∂_2 i ∂_3 są wedle autora kontynuowane przez het. *h*, które w nagłosie często występuje przed *a* pochodzącym z dawniejszego *a* i *o*, np. het. *hanti* 'z przodu', gr. *ἀντί*, het. *hastai* 'ość', gr. *ὀστέον*. Ostatniego z tych twierdzeń, którym się najpierw zajmiemy, Benveniste nie udowadnia, lecz ilustruje je tylko cytowanymi dwoma przykładami i powołuje się na Kuryłowicza (Symb. Rozwadowski I, 1927, str. 95—104), który zrównanie het. *h* z p.-i.-e. ∂_2, ∂_3 rzekomo już udowodnił. Tak jednak nie jest. Kuryłowicz w cytowanym artykule broni jedynie identyczności het. *h* z p.-i.-e. ∂_2 pomijając zupełnie kwestię ∂_3. Postępowanie Benveniste'a jest więc niemetodyczne. Opiera się on na tezie, której w tej formie nikt przedtem nie postawił i nikt nie udowodnił, sam zaś jej również nie udowadnia uważając ją za rzekomo udowodnioną. Wobec tej nieścisłości w postępowaniu autora sami musimy zanalizować podstawy, na których zbudowana jest jego teoria.

Stańmy na chwilę na stanowisku Benveniste'a i przyjmijmy, 1° że p.-i.-e. ∂_2 i ∂_3 kontynuowane są przez het. *h*, 2° że każdy pierwiastek, który w grece czy w łacinie ma postać *a + T*[9]), *o + T*, *T + ā*, *T + ō* występował w prajęzyku w formie *∂_2eT*, *∂_3eT*, *Te∂_2*, *Te∂_3*. Konieczną konkluzją z tych dwóch przesłanek byłoby twierdzenie, że każdy pierwiastek, który w grece czy w łacinie przedstawia się jako *a + T*, *o + T*, *T + ā*, *T + ō* ma w hetyckim postać *haT*, *Tah*[10]). Twierdzenie takie nie odpowiadałoby jednak rzeczywistości, obok bowiem zrównań: gr. i łac. *aT* = het. *haT* (gr. *ἀντί*, łac. *ante* = het. *hanti*; gr. *ἅλκαρ*, het. *haliye-*; gr. *ἀργός*, *ἀργι-κέραυνος*, łac. *arguo*, *argentum* = het. *harkis*), gr. i łac. *oT* = het. *haT* (gr. *ὀστέον*, łac. *os* = het. *hastai*; arm. *ost*, gr. *ὄζος* = het. *hastwer*), gr. i łac. *Tā* = hat. *Tah* (łac. *pāstor* = het *pahs-*), gr. i łac. *To* (< *Toə$_3$*) = het. *Tah* (gr. *λόω*, łac. *lavo* = het. *lahw-*), wy-

[9]) Litera *T* oznacza tu jakąkolwiek spółgłoskę.

[10]) Język hetycki nie odróżniał samogłosek typu *o* od samogłosek typu *a*.

stępują i to równie często zrównania typu: gr. i łac. *aT* = het. *aT* (gr. ἀλφός, łac. *albus* = het. *alpas, ali-*; gr. ἀπό = het. *apa*; gr. ἀρκέω, łac. *arceo* = het. het. *ark-*), gr. i łac. *oT* = het. *aT* (gr. ὀρφανός, łac. *orbus* = het. *arpas*), gr. i łac. *Tā* = het. *Ta* (ved. *sthāpáyati*, gr. ἵστημι, łac. *stāre* = het. *stapi*; ved. *tāyúḥ*, gr. τητάω = het. *tayezi*), gr. i łac. *Tō* = het. *Ta* (gr. πῶμα, łac. *pōtus* = het. *paszi*; gr. δίδωμι, łac. *dōnum* = het. *tati*)[11]. Konkluzja zatem wydedukowana z przesłanek Benveniste'a nie zgadza się z faktami językowymi, wobec czego przesłanki te musimy uważać za fałszywe. Powstaje teraz pytanie, w jakim kierunku należy zmienić rekonstrukcje autora, by sharmonizować z faktami teorię praindoeuropejskiego, konsonantycznego szwa.

Wskazane powyżej trudności w zużytkowaniu het *h* dla omawianej teorii były już znane od dość dawna i aby je usunąć Kuryłowicz proponuje następujące rozwiązanie[12]. Rozdziela on mianowicie dawniej rekonstruowane $ə_2$ na dwa fonemy $ə_2$ i $ə_4$ przyjmując, że tylko to nowe $ə_2$ o zwężonym zakresie odpowiada het. *h* (het. *ha* = p.-i.-e. $ə_2e$), a natomiast odpowiednikiem $ə_4$ było het. *zero* (het. *a* = p.-i.-e. $ə_4e$) Tak skonstruowana hipoteza, choć pomysłowa nie może jednak zadowalać, nie da się bowiem pogodzić z materiałem. Hetycki fonem *h* występuje mianowicie nie tylko w sąsiedztwie het. *a* < *a*, ale także w sąsiedztwie het. *a* < *o*, odpowiada zatem nie tylko części zakresu tradycyjnego $ə_2$, jak to stwierdził Kuryłowicz, ale także części zakresu rekonstruowanego dotychczas $ə_3$, jak na to zwrócił uwagę Benveniste. Znów jednak het. *h* występuje tylko w części wypadków, w których oczekiwalibyśmy śladów $ə_3$, hipotezę Kuryłowicza trzeba zatem rozszerzyć i podobnie jak on rozdzielił $ə_2$ na nowe $ə_2$ i na $ə_4$, tak i my musimy rozdzielić $ə_3$ na nowe $ə_3$ o zwężonym zakresie odpowiadające het. *h* (het. *ha* = p.-i.-e. $ə_3e$) i na $ə_5$, które w hetyckim nie jest reprezentowane (het. *a* = p.-i.-e. $ə_5e$) Aby zatem pogodzić teorię konsonantycznego szwa z materiałem językowym trzeba postawić aż pięć następujących par równań:

p.-i.-e. $ə_1e$ = het. *e*, gr. i łac. *e*; p.-i.-e. $eə_1$ = het. *e*, gr. i łac. *ē*.
p.-i.-e. $ə_2e$ = het. *ha*, gr. i łac. *a*; p.-i.-e. $eə_2$ = het *ah*, gr. i łac. *ā*.
p.-i.-e. $ə_3e$ = het. *ha*, gr. i łac. *o*; p.-i.-e. $eə_3$ = het. *ah*, gr. i łac. *ō*
p.-i.-e. $ə_4e$ = het. *a*, gr. i łac. *a*; p.-i-e. $eə_4$ = het. *a*, gr. i łac. *ā*.
p.-i.-e. $ə_5e$ = het. *a*, gr i łac. *o*; p.-i-e. $eə_5$ = het. *a*, gr. i łac. *ō*.

Uporządkowawszy materiał etymologiczny zapytajmy się teraz, jakich argumentów on nam dostarcza na poparcie istnienia zrekonstruowanych powyżej pięciu fonemów. Jest rzeczą oczywistą, że fonemy $ə_4$ i $ə_5$ nie znajdują w faktach językowych żadnego konkretnego potwierdzenia i wiszą zupełnie w powietrzu, inaczej natomiast przedstawia się sprawa z fonemami $ə_1$, $ə_2$, $ə_3$.

Benveniste przypuszcza, że het. *a* kontynuuje p.-i.-e. $ə_1$ przed spółgłoskami w wyrazach takich jak *as-anzi* (<*$ə_1$s-onti*) 'są' obok *es-zi* (<*$ə_1$es-ti*) 'jest', *ap-anzi* (<*$ə_1$p-onti*) 'biorą' obok *ep-zi* (<*$ə_1$ep-ti*) 'bierze', *at-anzi*

[11]) Por. E. Sturtevant, A comparative grammar of the Hittite language (1933), str. 87—8, 93—5 i 141—3, J. Kuryłowicz, Études indoeuropéennes I. (1935), str 73—5, T. Milewski, L'indo-hittite et l' ndo-européen (1936), str. 4—5.

[12]) Études indoeuropéennes, str. 29—30, 72—5, 254—5.

(<*a_1*d-onti*) 'jedzą' obok *et-mi* (<*a_1*ed-mi*) 'jem', czy jednak przypuszczenie jego jest dostatecznie uzasadnione? Pewnym wydaje się tylko to, że formy praindoeuropejskie, z których rozwinęły się wyrazy het. *as-anzi, at-anzi* itd., posiadały w nagłosie jakiś fonem, którego kontynuantem jest het. *a*. Ślady istnienia tego fonemu stwierdzić się dadzą i w innych językach i to bądź w postaci wzdłużenia poprzedzającej samogłoski, bądź też w formie odrębnego elementu wokalicznego. Wzdłużenie zastępcze przed stopniem zanikowym pierwiastków typu *s-/es-* da się stwierdzić w vedyckim i w grece. Obok mianowicie het. *asanzi* 'są' występują formy plur. i dual. imperf. ved. plur. 1. os. *āsma*, 2. os. *āsta*, 3. os. *āsan*, dual. 1. os. *āsva*, 2. os. *āstam*, 3. os. *āstām*, gr. ἦμεν, ἦστε, (hom.) ἦεν, ἤστον, ἤστην. W formach tych augment ved. *a*, gr. ε uległ wzdłużeniu przed pierwiastkiem na stopniu zanikowym *s-* = het. *as*. Podobnie obok het. part. *asanz* (<**as-ant-s*) 'będący' znajdujemy formę ved. *āsat-* 'nieistniejący', w której *a* privativum zostało wzdłużone przed part. *sat-* = *asant-*[13]). Element wokaliczny natomiast występuje w nagłosie form gr. att. ὀδούς, ὀδόντος, joń. i att. ὀδών, ὀδόντος, eol. ἔδοντες, arm. *atamn* 'ząb', które odpowiadają het. *atanz* 'jedzący'. W nagłosie wymienionych wyrazów występują samogłoski, a priori więc jest prawdopodobnym, że fonem praindoeuropejski, z którego wywodzi się het. *a*, gr. *o* i ε oraz arm. *a* był również samogłoską. Najprościej jest też przyjąć, że pierwiastki typu **es-*, **ed-* w pozycjach słabych uległy redukcji w **ьs-*, **ьd-*[14]), Zredukowana zaś samogłoska ь została następnie łatwo zasymilowana przez następną samogłoskę i stąd mamy joń.-att. ὀδόντ- (<**ьdont-*) i arm. *atamn* (<**ьdn̥tmn*). Het. *asanzi, atanz* itd. wyprowadza z p.-i.-e. **ьsonti*, **ьdonts* itd. już Sturtevant[15]) powołując się na zastępstwo p.-i.-e. ь przez het. *a* w śródgłosie w wyrazach takich jak het. *makes-* 'stawać się wielkim', łac. *magnus, magis*, a Benveniste nie przytacza żadnych kontrargumentów. Sądzę przeto, że wszystko przemawia za przyjęciem równania: het. *as-* = p.-i.-e. **ьs-*, a odrzuceniem nieprzekonywującej hipotezy Benveniste'a o pochodzeniu het. *as*, z p.-i.-e. **a_1s-*.

Jak wynika z powyższych rozważań tylko dla p.-i.-e. a_2 i a_3 znajdujemy potwierdzenie w istnieniu het. *h*, dla fonemów zaś a_1, a_4 i a_5 żadnego pewnego oparcia w materiale historycznym ustalić nie możemy. Stąd wniosek, że w dzisiejszym stadium wiedzy mamy prawo rekonstruować dla epoki prawspólnoty tylko fonemy a_2 i a_3, pozostałe zaś głoski musimy z rozważań naszych usunąć. Skoro tak, to trzeba się nam pogodzić z faktem istnienia w języku praindoeuropejskim samogłosek *e, ē, a, ,ā o, ō*, które nie dają się sprowadzić do postaci a_1e, ea_1, a_2e, ea_2, a_3e, ea_3, lecz muszą być uważane za fonemy pierwotne. Przy obecnym zatem stanie naszych wiadomości musimy przyjąć, że system wokaliczny prajęzyka opierał się na rozróżnieniu trzech jakości samogłosek *e, a, o* i dwóch ich długości. Skoro jednak przyjmujemy istnienie starej różnicy między samogłoskami *a* i *o*, to nie mamy powodu

[13]) Pełną listę przykładów znaleźć można w książce Kuryłowicza, Études indoeuropéennes, str. 30—1.

[14]) Literą ь oznaczamy element wokaliczny będący stopniem zredukowanym samogłoski *e*.

[15]) o. p. str. 98—9.

rekonstruować dla prajęzyka dwóch odrębnych fonemów $ə_2$ i $ə_3$, które następnie zlały się w jedno het. *h*, wyłączną bowiem przyczyną rozróżniania tych elementów są właśnie hipotetyczne równania: $ə_3e = a$, $eə_2 = ā$, $ə_3e = o$, $eə_3 = ō$. Jeżeli jednak przyjmujemy istnienie pierwotnych samogłosek *a* i *o*, to powyższe równania możemy sprowadzić do postaci $əa = a$, $aə = ā$, $əo = o$, $oə = ō$, w których występuje już tylko jedno *ə*. Fonemu tego nie ma obecnie powodu transkrybować literą *ə*, lecz możemy go oddawać znakiem jego hetyckiego kontynuanta *h*. Możemy zatem przyjąć, że w prajęzyku obok jedynego spiranta przedniojęzykowego *s* występował również jeden tylnojęzykowy, bezdźwięczny spirant *h*[16]).

Nasuwa się teraz pytanie, czemu fonem *h* występuje zawsze w sąsiedztwie samogłosek *a* i *o*, nigdy zaś nie spotykamy go obok *e*. Odpowiedź na to pytanie będziemy mogli dać jedynie wówczas, gdy przyjmiemy, że samogłoska *e* w sąsiedztwie *h* przeszła w *a*. Na poparcie tej hipotezy możemy przytoczyć kilka faktów. I tak 1° praindoeuropejska nagłosowa grupa *he-* reprezentowana przez het. *he-* zastąpiona jest w innych językach indoeuropejskich przez *a-*, np. het. *henkan* 'śmierć', *henkzi* 'określa, ustala', gr. *ἀν-άγκη*, wal. *angen* i bret. *anken* 'konieczność'; 2° praindoeuropejski sufiks werbalny *-*neh-* pochodzący od infiksu *-ne-* wsuniętego w pierwiastki zakończone na *h* przedstawia się w hetyckim jako *-nah-* (np. *tarnahi* <**tṛ-neh-*[17]) 'wkładam', por gr. *τετρα-ίνω*), gr. att. *-νη-* (*δάμ-νη-μι*), łac. *-nā-* (*con-sternā-re*); 3° praindoeuropejskie verba denominativa utworzone od imion na *-e/o-* przy pomocy sufiksu *-h* zakończone są w hetyckim na *-ah-* (<*-*eh-*), w grece zaś i w łacinie na *-ā*, np. het. *newah-un* 'odnawiałem', gr. *νεᾶν*, łac. *novāre*, str.-gór.-niem. *niuwōn*.

Jeżeli teraz zechcemy dać pełny obraz stosunku fonemu *h* do systemu wokalicznego prajęzyka, to będziemy mogli to uczynić w formie trzech par równań fonologicznych:

p.-i.-e. *he* = het. *he*, gr. i łac. *a*; p.-i.-e. *eh* = het. *ah*, gr. i łac. *ā*.
p.-i.-e. *ha* = het. *ha*, gr. i łac. *a*; p.-i.-e. *ah* = het *ah*, gr. i łac. *ā*.
p.-i.-e. *ho* = het. *ha*, gr. i łac. *o*; p.-i.-e. *oh* = het. *ah*, gr. i łac. *ō*.

---

[16]) Zrekonstruowany przez nas za Sturtevantem (o. c. str. 141—3, por. także T. Milewski o. c. str. 4—11) praindoeuropejski fonem *h* jest do pewnego stopnia odpowiednikiem „szwa konsonantycznych" przyjmowanych przez francuską szkołę lingwistyczną. Niezależnie od tego fonemu istniało w prajęzyku „szwa wokaliczne", które transkrybujemy literą *ə*. Zgodnie z tradycją niemieckiej szkoły lingwistycznej i z poglądami Sturtevanta (o. c. str. 110) uważamy *ə* za element wokaliczny będący stopniem zredukowanym samogłosek długich *ē*, *ā*, *ō*, np. het. *epzi* 'bierze': *apanzi* 'biorą', łac. *co-ēpī*: *apio* z p.-i.-e. **ēp-*: **əp-*; ved. *sthātum*: *sthitáḥ*, gr. *ἵστημι*: *στατός* z p.-i.-e. **stā-*: **stə-*, ved. *dātum*: *ádita*, gr. *δίδωμι*: *δοτός* z p -i.-e. **dō-*: **də-*. Zwięzły zarys ewolucji poglądów obu szkół lingwistycznych francuskiej i niemieckiej na problem praindoeuropejskiego szwa podaje J. Kuryłowicz (P. F. XI str. 201 i nast., Études indoeuropéenes str. 27 i nast). Odkrycie języka hetyckiego przyznało częściowo rację obu stronom.

[17]) Szczegóły tej rekonstrukcji omówiłem o. c. str. 5 i 46—7.

Do tych ograniczonych rozmiarów sprowadzają fakty językowe francuską teorię konsonantycznych szwa. W tym ujęciu teoria ta nie pozwala ani na sprowadzenie wszystkich samogłosek do jednego podstawowego *e*, ani też nie dowodzi istnienia elementów konsonantycznych na początku i na końcu wszystkich pierwiastków. W dzisiejszym zatem stadium wiedzy musimy przyjąć dla prajęzyka długą listę pierwiastków dwufonemowych, bądź to typu *samogłoska* + *T* (np. p.-i.-e. **es-*, het. *es-* 'być'; p.-i.-e. **al-*, het. *ali-* 'biały', łac. *albus*; p.-i.-e. **orbho-*, het. *arpas* 'zły los', gr. *ὀρφο-*), bądź też typu *T* + *samogłoska długa* (np. p.-i.-e. **dhē-*, het. *we-te-zi* 'buduje', gr. *τίθημι*; p.-i.-e. **stā-*, het. *stapi* 'nagromadza', łac. *stāre*; p.-i.-e. *pō-*, het. *paszi* 'pije', gr. *πῶμα*). Wobec tego teoria Benveniste'a sprowadzająca wszystkie pierwiastki dwufonemowe do schematu trójfonemowego musi być uważana za nierealną. Niemożliwa do przyjęcia dla pozytywnej nauki może być ona jednak pobudzającą do dalszych wysiłków hipotezą roboczą.

§ 4. Przypatrzmy się teraz poglądom autora na budowę pierwiastków uważanych dotychczas za morfemy więcej niż trójfonemowe. Jak łatwo przewidzieć, wydziela on z nich afiksy i w ten sposób sprowadza je do ustalonego przez siebie schematu. Teoria pierwiastka opiera się tu zatem na teorii najstarszych indoeuropejskiej derywacji.

Poglądy Benveniste'a na pierwotną derywację morfologiczną wynikają z dwóch założeń. Po pierwsze przyjmuje on, że w języku praindoeuropejskim istniały dwa typy przyrostków, a mianowicie sufiksy (suffixes) i determinanty (élargissement). Różnica między nimi polegała na tym, że podczas gdy sufiksy miały formę *e* + *spółgłoska* : *spółgłoska* (np. *-et-* : *-t-*, *-en-* : *-n-*, *-ek-* : *-k-*), to determinanty przedstawiają się zawsze jako pojedyncze spółgłoski (*-t-*, *-n-*, *-k-*). Każdy pierwiastek mógł być w prajęzyku rozszerzony jakimkolwiek sufiksem, a do tak zbudowanego tematu dorzucano jeszcze w pewnych wypadkach determinanty. Drugie założenie Benveniste'a dotyczy alternacji samogłosek. Z szeregu morfemów następujących po sobie w obrębie wyrazu tylko jeden mógł mieć wokalizm pełny *e* ze spoczywającym nań akcentem, wszystkie inne morfemy natomiast miały stopień zanikowy i były nieakcentowane. Miejsce akcentu pozostawało zatem w związku z alternacją samogłosek, ale jej zdaniem autora nie wywoływało. Z tych dwóch założeń wydedukowuje Benveniste swą teorię pierwotnych derywatów.

Tematy czterofonemowe, które rekonstruowano dla prajęzyka, to zdaniem autora aglomeraty złożone z pierwiastka i sufiksu. Ponieważ zaś w formacjach tego typu tylko jeden morfem mógł zawierać samogłoskę *e*, przeto nasuwają się tu dwie możliwości: albo pierwiastek o wokalizmie *e* był rozszerzony przez sufiks zanikowy (temat I), albo na odwrót do pierwiastka w stopniu zanikowym dorzucano sufiks w stopniu pełnym (temat II). Oto parę przykładów:

Temat I			Temat II
**wér-g-*	(r. *Fέϱγ-ον*)	:	**wr-ég-* (gr. *ἀέζω*)
**pér-k-*	(lit *peršù*)	:	**pr-ék-* (łac. *precor*)
**pél-ə₂-*	(het. *palh-*)	:	**pl-éə₂-* (łac. *planus*)
**ə₂ér-g-*	(het. *hark-*, gr. *ἀϱγ-*)	:	**ə₂r-ég-* (ved. *raj-atám*)
**pét-r-*	(ved. *pátra-*)	:	**pt-ér-* (gr. *πτεϱόν*)

Rozszerzanie pierwiastków pojedynczymi sufiksami nie wyczerpuje ca-

łości praindoeuropejskiej derywacji. Temat II mógł być dalej rozszerzany determinantami, które bądź dorzucano doń jako przyrostki (np. p.-i.-e. **pr-ék-s-*, ved. *práks-*, p.-i.-e. **pl-éə₁-dh-*, gr. πλήθω), bądź wsuwano weń jako infiks. Zdaniem Benveniste'a praindoeuropejskim infiksem nazalnym było samo *-n-*, a nie *-ne-/-n-* jak dotychczas sądzono. Infiks ten wsuwano w temat II pomiędzy pierwiastek na stopniu zanikowym a sufiks o wokalizmie *e*, np.:

Temat I	Temat II	Praesens z infiksem
**léi-kʷ-* (gr. λείπω)	**ly-ékʷ-*	**li-n-ékʷ-* (ved. *rinákti*)
**yéu-g-* (gr. ζεῦγος)	**yw-ég-*	**yu-n-ég-* (ved *yunákti*)

W ten sposób rozbija Benveniste kompleksy uważane dotychczas za pierwiastki typu **léi-kʷ-* i **yéu-g-*.

Obok sufiksacji i infiksacji występowała w prajęzyku także i prefiksacja. Przedrostkiem w wielu wypadkach było zdaniem autora nagłosowe *s-* (np. ved. *smárati*, łac. *memor*, goc. *maurnan*), a przypuszczenie to ułatwia mu sprowadzanie kompleksów cztero- i pięciofenomowych do schematu trójfonemowego.

Przedstawiwszy poglądy Benveniste'a na budowę pierwiastków wielofonemowych zapytajmy się teraz jaka jest ich wartość naukowa. Najważniejszym niezawodnie jest tu problem praindoeuropejskich sufiksów. Autor dzieli kompleksy typu **wérg-* (gr. Fέργον): **wrég-* (gr. ῥέζω) na dwa morfemy: na pierwiastek **wer-*: **wr-* i na sufiks **eg*: **-g*, na jakich jednak podstawach oparty jest ten podział? Pierwiastkiem nazywamy — jak wiadomo — główną część wyrazu, która w systemie językowym danej epoki nie kojarzy się już z żadnym prostszym morfemem i wskutek tego z jego punktu widzenia jest niepodzielną. I tak np. wyraz *łabędź* jest pierwiastkiem z punktu widzenia systemu współczesnej polszczyzny, gdyż w naszym języku nie ma morfemów *łab-* czy *-ędź*, z którymi można by go skojarzyć. Twierdzenie to jest najzupełniej pewne, choć lingwistyka diachroniczna mówi nam, że wyraz *łabędź* powstał z szeregu sufiksów dorzucanych w ciągu wieków do praindoeuropejskiego pierwiastka **al-*, por. het. *ali-* 'biały' Aby zatem ustalić pierwiastek musimy określić epokę, dla której go ustalamy, co bowiem jest pierwiastkiem dla jednego okresu nie jest nim dla innych. Zastrzeżenia tego nie robi Benveniste i to właśnie jest słabą stroną jego teorii.

Nasuwa się mianowicie pytanie, do jakiej epoki należy odnieść pierwiastki trójfonemowe typu **wér-(g-)*. Czy pierwiastki takie istniały w epoce poprzedzającej bezpośrednio rozbicie jedności praindoeuropejskiej? Jest to mało prawdopodobne, wszystko bowiem co wiemy przemawia za tym, że w epoce końcowej języka praindoeuropejskiego pierwiastki takie jak **wérg-*: **wrég-* 'działać', **pérk-*: **prék-* 'prosić', **génə-*: **gnō-* 'znać', **léikʷ-* 'zostawić' itd. nie kojarzyły się już z żadnymi prostszymi morfemami. Z punktu widzenia zatem ówczesnego systemu językowego nie podlegały one podziałowi, były zatem pierwiastkami. Czy były nimi zawsze? Czy w poprzedniej epoce nie zostały one rzeczywiście utworzone przez dorzucenie sufiksu do trójfonemowego pierwiastka? Być może, ale nie da się tego w żaden sposób udowodnić, wobec czego teoria Benveniste'a usuwa się z zakresu pozytywnej wiedzy.

Odrzuciwszy główny zrąb hipotezy autora przypatrzmy się teraz drobniejszym jej szczegółom dotyczącym pierwotnej infiksacji i prefiksacji. Nowy

i niewątpliwie ciekawy pogląd Benveniste'a na budowę praindoeuropejskiego infiksu nazalnego musi niestety pozostać tylko domysłem. Temat **yunég-* (ved. *yunák-ti*) był całością jednolitą w końcowej epoce istnienia prajęzyka, czy zaś w poprzednich stadiach jego rozwoju dzielił się on **yu-n-ég-* czy **yu-né-g-* tego zapewne nigdy się nie dowiemy. Bardziej przekonywujący jest pogląd autora na charakter prefiksalny t. zw. ruchomego *s-*, szkoda tylko, że nie udało mu się ustalić pierwotnej funkcji tego morfemu.

Reasumując nasze wywody musimy stwierdzić, że teoria pierwiastków, którą przedstawia nam Benveniste, nie wytrzymuje krytyki. Grzeszy ona zbyt małym liczeniem się z faktami i zbyt schematycznym traktowaniem materiału językowego. Niedomagania te jednak nie powinny nam zasłaniać dorobku pozostałych części omawianej książki, który zapewnia jej jedno z pierwszych miejsc w literaturze naukowej lat ostatnich.

Tadeusz Milewski.

Marek Aureliusz, Rozmyślania. Przełożył oraz objaśnieniami zaopatrzył dr Marian Reiter. Wstęp napisał dr Tadeusz Sinko. Wydano z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej Józefa Piłsudskiego, Warszawa 1937. Biblioteka filozoficzna klasyków nr 29.

Filozof na tronie cesarskim, którego tak bardzo szukał Platon w swej Politei, zjawisko dość rzadkie w dziejach ludzkości. Historia rzymska zna ich ściśle biorąc dwóch: Marcus Aurelius Antoninus (161—180 po Chr.) i Iulianus Apostata (361—363 po Chr.), o ile tego ostatniego można do filozofów zaliczyć. Obydwaj pracowali na polu literackim i na szczęście po jednym i po drugim zachowały się pomniki literackie. Pomijamy tutaj dzieła drugiego, gdyż one nas w danej chwili nie obchodzą, a zajmiemy się dziełem pierwszego.

Dzieło Marka Aureliusza nosi tytuł w tłumaczeniu na język polski „Rozmyślania", w oryginale zaś greckim „Do siebie samego" (*Εἰς ἑαυτὸν βιβλίων δώδεκα*). Bardzo niedawno, bo dopiero przed 25 laty (w r. 1913) doczekało się to dzieło pierwszego tłumaczenia na język polski przez dr Mariana Reitera, a obecnie w ostatnich miesiącach r. 1937 wydania drugiego. Jest to bardzo a bardzo mało, skoro zważy się, że w Niemczech i we Francji jest tych tłumaczeń po kilkanaście, a w Anglii za ośm lat (1900—1908) dokonano tych tłumaczeń aż... 30. Można się pocieszać jedynie tym, że tłumaczenie jest nie byle jakie i zaopatrzone wstępem takiej powagi naukowej jak prof. Sinko.

Wstęp prof. Sinki jest obszerny i omawia ludzi i czasy ówczesne. Marek Aureliusz był ostatnim z władców tzw. „złotego okresu" cesarstwa rzymskiego, trwającego niecałe nawet stulecie (96—180 po Chr.). Epoka ta zbudowana na 3 podstawowych zasadach Augusta: 1) zabezpieczenie granic państwa, 2) uporządkowane finanse i 3) doskonała administracja prowincjonalna, była okresem największej pomyślności dla całego imperium rzymskiego, o czym świadczą nie tylko pisarze pogańscy, ale również i chrześcijańscy głównie z czasów Marka Aureliusza. Następuje przede wszystkim stopniowe zniwelowanie wszelkich różnic pomiędzy macierzą-Italią a prowincjami. Sam Marek Aureliusz wcale nie dorósł do ideału platońskiego władcy-filozofa i nie odznaczał się niczym osobliwszym ani fizycznie ani umysłowo,

jednak poznawszy dokładnie filozofię stoicką starał się jej zasady przeprowadzać gorliwie i w słowie i czynie i to właśnie postawiło go w szeregu największych władców rzymskich. Że cesarz zajął się filozofią stoicko-cyniczną było to zgodne z duchem czasu, kiedy to stoa wzięła całkowicie górę nad Akademią i szkołą perypatetycką Arystotelesa. Wśród licznych ówczesnych filozofów stoiko-cyników najbardziej znaną osobistością był niewolnik z miasta Hierapolis, później wyzwoleniec Epiktet (ok. 50—138 po Chr.), którego wykłady wywarły decydujący wpływ na życie Marka Aureliusza.

Pięknie kreśli prof. Sinko życiorys Marka Aureliusza. Pochodził on z Hiszpanii ze średnio zamożnej rodziny. Życie tego władcy tak prywatne, jak publiczne, wcale nie było usłane różami. Jednak cesarz znosił wszystkie ciosy ze stoickim spokojem. W poglądach swoich jest Marek Aureliusz kosmopolitą i powołuje do pracy wszystkich obywateli bez względu na ich narodowość i położenie społeczne. Sam spełnia swoje obowiązki z godnością filozofa stoickiego, a jakkolwiek ciosy na państwo rzymskie zaczynają spadać ze wszystkich stron, nie poddaje się im, lecz przeciwnie stawia im mężnie czoło. Partowie, a zwłaszcza plemiona germańskie, głównie Markomanowie i Kwadowie, raz wraz zagrażają państwu rzymskiemu. Z nimi przychodzi długie lata walczyć cesarzowi, aż wreszcie zostają oni pokonani. Wojny z tymi plemionami są dla nas bezpośrednio bardzo ciekawe, gdyż toczyły się w Karpatach i na północ od nich tak, że wojska rzymskie stanęły na terenach południowo-wschodnich Polski nad Seretem i Zbruczem. Wtedy ziemie słowiańskie na północ od Karpat po raz pierwszy wchodzą w bezpośredni kontakt z imperium Romanum, a sam cesarz chciał Podkarpacie włączyć do nowej prowincji Sarmacji, którą zamierzał utworzyć, lecz śmierć mu w tym przeszkodziła w dniu 17 marca 180 r. po Chr. Autor wyraża przypuszczenie, że „południowa Małopolska byłaby weszła w skład imperium Romanum, gdyby nie przedwczesna śmierć Marka Aurelego" (29/30). Śmiem jednak twierdzić, że te ziemie nawet weszły w skład imperium Romanum, o czym świadczy szereg wykopalisk archeologicznych, słynny „wał Trajana", a przede wszystkim to, że u Klaudiusza Ptolemeusza, geografa aleksandryjskiego, który żył właśnie przez cały prawie „złoty okres" (ok. 100—178 po Chr.), granicę imperium Romanum na północy tworzy właśnie Tyras — Dniestr. Wiadomość dla nas niezmiernie ważna, wprost bezcenna. Przy omawianiu wojen z Germanami autor wspomina o „cudownym deszczu" zesłanym rzekomo dzięki modlitwom żołnierzy-chrześcijan legii XII Fulminata oraz o stosunku cesarza do chrześcijan. Edykt o prześladowaniu chrześcijan ukazał się tylko wskutek wzajemnego niezrozumienia siebie i swoich intencji.

Dzieło Marka Aureliusza to właściwie dziennik naczelnego wodza, pisany w latach 171 i 174 po Chr. w głównej kwaterze nad rzeką Granem i w twierdzy Karnuntum nad Dunajem w czasie wojny z Markomanami i Kwadami. Lecz tu dziennik nie ma wcale nic wspólnego np. z „Commentarii de bello Gallico" Cezara. Są to raczej uwagi i luźne notatki myśliciela i filozofa, który w czasie wolnym, często zapewne wśród głębokiej ciszy nocnej, robi rachunek sumienia i wszystko na papier przelewa. Są to kontemplacje-rekolekcje samotnika, który żyje sam z sobą, człowieka chorego przeczuwającego zawsze bliski swój koniec. „Rozmyślania" dzielą się na dwanaście ksiąg, z których tylko pierwsza ma charakter autobiograficzny,

reszta zaś składa się z luźnych aforyzmów rozmaitej długości i treści; brak tym księgom jakiejś zwartej dyspozycji. Podział na dwanaście ksiąg jest czysto mechaniczny, pochodzi zapewne nie od samego cesarza. Treść „Rozmyślań" ugrupowali uczeni w cztery główne problematy: 1) wszechświat i bóstwo, 2) wszechświat i człowiek, 3) własna dusza, 4) stosunek do człowieka. Choć Marek Aureliusz idzie tutaj po myśli filozofii stoickiej głównie Epikteta, jednak wszędzie dają się zauważyć również indywidualne rysy twórcy. Prof. Sinko dokładnie i bardzo przejrzyście omawia główne linie przewodnie dzieła i wyciąga z nich wszystko, co jest najbardziej istotnego. Dzieło zostało napisane po grecku językiem całkiem potocznym, nieliterackim, a ponadto przez człowieka, dla którego język grecki nie był macierzystym. A ponieważ forma tych luźnych uwag nosi na sobie cechy całkiem indywidualne, więc z nich możemy wyraźnie poznać, co za człowieka mamy przed sobą.

Tekst „Rozmyślań" doszedł do nas bardzo zepsuty. Autor kończy swój wstęp rzutem oka na pośmiertne losy dzieła Marka Aureliusza. Wpływ tego dzieła i w starożytności i w średniowieczu nie był wielki, tak że dopiero w czasach nowożytnych (od XVI w.) i najnowszych zyskuje ono ogromne powodzenie. W Polsce spopularyzował Marka Aureliusza i dał wyraz swemu entuzjazmowi dla tego filozofa na tronie Adam Mickiewicz w „Pomniku Piotra Wielkiego", gdzie nazwał go „kochankiem ludów". Lecz — jak prof. Sinko się wyraża — ten „kochanek ludów", wsławiony (rzekomo) wygnaniem szpiegów i donosicieli tudzież myślący jak ojciec tylko o szczęściu poddanych, nie ma nic z „filozofa na tronie", a przypomina raczej Tytusa, zwanego „amor et deliciae generis humani". Zainteresowanie Markiem Aureliuszem w Polsce do dzisiaj jest bardzo małe, prawie żadne.

Byłoby rzeczą nadzwyczaj interesującą przypatrzyć się nieco bliżej niektórym myślom zawartym w „Rozmyślaniach". Prof. Sinko już we wstępie omawiając samą treść „Rozmyślań" podał szereg uwag i najistotniejsze myśli przewodnie tego dzieła. My tutaj uzupełniając uwagi prof. Sinki podamy z braku miejsca tylko niektóre najbardziej istotne fragmenty z samego dzieła, charakteryzujące pewne poglądy władcy-filozofa.

Koniec republiki rzymskiej, a następnie czasy cesarstwa cechuje głęboki upadek religii grecko-rzymskiej, która utraciwszy swoją wartość duchową zamienia się w czcze formuły. Szerokie masy ludności popadają w najróżnorodniejsze zabobony, warstwy zaś wyższe albo się orientalizują religijnie i dlatego bóstwa wschodnie Mitry, Kybeli itp., względnie egipskie Izydy, Horusa itd. itd. dostają pełne prawo obywatelstwa w Rzymie, albo popadają w skrajny sceptycyzm albo wprost w niewiarę. W najlepszym wypadku świat starożytny upatruje najwyższą normę moralności w filozofii. „Długość życia ludzkiego — powiada Marek Aureliusz (II 17) — to punkcik, istota — płynna, spostrzeganie — niejasne, zespół całego ciała — to zgnilizna, dusza — wir, los — to zagadka, sława — rzecz niepewna. Krótko mówiąc, wszystko, co związane z ciałem, to rzeka, co z duszą, to sen i mara. Życie — to wojna i przystanek chwilowy w podróży, wspomnieniem pośmiertnym — zapomnienie. Cóż więc może posłużyć za osłonę? Tylko jedno: filozofia. A ona zasadza się na utrzymaniu naszego demona bez zmazy i szkody, aby był silniejszym nad przyjemność i cierpienie, by

nic nie czynił bez rozwagi ani w sposób fałszywy i obłudny, by nie pragnął od nikogo niczego. I by wszystkie zdarzenia i losy przyjmował jako pochodzące skądś, skąd sam przyszedł. A przede wszystkim, by w każdym położeniu śmierci oczekiwał z otuchą w przeświadczeniu że to nic innego, jak rozkład pierwiastków, z których każde stworzenie się składa. Jeżeli zaś samym pierwiastkom nie straszna jest przemiana nieustanna jednego w drugi, dlaczego by się obawiać przemiany i rozkładu wszystkich? Przecież to dzieje się zgodnie z prawami natury. A nic nie jest złe, co jest zgodne z naturą.

Chrześcijaństwo w czasach Marka Aureliusza już bardzo rozpowszechniło się po całym państwie rzymskim, skoro znajdujemy wyraźne ślady jego nawet u tego władcy-filozofa. Marek Aureliusz wypowiada nierzadko myśli, które w całej swej rozciągłości chyba tylko na gruncie chrześcijaństwa mogły powstać, chociażby np. o powinności miłowania wszystkich ludzi i uważania ich za ludzi. Tak w XI 8 czytamy: „Gałąź, odcięta od gałęzi zrosłej z drzewem, nie może nie być odcięta od całego drzewa. Tak i człowiek, który zerwał zupełnie z jednym człowiekiem, zerwał z całym społeczeństwem. Ale gałąź odcina kto inny, a człowiek sam przez nienawiść i wstręt od bliźniego się usuwa, a nie wie, że zarazem sam oderwał się od całej społeczności. Z tą tylko różnicą, że bóg, który spoił społeczność, obdarzył nas swym darem; mamy bowiem możność ponownego zrośnięcia się z gałęzią najbliższą i ponownego zostania dopełnieniem całości. Im częściej jednak zdarza się tego rodzaju rozdział, tym trudniejsze robi się zjednoczenie i powrót przedmiotu rozdzielonego do stanu pierwotnego. W ogóle zaś gałąź, która od początku rosła razem z drzewem i trwale z nim żyła, różni się od gałęzi wszczepionej napowrót po odcięciu, cokolwiek o tym mówią ogrodnicy. Wspólnie rość, ale nie wyznawać wspólnych zasad." — VII 26: „Gdy cię ktoś czymś dotknie, zaraz rozważ, co ów człowiek uważa za dobro i zło. A gdy sobie z tego zdasz sprawę, uczujesz litość nad nim i ani nie będziesz czuł zdziwienia ani gniewu. Zaiste bowiem i ty masz jeszcze albo to samo albo podobne zdanie co do dobra, co i on, a więc powinieneś przebaczyć. A jeżeli już nie uważasz tego samego za dobro i zło, to tym łatwiej zachowasz życzliwość wobec człowieka, co błądzi." — VII 31: „Ukochaj ród ludzki. Idź za bogiem." — VII 65: „Bacz, byś nie postępował tak wobec ludzi nie mających uczuć ludzkich, jak ludzie nie mający uczuć ludzkich wobec ludzi." — VI 44: „Natura moja jest obdarzona rozumem i stworzona do życia społecznego. Miastem i ojczyzną, jako Antoninowi, jest mi Rzym, jako człowiekowi — świat." — VII 22: „Jest właściwe człowiekowi miłować nawet tych, którzy błądzą. A dzieje się to, gdy się rozważy, że są to pokrewni, a grzeszą wskutek nieświadomości i wbrew chęci i że wnet i ty i on pomrzecie, a przede wszystkim dlatego, że ci nic złego nie zrobił. Woli twej bowiem nie uczynił gorszą, niż była przedtem."

Często zdaje się, że Marek Aureliusz potrzebuje tylko jeden krok naprzód zrobić, by zostać prawdziwym chrześcijaninem. I tak XII 2 powiada on: „Bóg widzi wszystkie wole obnażone z okrywy cielesnej, łupiny i nieczystości." — VI 6: „Najlepszym sposobem obrony jest nie odpłacać pięknym za nadobne." — VIII 17: „Na nikogo nie należy się gniewać. Jeżeli bowiem możesz, to go popraw. A jeżeli tego nie możesz, to popraw jego

czyn. A jeżeli i tego nie możesz, cóż ci pomoże zagniewanie się? Nic nie należy czynić bezcelowo." O chrześcijanach, których kazał prześladować, wyraża się z przekąsem, iż są uparci. „Jakaż to jest dusza, gotowa, — pisze on XI 3 — gdy już zajdzie potrzeba odłączenia się od ciała, albo zgasnąć albo rozprószyć się albo dalej trwać! Byle ta gotowość szła z własnego postanowienia, nie przez prosty upór, jak u chrześcijan, ale w sposób rozumny i poważny i tak, by innego mogła przekonać, bez maski tragicznej."

Natomiast w szeregu innych miejsc stoi Marek Aureliusz na stanowisku panteizmu, jak np. XII 30: „Jest jedno światło słońca, chociaż je dzielą mury, góry i inne tysiączne rzeczy, i jeden wspólny byt, chociaż jest rozdzielony na tysiące ciał o właściwych sobie przymiotach. I dusza jedna, chociaż dzieli się na tysiączne osobniki o właściwych sobie cechach. I jedna dusza rozumna, chociaż pozornie zdaje się rozdzieloną" (Por. IX 28, VIII 18, 25). Sporo jest miejsc, z których wieje głęboki pesymizm a nawet ateizm, jak np. V 33, gdzie autor powiada: „Wnet będziesz pyłem lub szkieletem, tylko imieniem, a nawet już i imienia nie będzie. A imię — to głos i odgłos. A to, co cię w życiu szacunkiem otacza wielkim, marne i gniłe i drobne, podobne do psiaków, gryzących się ze sobą, lub do dzieci sprzeczających się, skłonnych do śmiechu, a wnet potem do płaczu. A wiara i wstyd, sprawiedliwość i prawda: „na Olimp z ziemi o drogach szerokich". Cóż cię więc jeszcze tu wstrzymuje, jeżeli to, co jest spostrzegalne, jest zmienne i nietrwałe, a zmysły ciemne i złudne? Jeżeli nawet sama duszyczka — to wyziew krwi? Jeżeli sława wśród takich ludzi — to marność? Cóż więc? Spokojnie czekasz na swe zgaśnięcie czy przeniesienie. A cóż pozostaje, aż ten czas nadejdzie? Cóżby innego, jak nie czcić bogów, dobrze czynić ludziom, znosić ich lub trzymać się od nich zdala. I pamiętać o tym, że wszystko, co jest poza granicami twej istoty fizycznej i duchowej, ani do ciebie nie należy ani od ciebie nie zależy." Pozostaje to zapewne nie bez związku z wiarą w fatum X 5: „Od wieków przygotowywało się dla ciebie to, cokolwiek cię spotkać może. A splot przyczyn splótł się od wieków na twe istnienie i jego przypadłości.". Nie brak jednak w tych samych aforyzmach sprzeczności.

Starożytne pogaństwo nie miało, ściśle biorąc, całkiem pewnej wiary w nieśmiertelność duszy, ono tę wiarę utraciło. Stąd też pozorną wydaje się także owa nieśmiertelność duszy, o której Marek Aureliusz w niejednym miejscu prawi. Sceptycyzm skrajny cesarz-filozof w tym względzie nieraz przejawia, choćby VIII 18: „To, co umarło, nie wychodzi poza obręb świata. Jeżeli w nim pozostaje, to i zmienia się w nim i rozkłada na pierwiastki, które są pierwiastkami i świata i twoimi. A i one zmieniają się, a nie jęczą", lub VIII 25: „O tym więc pamiętaj, że albo materia, z której się składasz, będzie musiała w pył się obrócić albo duch twój zgaśnie albo zmieni miejsce i gdzie indziej będzie przeniesiony". Ostateczne lekarstwo przeciwko boleściom i cierpieniom ludzkim widzi Marek Aureliusz w samobójstwie w pełni tolerowanym a nawet zalecanym przez stoików, V 29: „Jakbyś po śmierci chciał, by ci życie było upłynęło, tak żyć tu na ziemi możesz. A gdyby ci na to nie pozwalano, to ustąp z życia. Tak jednak, jakbyś nie odczuwał żadnej przykrości. Dym tu — więc od-

chodzę. Czemuż to uważasz za rzecz wielką? Ale jak długo nic takiego mnie stąd nie wypędza, dobrowolnie pozostaję i nikt mi nie wzbroni czynić tego, co chcę. A chcę tego, co jest zgodne z naturą stworzenia obdarzonego rozumem do współżycia przeznaczonego."

Zacytowane miejsca to tylko kilka z poglądów cesarza-filozofa. Lecz to wcale nie wyczerpuje całości tego, co tenże powiedział. Nieraz widać sprzeczności w poszczególnych aforyzmach. Jednak kryje się w nich wiele wspaniałych pereł, które warto poznać. Najlepiej scharakteryzował dzieło Marka Aureliusza Leon Piniński w studium pt. „Pod wrażeniem Rozmyślań Marka Aurelego" (cytuję ze wstępu prof. Sinki): „Widzę w księdze Rozmyślań M. A. jeden z najbardziej wielkodusznych objawów, na jaki zdołała się zdobyć myśl ludzka. Zapewne, nie jest to objaw myśli narodu, lecz wybranej jednostki. Patrzących jednak na ten przykład, powinno nas ogarnąć uczucie wstydu. Szczyci się ludzkość cywilizacją, postępem, zadziwiającymi wynalazkami. Lecz czy postąpiła istotnie w tych 18 wiekach, które nas dzielą od M. A. na polu kultury ducha i serca? Obawiam się, że nie." — Do tłumaczenia dodany jest króciutki komentarz rzeczowy, który jednak niekiedy nie jest wolny właśnie od kardynalnych błędów... rzeczowych. Tak np. w przypisku ad X 10 str. 190 czytamy: „Z S a r m a t a m i, ludem germańskim, prowadzili wówczas Rzymianie wojnę". Sarmatowie — Sarmaci nigdy nie byli ludem g e r m a ń s k i m, tylko i r a ń s k i m, spokrewnionym najbliżej ze Scytami, a ci z Medami i Persami. NIKITA DUMKA

Erdmann Walter, Die Ehe im alten Griechenland. Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 20, München 1934. S. VIII+420. 8°.

Poważne dzieło, omawiające tak ważną dziedzinę jak sprawa małżeństwa w starożytnej Grecji. We wstępie, który wprowadza nas w istotę zagadnienia, daje nam autor obraz stanowiska kobiety greckiej w czasach Homera, znany z jego dzieł. Na ogół stanowisko kobiety tak prywatne jak i publiczne było wtedy w Grecji stosunkowo wysokie. Małżeństwo odbywało się w tej epoce głównie drogą kupna. Z biegiem czasu wskutek różnych okoliczności położenie kobiety greckiej zmienia się na gorsze, zwłaszcza w Atenach, ośrodku cywilizacji i kultury greckiej. Kobieta grecka, głównie attycka, zostaje zamknięta w czterech ścianach domu, a jej znaczenie w życiu prywatnym w porównaniu z epoką Homera całkiem upada, nie mówiąc już o udziale w życiu publicznym, od którego została całkowicie usunięta. Kobieta grecka zostaje uznana za coś mniej wartościowego. Przyczyna tego zjawiska leżała w usunięciu kobiety od udziału w wykształceniu. Kobieta staje się niewykształcona i zostaje zepchnięta całkowicie do pracy domowej. Kobieta grecka, zwłaszcza ateńska, żyje bez słońca i tylko małżeństwo wydawało się jej do pewnej miary wyzwoleniem i polepszeniem losu. Trudno doszukać się w owych czasach miłości wśród małżonków greckich, gdy kobieta była czymś mniej wartościowym. Jej praca nie wychodziła poza dom (*γυναικωνῖτις*). Kobieta boi się swego męża. Jedynie kobiety z warstw niższych, nie mogące mieć niewolników, nie były wyłącznie tylko w domu zamknięte. Na to życie im nie pozwalało. Natomiast położenie kobiety w państwach doryckich, zwłaszcza w Sparcie, było takie, jak w epoce Ho-

mera. Tu miały one dość swobody i nieraz wpływały na życie publiczne. Skargi Medei nad losem kobiety w klasycznej epoce greckiej (Euryp. Medea 231—252) niewiele odbiegają od rzeczywistego stanu rzeczy.

Kobieta grecka (mamy tu na myśli głównie ateńską), uważana za dziecko, zawsze niepełnoletnia, nigdy nie była bez opieki-kurateli nad sobą. Jej pan — κύριος występował wszędzie w jej imieniu. W tym względzie miał on nałożone na siebie różne obowiązki. Autor omawia bliżej stanowisko córek-dziedziczek, zwłaszcza tzw. ἐπίκληρος. Jeżeli przypatrzymy się wszystkim szczegółom prawa dziedziczenia przez córki, w którym interesy materialne — gdyż tylko je uwzględniano przy zawieraniu i rozwiązywaniu małżeństwa — tak rażąco występują na światło dzienne, jeżeli równocześnie uwzględnimy całą zależność i niesamodzielność, w której znajdował się ogół kobiet greckich i rozważymy lekceważenie kobiety, występujące właśnie w sprawie dziedziczenia przez córki, wtedy śmiało powiemy, że to prawo było jednym z najciemniejszych punktów greckiego życia małżeńskiego i rodzinnego, a wartość moralna tego życia musiała bardzo ujemnie na wszystko wpływać. Daleko inaczej i pomyślniej układały się stosunki pod tym względem w krainach doryckich.

Małżeństwo w Grecji było z reguły monogamiczne już chociażby ze względów czysto materialnych. Poligamia była to zbyt kosztowna rzecz i dlatego trafiała się bardzo rzadko, niemal wyjątkowo i to tylko wśród warstw bogatych, względnie w rodzinach panujących, gdzie miano przede wszystkim na oku cele polityczne. O ile nam wiadomo, to prawo ateńskie nie występowało przeciw poligamii. Wszystko zależało głównie od pierwszej żony, by nie doszło do skutku drugie małżeństwo męża. Naturalnie, że w takich wypadkach nie bez wpływu na dane sprawy była i rodzina oraz obawa przed skandalami. W ostatecznym razie pozostawała dla małżonki droga sądowa — rozwodowa ἀπόλειψις, by nie dzielić małżeństwa z rywalką, o ile mąż sam nie uniknął tego przez rozwód z pierwszą żoną. Zwyczaj dodawał odwagi nawet łagodnym małżonkom, tak że broniły się przeciw zakusom rywalki i przeciwstawiały się małżeńskim wybrykom męża. Instytucja poliandrii w Grecji (jak w ogóle u narodów indoeuropejskich) nie była wcale (można powiedzieć) stosowana. Na niektóre wypadki poliandrii w Sparcie czy też w Atenach złożyły się specyficzne warunki. Panowała wszędzie monogamia i dopiero gdy następował rozwód, zawierano nowe małżeństwo. W ten sposób pomijano poliandrię. Natomiast Grecy często miewali nielegalne żony-nałożnice i nierzadko dzieci od nich. Zwykle były to niewolnice. Dzieci z takich związków były wolne i zdolne do czynności prawnych, jednak były to właściwie νόθοι i mogły nie być legitymizowane. W ogóle czystość małżeństwa nie zawsze była ze strony Greków zachowywana. Konkubinat był tylko tolerowany, nie zaś prawnie ustanowiony.

Znaczenie małżeństwa dla państwa i dla życia publicznego było w Grecji znacznie może większe, aniżeli dzisiaj, już chociażby dlatego, że greckie miasta-państwa to nic innego, jak tylko dość luźny zlepek związków familijnych, opierających się na stworzonej przez pokrewieństwo organizacji rodowej. Wspólne źródło i początek tych związków familijnych tworzyło właśnie małżeństwo. Stąd też zrozumiałe, że nikt nie mógł być obywatelem jakiegoś państwa, o ile nie był członkiem jakiegoś rodu. Toteż starożytność

wielce troszczyła się o to, by ród nie wygasł. Dlatego więc stosowano przymus małżeński. W Sparcie każdy, kto był w odpowiednim wieku i był zdrów, musiał się żenić, a gdy tego nie zrobił, czekała go *ἀτιμία*. Karano ostro za późny ożenek, albo za mezalians *(δίκαι ὀψιγαμίου* i *κακογάμιον)*. W Atenach nie było przymusu małżeńskiego, jednak starzy kawalerowie byli pod pewnymi względami upośledzeni w porównaniu z żonatymi. W sprawie pokrewieństwa brano pod uwagę, zwłaszcza w starszych czasach, głównie pokrewieństwo po ojcu (łac. cognatio), pokrewieństwo zaś po matce (agnatio) zaczęto stosunkowo dość późno uwzględniać. Sporo miejsca poświęca autor greckiej organizacji rodowej — *γένος*, której znaczenie było ogromne (str. 124—135).

Małżeństwo w Grecji było konieczne nie tylko ze względów państwowych, ale także i religijnych. Chodziło tu o zabezpieczenie spokoju duszy umarłego, o pamięć o umarłym, czego mogli dokonać jedynie synowie. Dalej musiał ktoś kontynuować kult bogów domowych, przy czym pomocnicą mężowi była żona. Z tych więc względów również kapłani byli zwykle — nie zawsze — żonaci. Mimo to widać w klasycznej epoce greckiej wstręt do małżeństwa ze strony mężczyzn, nie zaś kobiet, skoro państwo musiało stosować przymus. Dla kobiety natomiast małżeństwo uchodziło raczej za wyzwolenie, wyrwanie się z jednostajnego, w ścianach komnat dziewiczych *(παρθενῶνες)* spędzanego dziewictwa, a pozostanie starą panną było dla niej wprost klęską. Dla kobiety wyjście za mąż było głównym celem w życiu, dzieci jej chlubą. Na stosowanie przymusu składały się różne przyczyny, polityczne, ekonomiczne, społeczne itd., głównie zaś fakt, że kobiety były mało wykształcone, rozumie się z winy ustawodawstwa męskiego. Wyliczone powody były tym hamulcem, dla którego mężczyźni nie żenili się. W tym czasie występują na arenę publiczną hetery, a dalej wstrętna miłość do chłopców — pederastia, która ogarnęła, jak się zdaje, głównie warstwy wyższe i życie obozowe. Szerokie warstwy ludności zapewne nie były dotknięte tym zboczeniem. Ponieważ małżeństwa greckie były zawierane w olbrzymiej swej części tylko z wyrachowania, z myślą o posagu (Grecy byli nadzwyczaj wrażliwi na bogactwo, por. *χρήματα, χρήματ' ἀνήρ)* jak wśród warstw wyższych, tak też tym bardziej jeszcze wśród niższych, więc miłość w małżeństwie grała bardzo niewielką rolę, chociaż co prawda nie brak przykładów i w tym kierunku. Ciężki los czekał biedną dziewczynę, bo gdy nawet wyszła za mąż, często spadała do roli tylko nałożnicy. Życie na łasce rodziny było dla takiej kobiety wprost zabójstwem, podobnie jak i dzisiaj. Grecy widzieli w małżeństwie po największej części tylko środek do osiągnięcia żądanego przez religię i zwyczaj pełnoprawnego potomstwa, co widzimy namacalnie głównie w Sparcie. Takie same poglądy znajdujemy w filozofii, głównie u Platona (słynne jego państwo komunistyczne, wspólnota kobiet, dzieci zaś ma zabrać państwo na wychowanie). Plato tak pisał, gdyż wcale nie znał istoty kobiety. Jakkolwiek Arystoteles całkiem inaczej zapatruje się na małżeństwo niż Platon, to biorąc ogólnie, ujęcie małżeństwa w filozofii greckiej było ujemne.

Trzy punkty były wymagane w ustawodawstwie greckim do zawarcia małżeństwa: 1) odpowiedni wiek, 2) małżeństwo wśród obywateli własnego państwa, 3) niezbyt bliskie pokrewieństwo. Chłopcom wolno było żenić się

już w 18-tym roku życia, dla dziewcząt wiek nie był określony, gdyż wychodziły one nawet w 12 roku życia; za najwcześniejszy jednak uznano rok 15—16. Najlepszy rok do ożenku była 30-tka dla mężczyzny, a 18 dla kobiety. Dlatego też starano się, by była różnica w wieku 10—12 lat pomiędzy mężem i żoną. Z początku nie zwracano większej uwagi na małżeństwa z cudzoziemcami czy cudzoziemkami, jednak już od 451 r. pd. Chr. przychodzą w Atenach ostre uchwały, że należy się żenić we własnym tylko kraju i wśród własnych tylko obywateli, by obce elementy nie wchodziły do państwa. Prawda, że były wyjątki, lecz dopiero w III w. pd. Chr. zaczynają wchodzić w życie łagodniejsze poglądy na te sprawy. Prawa greckie pozwalały na małżeństwa pomiędzy rodzicami i dziećmi oraz najbliższymi krewnymi, jednak zwyczaj moralny na to nie pozwalał, zwłaszcza w pierwszym z nazwanych wypadków. Jednak małżeństwa pomiędzy najbliższym nawet rodzeństwem i krewnymi były w Grecji bardzo częste. Cały nowoczesny system przeszkód do zawarcia małżeństwa z powodu pokrewieństwa był prawodawstwu greckiemu całkowicie nieznany, zupełnie inaczej niż w Rzymie, który swe początkowo wyłącznie tylko egzogamiczne poglądy dopiero bardzo powoli i w wąskich granicach zmieniał. Małżeństwa pomiędzy niewolnikami nie były uznawane w Grecji i podobnie jak w Rzymie uważano za contubernia. Grecy chętnie pozwalali na wspólne pożycie pomiędzy niewolnikami, gdyż z nowonarodzonych dzieci przychodził nowy niewolnik i przyrost na majątku, gdyż wyzwolenia niewolników Grecy nie znali; to przyszło dopiero bardzo późno. Często niewolnicy stali na stopniu pańszczyźnianym, jak np. heloci w Sparcie, względnie peneści w Tessalii lub *Fοικεύς* w Gortynie na Krecie. W Atenach małżeństwa wolnych z niewolnikami były niedopuszczalne, a nawet o ile gdzie były dopuszczalne (jeżeli gdzieś w Grecji były takie małżeństwa dopuszczalne, to wtedy, gdy niewolnik szedł do wolnej kobiety, dzieci były wolne, jeżeli zaś działo się naodwrót, były niewolne), to dzieci były traktowane jako *νόθοι* i co do swego stanu szły za matką. Wolno natomiast było niewolnikowi ożenić się z nieobywatelką danego państwa.

Przedstawiwszy małżeństwo w starożytnej Grecji pod względem prawnym, przechodzi następnie autor do istoty samego małżeństwa. Jednym z najdawniejszych pierwotnych sposobów zawierania małżeństwa było porwanie (najczęściej za obopólną zgodą), po czym jednak musiał nastąpić sam akt małżeński *γάμος*, copula carnalis, gdyż samego małżeństwa przez porwanie jako formy prawnej w starej Grecji nie było. Później było małżeństwo przez kupno dziewczyny od jej ojca czy jej opiekunów (zdarzały się wypadki, że młodzieniec nie mając za co kupić żony, musiał cenę kupna odsłużyć) za odpowiednią cenę, tzw. *ἔδνα*, która bywała niekiedy wcale wysoka. Starszą formą tego małżeństwa w Grecji było rzeczywiste kupno. *Ἔδνα* oznaczało w czasach późniejszych posag — *δῶρα*. W klasycznej epoce greckiej poprzedza zawarcie małżeństwa tzw. *ἐγγύησις*, umowa pomiędzy ojcem narzeczonej względnie jej opiekunami i narzeczonym; ten akt, to więcej niż nasze zaręczyny. Jest to niejako rzeczywiste zawarcie małżeństwa, gdyż bez *ἐγγύησις* nie było prawnie uznawanego małżeństwa. *Ἐγγύησις* poza attycko-jońskim kręgiem kulturalnym zdaje się nie było znane. Stosunkowo jednak rzadko miała dziewczyna w tym układzie coś do powiedze-

nia. Panowała dalej stara zasada: *ἔστω σοι πόσις οὗτος, ὃν ἂν κρίνωσι τοκῆες* (Naumachios ap. Stob. Flor. LXXIV 7). Nie mogli jednak tego robić rodzice z pełnoletnim synem. Ten stawszy się pełnoletnim miał swoją własną wolę; sam osobiście brał udział w *ἐγγύησις*, gdyż nie wypadało brać w tym układzie zastępcy. Przy układzie narzeczeńskim musieli być świadkowie.

Następnie opisuje autor dokładnie zwyczaje weselne, różne ceremonie i symbole, początkowo przeważnie religijnego charakteru, związane ściśle z *ἐγγύησις*, a więc *ἔκδοσις* i *γάμος*. Nie obchodziło się tutaj bez różnych zabobonów. Z biegiem czasu te zwyczaje się zmieniały. Zwykle był również kapłan przy zawarciu małżeństwa, chociaż jego udział nie był konieczny. Z chwilą zawarcia małżeństwa (a właściwie już od *ἐγγύησις*) stawał się małżonek *κύριος* swej żony. A wraz z tym miał on troszczyć się o osobę żony i jej majątek. Do żony należała troska o sam dom i prowadzenie jego. O dom musiały się troszczyć obie osoby, podobnie jak dzisiaj. Do męża należało dać utrzymanie, a do żony należał sam zarząd nad domem. O wierności małżeńskiej ze strony mężów była już mowa powyżej. Zdarzały się również zdradzające żony, lecz te stosunkowo niewiele miały sposobności ku temu. Mamy i słynne tragedie małżeńskie (por. Medea i Jazon), mamy też i dowody miłości i wierności małżeńskiej. Schwytanego in flagranti *(ἐν ἔργῳ)* można było zabić; jeżeli zaś dany osobnik się uratował, wtedy małżonkowi pozostawała jedynie droga sądowa *(γραφὴ μοιχείας)*. Z wiarołomną zaś żoną obywatel ateński nie tylko mógł, ale musiał się rozwieść, o ile nie chciał podpaść karze atimii. W ogóle do kobiet stosowano surowe prawo (np. odsyłano ją z hańbą do jej pierwotnego domu) tak, że późniejsze życie mogło stać się dla niej bezwartościowym. Zresztą postępowanie w tych sprawach w całej Grecji nosiło różne odcienie i nie było jednolite.

Z kolei poświęca autor sporo miejsca sprawom finansowym małżeństwa, jak np. sprawie posagu. Z początku bywał posag niewielki, z biegiem jednak czasu stawał się większy i cenniejszy. Jakkolwiek były może pewne cechy odmienne od czasów naszych, to na ogół sprawa posagu przedstawiała się w starożytności w Grecji tak samo jak obecnie, zwłaszcza w Atenach. Przy rozwiązaniu małżeństwa mąż był obowiązany zwrócić posag swej żonie. Mąż umierając powinien był z reguły zabezpieczyć los swej żony, jednak nie był do tego zobowiązany. — Następnie omawia autor sprawę potomstwa oraz sprawę patria potestas w stosunku do dzieci, która w czasach najdawniejszych w Grecji miała do pewnej miary tylko takie znaczenie jak w Rzymie (trwała z reguły tylko do pełnoletności syna, względnie do czasu wydania córki za mąż), a zatem była prawie nieograniczona. Ojciec mógł nie przyjąć nowonarodzonego dziecka, mógł je sprzedać, zabić, wydziedziczyć, w ogóle zrobić, co chciał. Później prawo starało się to wszystko złagodzić. Zresztą takie sprawy samo życie regulowało. Stanowisko dzieci nieślubnych — *νόθοι* w czasach homeryckich z wyjątkiem spraw spadkowych mało różniło się prawie od stanowiska dzieci ślubnych — *γνήσιοι*. Dopiero później trochę się zmieniło. Nieślubne dzieci zwłaszcza od wolnej dziewczyny, tzw. *παρθένιοι*, nie miały prawnie pokrewieństwa ze swym ojcem naturalnym i zaliczały się zawsze do rodziny matki. Pewne upośledzenie miały dzieci nieślubne w sprawach prywatnych i społecznych, gdyż nie mogły brać udziału w spełnianiu *ἱερὰ καὶ ὅσια* i nie mogły wejść na listę fratrii, chociaż były wpisane na listę obywateli *(ληξιαρχι-*

τῶν γραμματέων). Dla Platona νόθοι są to tylko dzieci pochodzące ze związku wolnych z niewolnymi i nie mają wolności. To też takie dzieci nie mają u niego żadnych praw. — Według praw greckich małżeństwo kończyło się śmiercią jednego z małżonków, dalej rozwodem, a wreszcie zejściem jednego z małżonków do stanu niewolniczego. Czy z powodu niepłodności jednego z małżonków następowało rozwiązanie małżeństwa, nie jest pewnym. W najdawniejszych czasach rozwodzić się mógł tylko mąż, ale do tego przychodziło rzadko i tylko w nadzwyczajnych wypadkach, gdyż mąż musiał zwrócić żonie posag z naddatkiem. Później jednak, w epoce Peryklesa, mamy rozwody w Atenach za byle co. Trudniej było uzyskać rozwód kobiecie, gdyż ta musiała stawić się osobiście u archonta (por. sprawę Alkibiadesa i jego żony Hipparety, która odeszła od męża do brata), ale i tu z ważnych powodów mogła ona uzyskać rozwód. Jeżeli obie strony chciały rozwodu, nie było żadnych trudności, a wtedy dzieci szły za ojcem, nie za matką. Platon stoi w swych poglądach na sprawę małżeństwa ponownego oraz rozwodu bliżej dzisiejszych poglądów, uznawanych w świecie, niż ówczesnych greckich. Jakkolwiek w pierwszych czasach uznawano zamążpójście za coś nieprzyzwoitego i zdrożnego, to już w epoce klasycznej staje się to w Grecji zjawiskiem normalnym tym bardziej, że stosunkowo rzadko miłość grała rolę decydującą przy zawieraniu małżeństwa.

Tak przedstawia się z grubsza treść dzieła Erdmanna. Jest ono zajmujące, przedmiot ujęty systematycznie i planowo. Autor jest niekiedy zbyt ostrożny w wyciąganiu ostatecznych wniosków. Literatura wykorzystana bardzo solidnie. Ogólnie biorąc bardzo poważny wkład w prawniczą literaturę starożytnej Grecji.

NIKITA DUMKA

Wergiliusza Eneida w wydaniu Ossolineum. Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego. Lwów Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich Nr 8, 9, 10, 11, 12 (w przygotowaniu).

Nr 8 Pierwsza pieśń Eneidy — opracował Marian Golias. Na krótki wstęp składają się najistotniejsze wiadomości o życiu i twórczości Wergilego oraz w zwięzłej nader formie podany układ treściowy Eneidy; treść epopei mimo zwięzłości bardzo przejrzysta. (Wstęp ten — pióra Mariana Goliasa — przedrukowany został w następnych numerach Eneidy). Tekst Eneidy I dochodzi do 390 wierszy i obejmuje ustęp dłuższy 1—301 oraz dwa ustępy krótsze 579—638, 723—755. Cały ten tekst podzielony jest na 7 odcinków zaopatrzonych w tytuł orientujący co do treści. Partie opuszczone jak: spotkanie Eneasza z Wenerą, przybycie jego do Kartaginy, wreszcie Dydo w sidłach Amora — umieszczone zostały w przekładzie polskim ks. Karyłowskiego, dzięki czemu teksty łacińskie i przekłady wzajemnie się uzupełniają składając całość pierwszej pieśni Eneidy. Prócz wspomnianych przekładów zawierają „Uzupełnienia" szereg ustępów służących w myśl wskazań programu do odmiennego oświetlenia oraz pogłębienia nasuwających się przy lekturze zagadnień. I tak dochodzi do głosu Liwiusz (w sprawie dziejów Eneasza w Italii), Owidiusz (Fasti II 119—144) oraz sam Wergili (Georg. I 498—511) — ze słowami uwielbienia Augusta, Propercjusz (II 34, 59—66) głoszący chwałę autora Eneidy. Na osobne uwzględnienie zasługuje wyjątek z utworu Jana Skórskiego pt. Lechus, I 16, 42—64, który nawiązując treścią ideową i formą do vatici-

natio Jowisza w Eneidzie, wielbi pochodzenie Polaków i wyprowadza etymologię nazwy Polach (Polak) i Polonus. Z przekładów polskich umieścił wydawca wyjątki z Iliady (w przekł. Dmochowskiego) tyczące się Eneasza, opis burzy morskiej w Odysei (w przekł. Siemieńskiego) chwałę Augusta (z szóstej pieśni Eneidy w przekł. Karyłowskiego) Horacego pieśń wielbiącą Augusta (IV 15 — w przekł. Zawirskiego) oraz Dantego słowa oddające hołd Wergilemu (B. K. I 61—87, w przekładzie Porębowicza).

Łącznie podaje więc układ książeczki (obejmującej 50 stron) pełną treść pierwszej pieśni Eneidy, zwraca uwagę na jej źródła treściowe i formę zależności od Homera, wskazuje na podobieństwo motywów, rzuca światło na osobę Wergilego i wpływ na potomność, podkreśla wpływ jego na poetów polskich.

Odrębnie wydany zeszycik pomocniczy zawiera objaśnienia i słowniczek imion własnych. Objaśnienia zawierają trafne uwagi rzeczowe, językowe i metryczne oraz umożliwiają uzupełnienie całości pieśni pierwszej, podając w odpowiednich miejscach nawiązanie i wyjaśnienia. Uwagi stosowane są z umiarem; „porządkowanie" wyrazów bardzo rzadkie, słowniczek imion własnych opracowany starannie. Może zbędne jest wyjaśnienie „sanguis = gens" (do w. 19), gdy wyrażenie „progeniem a sanguine duci" da się w pełnej dosłowności utrzymać; wyjaśnienie wyrażenia „non opis est nostrae" (w. 601) należało zostawić pomysłowości ucznia, który zapewne przetłumaczyłby „nie jest, nie leży w naszej mocy, przerasta nasze siły", porównanie wyrażenia tego z wyrazem „possumus" czyni je bezbarwnym. Należy też uczniowi zostawić dojście do znaczenia wyrażenia „mens sibi conscia recti" (w. 604), gdyż tłumaczenie „czyste sumienie" trafne zresztą, jest nieco ogólnikowe w tym miejscu; pełne uświadomienie sobie treści tego wyrażenia ma głębokie znaczenie wychowawcze.

Nr 9 Opowieść Eneasza (Wergiliusz, druga i trzecia część pieśni Eneidy), opracował Adolf Bednarowski. Mamy przed sobą właściwie drugą pieśń Eneidy w znacznych, bo do 500 wierszy dochodzących wyjątkach. Z księgi III podano początek — ww. 1—12. Układ treści rozwija obraz zburzenia Troi posługując się pełnym tekstem oryginału: wiersze 1—369 podane są in extenso; dodane wyjątki (453—502, 705—751, 768—794) uzupełniają obraz ponury przedstawieniem tragicznego losu rodziny królewskiej i przygotowań Eneasza do ucieczki. Mam wrażenie, że tytuł Zburzenie Troi odpowiadałby raczej treści książeczki niż mniej mówiący tytuł: Opowiadanie Eneasza; nawet zapowiedź tułaczki Eneasza (III 1—12) zmieściłaby się pod tym tytułem.

Uzupełnienia podają w języku łacińskim wyjątek z tragedii Seneki pt. Agamemnon (627—652) — żale Trojanek z powodu zburzenia Troi oraz wycinek z Owidiusza Fasti (I 523—564) ukazujący w świetle pożogi Troi przyszłość Romy; krótki ustęp z Pliniusza Natur. hist. XXXVI 37 opisuje „grupę Laokoona", Propercjusz (II 34, 59—66) wielbi twórcę Eneidy. Przekłady obejmują wyjątki z Wergilego Eneidy (III 356—462, 568—683), Homera Odysei IX 177—426) oraz Dantego Boskiej Komedii (Hołd Wergiliuszowi jak w numerze 8). Wstęp przedrukowany z numeru 8 nie ustrzegł się omyłki: na stronie 10 (wiersz 5 z dołu) ma być zob. Uzupełnienia ust. VIII a nie XIII, bo to liczba tycząca się numeru 8.

Doskonały komentarz podaje bardzo zwięzłe i trafne objaśnienia, wśród

których podkreślić należy ciągłe odwoływanie się do literatury polskiej już to w formie uwag wyjaśniających już to w formie pytań, skierowujących myśl ucznia ku znanym utworom polskim i zmuszających go do samodzielnego zestawienia i porównania. Jeśli nie każdy uczeń znajdzie zaraz odpowiedź na pytanie, zmuszony jednak będzie do wysiłku myślowego, połączonego z retrospekcją czytanych utworów, co zapewne da wynik pożądany — zwróci uwagę na echa Wergilego w Polsce i nauczy szukania związków między literaturą polską a rzymską.

Nr 10 Tragedia Dydony (Wergiliusz, czwarta pieśń Eneidy — opracował Marian Auerbach). Obszerny wybór z czwartej pieśni obejmujący 560 wierszy na 705 ułożony jest tak, że rozwija pełną akcję tragedii Dydony zawartą w 4 aktach: Uczucie walczy z obowiązkiem (1—89), Powołanie Eneasza niweczy szczęście Dydony (173—295), Dramatyczna rozmowa kochanków (296—400), Dydona z rozpaczy popełnia samobójstwo (450—695). Uzupełnienia wprowadzają w tok akcji, podając niejako tło sytuacyjne przez umieszczanie przekładów z pierwszej pieśni Eneidy (od w. 305 do końca w skróceniu) oraz oświetlają tragedię Dydony listem dyktowanym jej przez Owidiusza (Heroid. VII w skróc.) i wyjątkiem z VI pieśni Eneidy (430—444, 450—470) — spotkaniem Eneasza i Dydony w podziemiu. Inne „uzupełnienia" tyczą się samej osoby Wergilego podając w oryginale propercjuszową pochwałę Iliady (skróconą jak w numerach poprzednich) a w tłumaczeniu wyjątek z Confessiones św. Augustyna (odnoszący się do lektury i wpływu Wergilego oraz umieszczony już w poprzednich numerach wyjątek z Boskiej Komedii pt. Hołd Wergilemu.

Objaśnienia zawierają uwagi tyczące się następstwa kolejnego lektury uzupełnień, podają powiązanie treściowe poszczególnych ustępów i nader wartościowy komentarz, w którym zasługują na specjalne podkreślenie wśród świetnych uwag gramatycznych etymologiczne wyjaśnienie wyrazów oraz zestawienie wyrażeń łacińskich z charakterystycznymi i analogicznymi do pewnego stopnia wyrażeniami polskimi (np. per dextram tuam, przebóg, na Boga str. 8; asyndeton „Iuppiter optimus maximus" objaśniony został przez zestawienie z wyrażeniem „na chybił trafił" str. 9, tmesis „ante, pudor, quam" przez cytowanie Pana Tadeusza I 376 „lekce go nie ważą" str. 3).

Ze względu na treść emocjonującą będzie Tragedia Dydony szczególnie pożądaną lekturą w oddziałach żeńskich. Wyjście poza ramy tragedii uczucia oraz ogólniejsze choćby ujęcie tendencji całego utworu Wergiliusza umożliwią „uzupełnienia" sięgające po treść do pieśni pierwszej i szóstej a powiązane w objaśnieniach nicią uwag wydawcy.

Nr 11 Eneasz w królestwie cieniów (Wergiliusz, szósta pieśń Eneidy) — opracował Mieczysław Rozmarynowicz. Na treść tomiku składają się wyjątki z pieśni szóstej połączone ze sobą krótkim streszczeniem miejsc opuszczonych. Wyjątki te (około 420 wierszy) składają się z urywków krótkich — nie raz kilkuwierszowych, dłuższe obejmują około 30 wierszy, jeden tylko zawiera 65 ww., które ułożone są tak, że składają się na ustępy zaopatrzone w tytuł orientujący co do treści. Wobec tego całość składa się z trzech części: 1) Przyjazd Eneasza do Italii i przygotowanie do zejścia do Podziemia (do w. 155), 2) Królestwo cieniów (do w. 751), 3) Uświetnienie dziejów rzymskich (do w. 900). Część druga dzieli się na sześć, część trzecia na 4 krótsze ustępy.

W części trzeciej Uświetnienie dziejów rzymskich poczyniono dość znaczne przesunięcia porządku wierszy z tą wyraźną tendencją, by wizji dziejów rzymskich nadać formę chronologiczną. Entuzjastyczne słowa o Auguście 788—807 musiały wobec tego zerwać związek z obrazem wielkości i świetności Romy wyczarowanym z wizyjnej postaci Romulusa otoczonego opieką Marsa i — wbrew poetyckim prawom kojarzenia momentów o silnym tonie uczuciowym — zajęły miejsce wyznaczone chronologią po w. 835 po Cezarze i Pompejuszu. Wyodrębnienie tytułów: Wizja bohaterów narodowych, Zestawienie kultury greckiej i rzymskiej, Dusze dwóch Marcellów — nie jest dostatecznie uzasadnione, gdyż nie ma między tymi ustępami granicy treściowej ani formalnej. Ustęp o Marcellach należy do wizji bohaterów narodowych, a zestawienie kultury greckiej i rzymskiej (raczej powołanie dziejowe lub rola dziejowa Rzymian) łączy się ściśle z tą wizją i jest jej wyrazem.

Uzupełnienia obejmują: w oryginale — wyjątek z Cycerona dialogu Cato maior 77—78 oraz De re publica VI 7—8, tyczące się nieśmiertelności duszy, w przekładzie zaś — zbyt krótki, bo zaledwie 50 wierszy zawierający wyjątek z Odysei XI, z Platona Rzeczypospolitej opowieść o Erze z Armenii, oraz wyjątek z Boskiej Komedii zawarty i w poprzednich numerach. Dobór uzupełnień ze względu na treść lektury zasadniczej zupełnie trafny, wskazane by tylko było szersze uwzględnienie XI księgi Odysei.

Objaśnienia zredagowane starannie podają uwagi zarówno językowe jak i rzeczowe, miejscami także metryczne. Należało by może ograniczyć podawanie wyrazów w szyku prozaicznym jak na str. 1: „łącz Phoebe semper miserate... qui direxti..." Poznawanie łączności między poszczególnymi wyrazami w szyku przestawnym winno być pozostawione inicjatywie uczniów. Cenne są w objaśnieniach uwagi skierowujące myśl ku Polsce (por. str. 13 w. 3 i n.) oraz rzeczowa interpretacja wyrażonych przez Wergilego i Cycerona zdań i poglądów, która podana została w sposób przystępny ale i wyczerpujący. Pewne wątpliwości budzi interpretacja wiersza 852 — pacique imponere morem, gdzie słowo paci zrównoważone zostało wyrazem pacatis. Interpretacja taka została już podana w Wypisach łacińskich Tadeusza Sinki.

Nr 12 obejmuje pod tytułem Iliada rzymska wyjątki z sześciu ostatnich pieśni Eneidy. W ten sposób zostanie skompletowany w wydawnictwie Ossolineum wybór z epopei Wergilego — dość obszerny zwłaszcza w odniesieniu do pieśni I—VI, które dotąd stanowiły i zdaje się stanowić będą zrąb lektury tego poety w szkołach polskich. Różnorodność wydawców poszczególnych tomików musiała siłą faktu spowodować pewne różnice w traktowaniu tekstu i stosowaniu objaśnień. Byłoby niewątpliwie korzystniej, gdyby całość wyszła była z pod pióra jednego autora ze względu jednak na to, że w każdej klasie będzie się używało jednej, najwyżej dwu książeczek (bo czas na szersze traktowanie lektury nie pozwala), szkoda wynikająca z różnorodności opracowania będzie mniejsza. Do pewnej jednolitości dochodzą wszystkie tomiki przez umieszczenie wstępu tego samego i wprowadzenie pochwały Wergilego wyrażonej przez Propercjusza i Dantego. Jednolitą jest też forma układu treści: lektura zasadnicza, uzupełnienia w języku łacińskim i polskim — oraz strona formalna objaśnień. Każdy tomik może być wystarczającą na półrocze klasy pierwszej lekturą.

REGINA SCHACHTERÓWNA

Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Nr 2, 3, 5.

Nr 2. M. Tullius Cicero De officiis (wybór) — opracował Marian Auerbach.

Wstęp do traktatu De officiis podający uwagi o Cyceronie i jego stanowisku w dziejach filozofii rzymskiej, obejmuje trzy części: I Życiorys Cycerona, II Cycero-filozof, III Cycero o swoich pismach filozoficznych (De divinatione II 1—2 — w oryginale). Tekst podstawowy jest udatnym skrótem pierwszej księgi De officiis, ułożonym tak, że znaczna część tej księgi podana jest in extenso, wobec czego ujawnia się we właściwy sposób cycerońska metoda traktowania zagadnień tyczących się filozofii moralnej. Odpowiednie odcinki traktatu zaopatrzone są w krótki tytuł, który zarazem orientuje ucznia w układzie całej księgi i zbliża do jej treści. Miejsca opuszczone streszczone zostały częściowo w sposób bardzo zwięzły, bo w formie nie przekraczającej rozmiarami ani stylizacją wspomnianych wyżej nagłówków. Należało by tu jednak zwrócić uwagę na dwie rzeczy:

1) Streszczenie miejsc nie zawartych w tomiku winno być typograficznie różne od nagłówka przytoczonego ustępu; widzimy to odróżnienie na stronie 11 w odniesieniu do §§ 1—3, chcielibyśmy widzieć także na stronie 17, gdzie idzie o opuszczone §§ 40—60. W tym miejscu bowiem zachowana jednolitość typograficzna sprawia, że uczeń gotów szukać w tekście także punktu b) — „wyświadczanie dobrodziejstw bliźnim" mimo, że ustęp traktujący o beneficentia jest w wydaniu opuszczony.

2) Układ wyjątków z księgi I obraca się około trzech spośród stoickich cnót kardynalnych — *σοφία, δικαιοσύνη, ἀνδρεία;* ustęp tyczący się *σωφροσύνη* został przez wydawcę opuszczony. W tym miejscu byłoby jednak wskazane krótkie podanie treści opuszczonych 60 zdań. Mielibyśmy nawiązanie do całości księgi pierwszej i pogląd na zasady cnoty stoickiej przeszczepione na grunt rzymski.

Uzupełnieniem zagadnień poruszonych w De officiis są krótkie teksty — wyjątki z Cycerona De legg., Witruwiusza De architectura — tyczące się zagadnienia sapientia, z Gelliusza Noct. Att. i przekłady z Platona Protagorasa i Gorgiasza oraz z Solona — tyczące się zagadnienia, iustitia, wreszcie wyjątek z Gelliusza i przekład z Cycerona De finibus bonorum et malorum — tyczące się zagadnienia fortitudo. Już sam tekst De officiis czyni wymiarem swym zadość programowi, gdyż dochodzi do 600 wierszy. Uzupełnienia obejmują około 200 wierszy tekstu łacińskiego.

Wybór tematu należy uważać za nader szczęśliwy, gdyż dziełko De officiis przede wszystkim nadaje się do realizacji programu, służąc młodzieży w wydatnym stopniu do urabiania poglądu na świat i życie oraz do odkrywania związków między kulturą rzymską a kulturą współczesną w szczególności polską. De officiis to prawdziwie niewyczerpana krynica zagadnień wychowawczych, aktualnych dziś w stopniu nie mniejszym niż w czasach Cycerona. Łatwy stosunkowo język i przejrzystość myśli sprawią zapewne, że nie jeden nauczyciel chętnie wybierze De officiis jako lekturę podstawową. Przyczyni się do tego bez wątpienia i świetny komentarz dodany przez wydawcę. Komentarz ten zaleca się przede wszystkim trafnymi zestawieniami językowymi, właściwą — bo przejrzystą i z umiarem stosowaną interpretacją

tekstu, zachowaniem właściwości języka polskiego (wydawca zwraca szczególną uwagę na odchylenia przekładu zmierzające do uniknięcia latynizmów), wreszcie częstymi zestawieniami z literaturą polską, życiem Polski i życiem współczesnym w ogólności.

Nr 3 Historia i teoria wymowy w świetle pism Cycerona — opracował Jan Smereka.

Książeczka obejmuje 26 stron tekstu łacińskiego, co stanowi w sumie ponad 750 wierszy. Wyjątki z pism retorycznych Cycerona zostały ugrupowane tak, że składają się na treść dłuższych ustępów zatytułowanych: Istota i znaczenie wymowy (De oratore), Zarys historii wymowy (Brutus), Przedmiot i podział retoryki (Rhetor. lib.), Wynajdywanie tworzywa mowy (De oratore), Rozłożenie materiału mowy (De oratore), Język i styl mowy (De oratore), Wygłoszenie mowy (De orat.), Mowca doskonały (De oratore).

Podnosząc z uznaniem właściwy podział materiału na część ogólną (wprowadzenie w pojęcie omawianego zagadnienia i podanie szkicu historycznego) oraz część szczegółową (ustalenie punktów zagadnienia i omówienie każdego punktu z osobna) — musi się jednak zauważyć, że układ tekstów jest wprost mozaikowy a miejscami zwłaszcza w ust. II zlepiony z tylu zdań odległych od siebie w tekście oryginału, że trzeba je było łączyć sztucznie przez dodanie słów postea, denique itd., co nie wychodzi na korzyść stylowi ustępów. Mało mu też służy połączenie 2 zdań, które w rezultacie daje np. na str. 15 wynik taki: ...in explicanda aequitate nihil erat *Crasso* copiosius. Paratus veniebat *Crassus*, exspectabatur, audiebatur. Potoczystość stylu Cycerona zaciera się i załamuje nieraz w tym układzie urywków. Opuszczenie jednego lub dwu punktów tematu, podanie ich krótkiej treści w języku polskim, a za to umieszczenie innych części pism Cycerona in extenso, oddało by zapewne lepsze usługi uczniowi.

Dobrze dobrane uzupełnienia podają w języku łacińskim charakterystykę Cycerona jako mowcy (Quintilianus X 106—113), a w szeregu przekładów (Platona Gorgias X—XI, Cycerona Brutus 303—314, De oratore II 187 sqq. Orator 69 sq., 101 sqq., Kwintylian XII 66 sqq.) rzucają jeszcze snop światła na zagadnienia omawiane w tekście łacińskim. O ile by materiał książeczki dał się wyczerpać w czasie przeznaczonym na lekturę Cycerona, uczniowie mogliby zyskać pogląd na rozwój i znaczenie jednej z głównych gałęzi działalności Rzymian i ich zasług dla kultury światowej.

Objaśnienia tekstu wymagają jeszcze w niektórych miejscach rewizji. Trudno się zgodzić na interpretację De oratore III 100 (w tekście str. 25, w objaśnieniach str. 9), gdzie zdanie główne „quo hoc minus miremur" zostało mylnie określone jako „zdanie celowe, do którego należy uzupełnić zdanie główne: stwierdzam, że... (acc. c. inf.)". Zdanie jest w konstrukcji swej jasne i nie wymaga uzupełnień. Także uwaga, że należy przy przymiotnikach concinnam, distinctam... (vel poesim vel orationem) non posse in delectatione esse diuturnam „uzupełnić zawsze (stale)" nie jest ścisła, gdyż sam tekst podaje — sine intermissione, sine reprehensione, sine varietate — a właściwe przetłumaczenie tych wyrażeń wyklucza potrzebę wskazanego uzupełnienia.

Te uchylenia w interpretacji dadzą się zapewne usunąć w drugim wydaniu poprawniejszym, koniecznym też i z tego względu, że jak widać

choćby w załączonej do tomiku karteczki, podającej errata, dość błędów drukarskich wkradło się w tekst. Prócz podanych zauważyłam na str. 36 w. 15 e (ma być ei), na str. 37 w. 15 Demosthenis. Staranniejsza korekta i rewizja niektórych szczegółów objaśnień podniosą bez wątpienia wartość pożytecznej książeczki.

Nr 5 M. Tullius Cicero De re publica (wybór) — opracował Marian Auerbach.

Jak w wydaniu De officiis, składa się i tu wstęp z 3 ustępów — Życiorys Cycerona, Cycero-filozof, Cycero o swoich pismach filozoficznych (De divinatione II 1—2), z tym, że do ustępu drugiego dodane zostały uwagi o znaczeniu i o stanie obecnym dzieła De re publica oraz o księgach De legibus. Wyjątki z dzieła De re publica obejmują około 500 wierszy. Dobór treści uwzględnia przede wszystkim ustępy podkreślające stosunek jednostki do społeczeństwa i obowiązek uczestniczenia jej w życiu zbiorowym, w służbie dla państwa; w dalszym ciągu omawiają przytoczone przez wydawcę ustępy formy ustroju państwowego. Celem powiązania treści tworzy wydawca pomost między poszczególnymi ustępami umieszczając zwięzłe a trafne uwagi w języku polskim. Także i umieszczenie tytułów, podających treść zagadnień roztrząsanych w danym wycinku z dzieła Cycerona, służy do lepszej orientacji ucznia. Dla wszechstronniejszego oświetlenia tematu wprowadza wydawca teksty uzupełniające (około 120 wierszy) oraz przekłady. Tyczą się one głównie praw, sprawiedliwości i praworządności a sięgają po myśli nietylko do innych dzieł Cycerona (De officiis, Pro Cluentio), ale w pierwszym rzędzie do św. Augustyna (ponad 50 ww.) a nawet do encykliki papieża Leona XIII z 1 listopada 1885 r. Przekłady z Platona i Arystotelesa omawiają zagadnienie powstania i istoty państwa, przekład z Polybiosa obejmuje pochwałę ustroju państwa rzymskiego.

Układ całego tomiku czyni w zupełności zadość założeniu, którego podstawą było dostarczenie tekstów i poruszenie zagadnień służących celom wychowania państwowego i społecznego. Uznając w całej pełni doskonały dobór materiału treściowego, życzylibyśmy sobie jeszcze, by w uzupełnieniach znalazły się wyimki z dzieł statystów polskich, w pierwszym rzędzie Modrzewskiego.

Dodany do tekstów krótki komentarz zawiera nader trafne uwagi gramatyczne i cenne uwagi rzeczowe, w których nie brak całego szeregu punktów stycznych z teraźniejszością, co należy podkreślić jako szczególną zaletę objaśnień. Na uwagę zasługuje też to, że wśród objaśnień znajdują się nieraz i dłuższe nieco uwagi oświetlające w miarę potrzeby czy to jakieś pojęcia (jak feriae str. 7) czy to tok myśli (jak na str. 9). Umiar stosowany przy podawaniu objaśnień oraz wyjątkowa umiejętność właściwego oświetlenia rzeczy, oparta zarówno na prawdziwej wiedzy jaki i głębokiej intuicji pedagogicznej — sprawiają, że wartość komentarza jest naprawdę wielka.

REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Nr 7. Wergiliusz, Wybór z Bukolik i Georgik — opracował Stefan Essmanowski.

Wstęp składa się z trzech części: 1) Życiorys Wergilego, 2) Sielanka w starożytności, 3) Georgiki. Życiorys zawiera najważniejsze szczegóły zwią-

zane z życiem i twórczością poety. Ustęp o sielance podaje krótki szkic literacko-historyczny oraz charakterystykę sielanki Teokryta i Wergilego; może zbyt często powtarza się tu wyrażenie „maskarada pasterska", zresztą nie dość trafne jako określenie sielanki konwencjonalnej. Ustęp pt. Georgiki podaje genezę tego utworu i jego źródła. Trafnym wyborem z Bukolik (I, IV, VII) dał wydawca przykład sielanki o podkładzie osobistym, wielbiącej boskiego Oktawiana (I), obraz uniesienia poetyckiego i porywu patriotycznego (IV) a wreszcie zawody śpiewackie prawdziwą ἀμοιβή (VII). W uzupełnieniach znalazły się wyjątki z Katona De agricultura 3, z Pliniusza Naturalis hist. XVIII 3 — rzucające światło na temat Georgik oraz Andrzeja Schoena (Schoeneus) sielanka Palaemon, zaopatrzone odpowiednimi objaśnieniami biograficznymi i sytuacyjnymi. W języku polskim podane zostały: ustęp z Georgik I 125—190 (przekład wydawcy) oraz 438—462 (przekład Morstina), sielanka Teokryta Tyrzys (w przekł. Kaszewskiego), wreszcie wyjątek z Flisa Klonowicza zatytułowany Pochwała Polski, wielbiący bogactwo i błogosławieństwo przyrody polskiej. Przekład pierwszy wymaga rewizji, gdyż co do interpretacji kilku miejsc trudno się zgodzić z autorem. Idzie tu przede wszystkim o wiersz 10 (w oryginale 134) „uczy głód sycić zbożem, co nie siane wschodzi", gdzie myśl oryginału (ut sulcis frumenti quaereret herbam) jest wręcz przeciwna. Przekład dwu ostatnich wierszy zaciera również myśl oryginału. Dobór treści rzuca właściwe światło na temat sielanek i Georgik. Echa ich w literaturze polskiej, tak liczne i częste, zasługiwały jednak na szersze uwzględnienie.

Objaśnienia są dokładne i właściwe. Należałoby jednak unikać takich uwag jak na str. 2 (objaśnienie wiersza 5) „Amaryllida można uważać za dopełnienie do doces lub do renovare. Właściwsza jest interpretacja druga". Pomijając to, że tylko druga jest właściwa, nie należy uczniom takich alternatyw podawać; jeśli gdzie zachodzą, niech uczniowie sami je odnajdą. Prócz tego należy poprawić kilka błędów drukarskich, jak: w spisie rzeczy VIII 135—185 — ma być 175, na str. 30 w. 4 z dołu versa — ma być versas, w objaśnieniach Vergiliusz (w tytule) na str. 3 w. 13 z góry 53 ma być 54, na str. 13 w. 11 z góry Wergil. R. S.

J. Kowalski i M. Golias: Iuvenis Romanus, czytanki łacińskie dla kl. II-ej gimnazjów ogólnokształcących. Wydanie drugie zmienione. Lwów 1938. Nakładem Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych.

W ślad za nowym wydaniem podręcznika Puer Romanus poszło także zmienione i poprawione wydanie czytanek dla kl. II-ej zaopatrzonych tytułem Iuvenis Romanus. Nowa książka opuściła właśnie prasę i już z początkiem roku szkolnego będzie mogła znaleźć się w ręku młodzieży szkolnej. W stosunku do wydania poprzedniego nie uległa ona tak daleko idącym zmianom jak Puer Romanus choć widać jasno, że wydanie pierwsze poddane zostało rewizji we wszystkich swoich częściach i odpowiednio poprawione. W obec tego ujawniają się różnice, zmiany i przesunięcia zarówno w części łacińskiej jak i polskiej.

Przy zachowaniu treści ustępów łacińskich została poważna ich ilość przerobiona, zdania uległy uproszczeniu i otrzymały formę bardziej zwartą i przejrzystą. Zyskała na tym wiele czystość i klasyczna struktura języka.

Przy nieznacznym uproszczeniu treści została dotychczasowa liczba ustępów zmniejszona o dwa, ale za to dodano grupę złożoną z dwu ustępów pt. De rebus gestis divi Augusti, opracowaną na podstawie Monumentum Ancyranum, a pod względem gramatycznym służącą jako substrat do wydatniejszego niż dotąd poznania liczebników.

Jednolitość treściowa książki polegająca na rozwijaniu obrazków z życia starożytnego na wstędze przeżyć młodzieńca rzymskiego zyskała na zwartości dzięki wciągnięciu wszystkich ustępów w tok fabuły całości. Niech za przykład posłuży uwaga, że ustęp VI De Athenarum Acropoli odbiegający treścią grecką od opowieści rzymskiej został w nią wpleciony przez nawiązanie do podróży młodzieńców rzymskich (Quintus Iunius cum filiis Athenarum arcem visitat).

Dość znaczna ilość sentencji (7) nadających się do memorowania uzupełnia tekst łaciński. Także w toku ustępu De libro utili umieszczono wartościowe pod względem pedagogicznym cytaty z pism Cycerona.

Liczba ustępów polskich przeznaczonych do przekładu na język łaciński została zmniejszona z 25 do 14. Co do treści zostały one ściśle połączone z ustępami łacińskimi i tak rozmieszczone, że stanowią ich przedłużenie i uzupełnienie. Ma to wielkie znaczenie ze względu na skoncentrowanie uwagi ucznia na bieżącym temacie z zakresu kultury Rzymu. Zmniejszenie liczby ustępów przeznaczonych do tłumaczenia na język łaciński podyktowane jest wydatniejszym niż dotąd przesunięciem punktu ciężkości nauki na tory metody łacińsko-polskiej.

Spis rzeczy ułożony bardziej przejrzyście zawiera w wyodrębnionych rubrykach tytuły treściowe ustępów i wyszczególnienie materiału gramatycznego przy zachowaniu pełnej nomenklatury łacińskiej; zaznaczono też w spisie rzeczy składnię przypadków rozmieszczoną planowo w toku całorocznej nauki.

Późne wprowadzenie form perfecti ciąży jeszcze na budowie niektórych zdań początkowych ustępów, w których zamiast perfectum użyto z konieczności imperfectum. Byłoby raczej wskazane, by w takich wypadkach zastosować perfectum choćby w formie słówkowej lub praesens.

Czytanka polska opracowana przez Annę Kowalską uległa też pewnym zmianom. Z podań znikła opowieść o Sabinkach. Z grupy zatytułowanej *Życie prywatne* pozostał ustęp pt. Posiłek robotnika wiejskiego, a ustęp „Bogacze" zmodyfikowano i zatytułowano „Wśród bogatych Rzymian". Ustępy „Darmozjady" i „Robotnicy wiejscy" zostały usunięte. Natomiast grupa III powiększona została o ustęp pt. Kapłani i otrzymała tytuł Kapłani i obrzędy. Zaradzono też brakowi wiadomości z zakresu ustroju Rzymu przez dodanie grupy „Z życia publicznego" obejmującej dwa ustępy: Senat, Zgromadzenie. Szkoda tylko, że ustępy te nie zostały szerzej opracowane.

Na ogół książka zyskała wiele na przeróbce tak pod względem językowym jak i treściowym. REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Marian Golias: Hellada, książka pomocnicza dla uczniów I klasy wydziału klasycznego liceów ogólnokształcących. Str. 114. Lwów 1938. Nakład i własność K. S. Jakubowskiego.

Potrzebie dostarczenia czytanek greckich dla uczniów liceów klasycz-

nych czyni zadość autor wypróbowanego podręcznika do nauki języka greckiego w gimnazjum przez wydanie książki pt. Hellada. Autor nazwał ją książką pomocniczą dla uczniów I klasy liceum, uważając, że odbiega ona w układzie swoim i celach od używanych w gimnazjum podręczników. Książka pomocnicza nie może być pod każdym względem dla ucznia wystarczająca, nie zawiera wszystkiego, co uczeń na danym stopniu nauki ma wiedzieć, toteż zasięg wymaganych czy też poszukiwanych przez niego wiadomości nie jest jednoznaczny z zakresem wiadomości przez tę książkę podanych. Z tego powodu ani zupełne wyczerpanie treści książki pomocniczej ani ograniczenie się do jej zawartości nie może być uważane za condicio sine qua non. Zostaje przy nauce coś, co leży poza obrębem książki. Pod tym kątem widzenia należy patrzeć na „Helladę".

Stosując się do wskazanego programem ministerialnym materiału gramatycznego, dał autor w oparciu o swój dawny podręcznik gimnazjalny mniej więcej połowę jego materiału z pewnymi zmianami i przekształceniami. W ramach 79 czytanek greckich znalazły się dwie czytanki nowe (ust. 52 i 78, w obu wypadkach bajki Ezopa, a pod względem gramatycznym przykłady do poznania okresów zdań warunkowych). Z części obejmującej preparacje zostały usunięte paradygmaty i wyjaśnienia gramatyczne zarówno z zakresu fleksji jak i składni.

Zgodnie z wymogami programu umieszczono w książce czytankę polską zawierającą ustępy oświetlające kulturę Grecji.

W ten sposób został podręcznik używany w gimnazjum przystosowany do potrzeb liceum jako książka pomocnicza.

Należałoby teraz zastanowić się nad tym, czy nowa książka tym potrzebom odpowiada. Mogłoby się na pierwszy rzut oka zdawać, że przystosowanie dawnego podręcznika do potrzeb nowych nie może odpowiadać wymaganiom. Oczywiście — inny wiek uczniów, inne przygotowanie z zakresu łaciny i kultury Rzymu i bądź co bądź wydatna selekcja w kierunku wyodrębnienia uczniów skłaniających się ku studiom filologicznym. Z tego względu korzystne by było ułożenie książki greckiej odpowiadającej w zupełności nowym warunkom, w jakich się nauka języka greckiego obecnie znalazła. Jeżeli mimo to książka przystosowana tylko do potrzeb liceów może tym potrzebom służyć, zawdzięczyć to należy świetnemu układowi dawnej Wstępnej nauki języka greckiego, której przeważająca część ustępów stanowi pod względem treści materiał konstruktywny do budowy znajomości świata helleńskiego. Zważywszy teraz, że ustępy te znalazły się w książce „Hellada" a treściową ich rozbudowę powierzono czytance polskiej, zrozumiemy, że choć w ustępach greckich poczyniono tylko zmiany nieznaczne, książka może dziś jeszcze celom nauki w liceum służyć. Wystarczy wspomnieć, że na 79 ustępów 14 zajmuje się Atenami, dotykając najważniejszych zagadnień z dziedziny ich życia kulturalnego, 5 Spartą, w innych są wiadomości o Delfach, Tebach, igrzyskach w Olimpii. W ten sposób skierowana zostaje uwaga uczniów na najważniejsze ośrodki życia Grecji przy wydatnym podkreśleniu ich znaczenia. Treść znacznej ilości ustępów (12) osnuta na tle mitów bohaterskich i religijnych. Przy tym układzie nie brak ustępów zbliżających ucznia do oryginalnego języka autorów; i tak dziesięć ustępów jest parafrazą bajek Ezopa, dwanaście

zaczerpniętych z Herodota, jeden z Arystotelesa, trzy z Ksenofonta. Pod nagłówkami odnośnych ustępów uwydatniono — licząc się z zainteresowaniem uczniów — według jakiego autora zostały opracowane; nie nadmieniono jednak tego przy ustępach zaczerpniętych z Ksenofonta. Prócz tego znajduje się w książce 15 wierszy rytmicznych w postaci sentencji i przysłów nadających się do memorowania.

Wobec tego odpowiada książka wymogom programu polecającego czytankę grecką osnutą na tle życia i kultury starożytnych Greków ze stopniowym uwzględnieniem tekstów oryginalnych, wprowadzeniem przysłów, gnom, także w formie wierszowanej.

Wymogowi wprowadzenia przekładów z literatury greckiej i artykułów względnie ustępów większych dzieł z dziedziny kultury greckiej czyni zadość czytanka polska. Składa się ona z jedenastu ustępów: 6 przekładów z literatury greckiej, 5 wyjątków z dzieł pisarzy i uczonych polskich. Tendencją całej czytanki jest uwypuklenie kultury greckiej, której kontury zarysowane są w ustępach greckich nie dysponujących, rzecz naturalna, taką rozbudową języka, by móc dać obrazy pełne, odpowiadające zainteresowaniom ucznia. Na plan pierwszy wysuwają się wyjątki z Dziejów greckich Tadeusza Wałka Czerneckiego i Religii starożytnej Grecji Tadeusza Zielińskiego. Opis Partenonu naszkicowany przez Dzieduszyckiego w formie wrażeń osobistych. Umieszczenie znacznej ilości bajek Ezopa (10) w czytance greckiej wymagało podania wiadomości o nim, wobec czego znajdujemy w czytance polskiej wyjątek z Literatury greckiej Tadeusza Zielińskiego pt. Ezop.

Przekłady obejmują wyjątek z Politei Ksenofonta oświetlający wychowanie spartańskie, dramatyczny wyjątek z Iliady (pojedynek Achillesa z Hektorem), tren Antygony, z Herodota ustęp o Solonie i Krezusie oraz wyjątek z Rycerzy Arystofanesa (scena na Pniksie). Przyznając wszystkim tym wyjątkom wielką wartość zarówno literacką jak i przede wszystkim historyczną, można jednak mieć pewne zastrzeżenia, czy przy wyborze ich postąpiono dość ekonomicznie. Wyjątek z Antygony należałoby raczej zastąpić wyjątkiem z Króla Edypa. Nie mówiąc już o tym, że Antygonę poznają uczniowie w przekładzie jako lekturę polską, wobec czego podanie wyjątku z tej samej tragedii staje się zbędne, sam ustęp grecki 38, podając wiadomości o Sofoklesie zwraca uwagę, że czołową tragedią tego poety jest Król Edyp. Niewątpliwie większe zainteresowanie ucznia obudziłby więc wyjątek z tej nieznanej mu przypuszczalnie tragedii. Wyjątek z Herodota o Solonie i Krezusie jest nader wartościowy, gdyż rzuca światło na sposób myślenia starożytnego Greka (*φθόνος τῶν θεῶν*), ale treść tego opowiadania zawarta jest w trzech ustępach czytanki greckiej. Niewątpliwie przyświecała autorowi chęć udostępnienia treści greckiego ustępu przez czytankę polską i znalezienia dla niego szerszej platformy treściowej (co ma znaczną wartość dydaktyczną), nasuwa się jednak pytanie, czy ciasne ramy, w których znalazła się nauka języka greckiego i sam podręcznik czy też książka dla ucznia, pozwalają na tego rodzaju zbytek. Mam wrażenie, że raczej należy każdy skrawek książki wyzyskać w tym kierunku, by uczniowi podać coś nowego, co będzie dla niego stanowiło nową podnietę do poznania świata starożytnego.

Preparacje do poszczególnych ustępów zawierają wyrazy nieznane

i nawiązują do wyrazów pochodzenia greckiego używanych w języku polskim; nie brak zestawień z językiem łacińskim oraz obcymi językami nowożytnymi. Uwagi gramatyczne zarówno z fonetyki jako też fleksji i składni zostały usunięte. Natomiast zaopatrzono każdy ustęp preparacji w nagłówek wskazujący dokładnie, jaki materiał z zakresu fleksji na daną czytankę grecką przypada. W spisie rzeczy uwydatniony został materiał z zakresu fleksji oraz składni i tytuł treściowy. Uczeń ma więc dokładne wskazówki prowadzące go do umiejętnego korzystania z podręcznika gramatyki.

Racjonalność usunięcia uwag gramatycznych z preparacji jest rzeczą dyskusji. Możnaby przyjąć, że posługiwanie się podręcznikiem gramatyki popiera w wyższym stopniu samodzielność ucznia niż „gotowa" gramatyka zawarta już w preparacji, i z tego względu odpowiada raczej poziomowi liceum. Z drugiej jednak strony staje przed oczyma nadzwyczajna krótkość czasu, w której uczeń ma pewną bodaj znajomość języka greckiego posiąść, a wtedy nasuwa się pytanie, czy ekonomia tego czasu nie wymagałaby raczej skrócenia drogi prowadzącej do zrozumienia tekstu. Tu oddałyby właśnie uwagi gramatyczne i paradygmaty umieszczone w preparacji większe usługi niż w dotychczasowych podręcznikach greckich dla gimnazjum.

Ogółem wziąwszy powinna się nauka języka greckiego w liceum znaleźć na innej platformie niż w dotychczasowym gimnazjum, winna znaleźć inną treść wewnętrzną i inne metody pracy. Ale na ten temat wypada pisać osobno, gdyż uwagi te wykraczałyby poza ramy oceny książki.

REGINA SCHÄCHTEROWNA

KSIĄŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADESŁANE REDAKCJI

1. *Revue internationale des Études Balkaniques.* Rocznik III, cz. I—II. Beograd 1938.

Treść: Artykuły: B. Filov (Sofia), Thrakisch-mykenische Beziehungen. Vittore Pisani (Roma), La posizione linguistica del macedone. Ronald Syme (Oxford), Augustus and the South Slav Lands. P. Skok (Zagreb), De l'importance des listes toponomastiques de Procope pour la connaissance de la latinité balkanique. Miodrag Ibrovac (Beograd), La poésie yougoslave contemporaine. G. Konstantinov (Sofia), La nouvelle littérature bulgare. Mario Roques (Paris), La poésie roumaine contemporaine. Hellé Lambridis (Athènes), La poésie grecque des cinquante dernières années. Helene Prinzessin Ypsilanti (Wien), Die Fürsten Alexander und Konstantin Ypsilanti als Hospodaren der Moldau und Walachei. J. März (Berlin), Aufgaben balkanischer Raumgeschichtsforschung. M. Fuad Köprülü (Istanbul), Notes relatives à l'histoire du droit des peuples balkaniques (Notules I et II). Henryk Batowski (Cracovie), Le mouvement panbalkanique et les différents aspects des relations interbalkaniques dans le passé (Indications de méthode et aperçu des faits). Georg Stadtmüller (Breslau), Landschaft und Geschichte im albanisch-epirotischen Raum. Vladimir Dumitrescu (Bucarest), Les figurines anthropomorphes en os du Sud-Est de l'Europe, pendant la période énéolithique. Arno Mehlan (Sophia), Über die Bedeutung der mittelalterlichen Bergbaukolonien für

die slavischen Balkanvölker. O. Davies (Belfast), Ancient mining in the central Balkans. Karl Kerényi (Budapest), Trasitus und Sedatus. Über eine vermeintliche und eine problematische antike Gottheit. S. S. Bobčev (Sofia), Notes comparées sur les çorbacis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares I—IV. J. Siadbei (Jassy), Albanais et roumain commun. M. Kriaras (Athènes), Sur l'expression grecque moderne. *βασιλεύει ὁ ἥλιος*, Artur Gorovei (Falticeni), Les peuples balkaniques dans le folklore roumain. G. Gesemann (Prag), Balkanische Betrachtungen. Erster Teil, I—III. Joseph S. Roucek (New York), The Albanian and Yougoslav immigrants in America. Sándor Gallus (Budapest), Des mouvements vers les Balkans à la fin du néolitique. P. Bulat (Beograd), Zur Semasiologie des Kuckucks im Balkanslavischen I—III. Alexandre Solovjev (Beograd), Bogišić en Bulgarie (1877). Eqrem Cabej (Gjinokastër), Albaner und Slaven in Süditalien. — Notatki. — Sprawozdania. — Kronika naukowa. — Bibliografia.

2. Ks. Bronisław Gładysz: *Konstantyn W. w spółczesnej mu poezji*. Lwów 1937. Str. 38 (Odb. z Collectanea Theologica, XVIII f. 1—2).
3. Doc. dr Edmund Stein: *Opieka społeczna w epoce drugiego państwa żydowskiego*. Lwów 1938 (Odb. z Przeglądu społecznego).
4. Gustavus Przychocki: *De Menandri comici codice in patriarchali bibliotheca Constantinopolitana olim asservato*. Cracoviae 1938. (Pol. Akad. Umiej., Archiwum filologiczne nr 13). Str. 45 i 2 tablice.
5. *Bulletin de Correspondance hellénique* LXI — 1937. — II.

K R O N I K A

XVIII Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego

XVIII Walne Zgromadzenie P. T. F. odbyło się w Warszawie w niedzielę dnia 5 czerwca 1938 r. o godz. 11 przed południem w Audytorium XIV Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego (Krakowskie Przedmieście 26/28), z następującym porządkiem obrad:

1. Zagajenie; 2. Odczyt Prof. Dra Tadeusza Zielińskiego pt. „Vita — magistra historiae..; 3. Odczytanie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia; 4. Odczytanie sprawozdania z rocznej działalności Towarzystwa; 5. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej; 6. Dyskusja; 7. Sprawozdanie Redaktora; 8. Wnioski Kół; 9. Sprawa składki członkowskiej; 10. Wybory; 11. Wnioski i interpelacje.

1. Obrady zagaił Urzędujący Wiceprezes Prof. Konstanty Chyliński, odczytując list z życzeniami pomyślnych obrad nieobecnego Prezesa Twa Prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego, przyjęty oklaskami przez zebranych. Następnie podziękował Zarządowi Koła Warszawskiego za zorganizowanie Walnego Zgromadzenia w stolicy Rzeczypospolitej i powitał w serdecznych słowach delegatów, członków P. T. F. i gości obecnych na sali obrad. Z kolei poprosił Prof. Dra Tadeusza Zielińskiego do wygłoszenia odczytu.

2. Wśród oklasków Zgromadzenia wstąpił na katedrę Profesor Zieliński i wygłosił głęboko ujęty i interesujący odczyt pt. „Vita — magistra historiae". Po odczycie zgotowano sędziwemu Mówcy żywiołową owację, a Prof. Chyliński złożył na Jego ręce w imieniu swoim i Walnego Zgromadzenia serdeczne podziękowanie.

3. i 4. Po odczycie została zarządzona krótka przerwa i goście opuścili salę. Po wznowieniu posiedzenia przystąpiono do właściwego porządku obrad. Na sali pozostali delegaci w liczbie 15: Wiz. W. Ogrodziński (Kraków); Prof. Dr W. Chodaczek i Prof. Dr J. Manteuffel (Lwów); Prof. J. Sajdak (Poznań); Dyr. J. Grzybowski (Śląsk); Prof. H. Baryszowa, K. Dąbrowski, Dr W. Gordziejew, Prof. Dr K. Kumaniecki, M. Rosińska, Doc. W. Strzelecki, R. Szerękowski, Dr L. Winniczukówna, Doc. Z. Żmigryder-Konopka (Warszawa) i Prof. Dr J. Oko (Wilno) — nadto członkowie Zarządu Głównego w liczbie 9: zast. Przewodn. Prof. K. Chyliński, Prof. Dr T. Zieliński, Prof. Dr L. Sternbach, W. Grużewski, Doc. K. Majewski, Doc. J. Smereka, Prof. Dr F. Smolka, Prof. Dr A. Turyn, Dr S. Seliga — oraz członkowie Towarzystwa w liczbie ponad 20. Na wstępie na wniosek Prof. Chylińskiego zebrani uczcili pamięć zmarłych członków Twa: Wiz. Stefana Cybulskiego, członka honorowego P. T. F., b. prezesa i założyciela Koła Warszawskiego; Prof. Józefa Winkowskiego, Prof. Jana Jaglarza, Prof. Andrzeja Wołoszyna, Prof. Mikołaja Piotrowicza, Prof. Romana Palmsteina, Prof. Artura Rapaporta, Prof. Dr Czarnowskiego, Prof. Ignacego Stycharskiego i Prof. Dr Kazimierza Twardowskiego.

Następnie na wniosek Prof. Dra J. Seligi Walne Zgromadzenie jedno-

myślnie zwolniło sekretarza od odczytania protokołu z ostatniego Walnego Zgromadzenia, odbytego we Lwowie dnia 15 maja 1937 r., oraz sprawozdania z czynności Twa za rok 1937, ponieważ oba zostały wydrukowane i w oznaczonym terminie rozesłane do Kół Twa.

5. Na wniosek Prof. Chylińskiego uchwalono zmienić porządek obrad i umieścić sprawozdanie Redaktora przed sprawozdaniem Komisji Rewizyjnej. Następnie ustalono skład K o m i s j i - M a t k i, do której weszli z ramienia Zarządu Głównego Dyr. J. Grzybowski, Doc. Dr K. Majewski i Doc. Dr J. Smereka, a z woli Walnego Zgromadzenia Prof. Dr J. Oko na wniosek Wiz. Ogrodzińskiego i Prof. Dr S. Seliga na wniosek Prof. Dra Manteuffla. Gdy wybrana jednogłośnie w wymienionym składzie Komisja-Matka udała się na naradę, zebrani wysłuchali sprawozdania R e d a k t o r a n a c z e l n e g o. Mówca rozpoczął od zestawienia cyfrowego artykułów, ocen, sprawozdań i komunikatów naukowych, które pojawiły się w 14 zeszytach „Eos" przezeń wydanych. W sumie więc ukazało się: 34 art. naukowych łac., 54 art. nauk. pol., 27 art. dydaktycznych, 105 ocen i sprawozdań, 3 obszerne komunikaty naukowe. Że to wszystko mogło się pojawić w druku, stało się to tylko dzięki życzliwemu poparciu i subwencjom Ministerstwa W .R. i O. P., któremu w tym miejscu redaktor składa serdeczne podziękowanie. Jak przedtem, tak i w ostatnim roku dbał redaktor o należyty poziom naukowy artykułów i w tym względzie szeroko korzystał z ofiarnej gotowości do kwalifikowania ich ze strony kilku profesorów uniwersytetu, a osobliwie ze strony Prof. Sinki, któremu na życzenie redaktora Walne Zgromadzenie wyraziło Swą wdzięczność oklaskami. Zgodnie z zaciągniętym zobowiązaniem, redaktor zamieszczał w „Eos" również artykuły treści dydaktycznej, których zdobywanie nie przychodziło mu łatwo.

W sprawie rozbudowy czasopisma redaktor odwołał się ubiegłego roku na Walnym Zgromadzeniu do ludzi dobrej woli z prośbą o współpracę, ale bez większych rezultatów. Omówiwszy kilka uwag natury praktycznej, które mu się nasunęły w czasie 3-letniej praktyki redaktorskiej, stwierdził mówca, że redagował pismo wedle swej najlepszej wiedzy i woli, po czym oświadczył, że zgodnie ze statutem, po upływie 3-lecia, składa swój mandat w ręce Walnego Zgromadzenia.

Po tym sprawozdaniu przemówił niezwykle serdecznie Prof. Chyliński, podnosząc w i e l k i i s u m i e n n y t r u d P. R e d a k t o r a P r o f. Dr S m o l k i — trud, za który nieraz zamiast wdzięczności spotykały go niezasłużone napaści. Walne Zgromadzenie oklaskami przyłączyło się do tych wyrazów uznania i wdzięczności.

6. Z upoważnienia i w imieniu K o m i s j i R e w i z y j n e j Prof. Dr W. Chodaczek zawiadomił Walne Zgromadzenie, że Komisja Rewizyjna stwierdziła zgodność poszczególnych pozycji z kwitami i rachunkami przedłożonymi przez skarbnika Twa Prof. M. Goliasa, oraz z drukowanym XXXII zestawieniem dochodów i wydatków P. T. F. (w XLIII sprawozdaniu z czynności P. T. F., str. 25—26), wobec czego stawia wniosek o udzielenie Skarbnikowi i całemu Zarządowi a b s o l u t o r i u m z gospodarki finansowej oraz wyrażenie gorącego podziękowania za całokształt działalności całemu Zarządowi.

7. Przewodniczący Prof. Chyliński otwiera d y s k u s j ę nad sprawo-

zdaniem Zarządu Głównego P. T. F. z czynności za rok 1937 i nad sprawozdaniem Komisji Rewizyjnej. Prof. Dr L. Sternbach popiera wniosek Prof. Dra Chodaczka, podkreślając szczególnie ciężkie warunki pracy na terenie Lwowa. Dr Chodaczek dodatkowo zawiadamia Walne Zebranie, że zeszłoroczna prośba Komisji Rewizyjnej o uzyskanie przez Zarząd lokalu na pomieszczenie wydawnictw i czasopism wymiennych Twa została w tym roku zrealizowana, uzyskując miejsce w Zakładzie Historii Starożytnej U. J. K. Walne Zgromadzenie wyraża za to Wiceprezesowi serdeczne podziękowanie. Prof. Chyliński w odpowiedzi stwierdza, że tym podziękowaniem dzieli się z Prof. W. Gruźewskim, administratorem wydawnictw. Wniosek Komisji Rewizyjnej przyjęto jednogłośnie.

8. Wobec tego, że Komisja-Matka nie zakończyła jeszcze swych obrad, Prof. Chyliński przedkłada sprawę składki członkowskiej na rok przyszły, proponując utrzymanie jej w dotychczasowej wysokości (10 zł rocznie). Wniosek przyjęto jednomyślnie.

8. Wnioski Kół. Sekretarz odczytuje dwa wnioski Koła Poznańskiego i jeden wniosek Koła Śląskiego w następującym brzmieniu:

a) Walne Zgromadzenie P. T. F. wzywa Zarząd Główny do podjęcia starań, aby w Ministerstwie RR i OP dla dobra dydaktyki filologii klasycznej przywrócono stanowisko wizytatora lub instruktora filol. klas.

b) Walne Zgromadzenie P. T. F. wzywa Zarząd Główny do przedłożenia Ministerstwu WR i OP memoriału, uzasadniającego konieczność powiększenia ilości liceów ogólnokształcących klasycznych w sieci szkolnej, oraz domagającego się powiększenia wymiaru godzin nauczania filologii klasycznej przynajmniej w takiej ilości, jaką zajmuje matematyka w liceum mat.-fiz. lub przyroda w liceum geogr.-przyrodn.

c) Walne Zgromadzenie wzywa Zarząd Główny do przedłożenia prośby Ministerstwu WR i OP w sprawie wydania okólnika o języku greckim jako przedmiocie nadobowiązkowym w liceach humanistycznych, jeśli się zgłosi przynajmniej 15 chętnych uczniów (względnie uczenic).

Po dłuższej dyskusji, w której zabierali głos Dr J. Wieniewski, Dr L. Winniczukówna, Prof. K. Dąbrowski, Dr W. Chodaczek, Wiz. W. Ogrodziński i Prof. K. Chyliński, opowiadając się bez zastrzeżeń za wymienionymi dezyderatami — przyjęto wszystkie wnioski jednogłośnie.

10. Wybory. Przewodniczący Komisji-Matki Prof. Dr Jan Oko odczytał proponowany przez Komisję skład przyszłego Zarządu Głównego i Komisji Rewizyjnej:

1. Zarząd Główny:

Prezes: Prof. Dr Ludwik Ćwikliński, Poznań, Aleja Marszałkowska.

Wiceprezes: Prof. Konstanty Chyliński, Lwów, Technicka 8/II p. Wiceprezes Urzędujący.

Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Warszawa, Uniwersytet J. P. m. 136.

Prof. Dr Leon Sternbach, Kraków, Batorego 14.

Prof. Dr Jan Oko, Wilno, Wielka 17.

Dyr. Józef Grzybowski, Pszczyna, Gimnazjum.

Członkowie Zarządu Głównego:

a) ze Lwowa:

Rektor Dr Edmund Bulanda, Badenich 12.

Prof. Marian Golias, Obozowa 4.
Prof. Władysław Grużewski, Tarnowskiego 20 m. 4.
Prof. Dr Kazimierz Jarecki, Kopernika 52.
Prof. Dr Jerzy Kowalski, Lwów, Uniwersytet J. K.
Prof. Dr Jerzy Manteuffel, Lwów, Uniwersytet J. K.
Doc. Dr Jan Smereka, Modrzejewskiej 5.
Prof. Dr Franciszek Smolka, Stryjska 24.
Dyr. Dr Wincenty Śmiałek, Mączyńskiego 24.
Rektor Dr Stanisław Witkowski, Zielona 25.

b) z poza Lwowa:
Wiz. Wincenty Ogrodziński, Kraków, Al. Grottgera 2.
Rektor Dr Gustaw Przychocki, Kraków, Lea 19 a.
Rektor Dr Jan Sajdak, Poznań, Matejki 30.
Prof. Dr Aleksander Turyn, Warszawa, Uniwersytet J. P.

Zastępcy Członków Zarządu Głównego:

a) ze Lwowa:
Doc. Dr Marian Auerbach, Uniwersytet J. K.
Dyr. Dr Adolf Bednarowski, Gimnazjum III.
Prof. Dr Władysław Chodaczek, Teatyńska 37.
Doc. Dr Kazimierz Majewski, Uniwersytet J. K.

b) z poza Lwowa:
Prof. Mieczysław Głowiński, Poznań, Gimnazjum im. św. Jana Kant.
Prof. Walenty Janiczak, Bielsko, Gimnazjum.
Prof. Mieczysław Rozmarynowicz, Kraków, Czarnowiejska 15.
Prof. Dr Regina Schächterówna, Brzeżany, Gimnazjum.
Prof. Dr Stanisław Seliga, Warszawa, Brzozowa 12.
Prof. Dr Stefan Srebrny, Wilno, Uniwersytet S. B.

2. Komisja Rewizyjna:

a) ze Lwowa:
Prof. Stanisław Cygan, Gimnazjum IX.
Prof. Jan Lubomirowicz, Gimnazjum ruskie.
Dyr. Edmund Skarbiński, Stryjska 20.

b) z poza Lwowa:
Prof. Karol Dąbrowski, Warszawa.
Prof. Marian Kosiak, Tarnopol, Sokoła 2.

Po odczytaniu proponowanej przez Komisję-Matkę listy nowych władz Towarzystwa, gdy nikt nie postawił innych kandydatów, na wniosek Dra W. Gordziejewa i w myśl statutu uchwalono głosować kartkami. Prof. K. Chyliński poprosił Prof. W. Kaiserównę i Prof. K. Dąbrowskiego do Komisji skrutacyjnej. Na uprawnionych do głosowania 22 członków znaczna większość (16 głosów) padła na zgłoszoną listę w całości; nadto otrzymał Dr Gordziejew 2 głosy na Wiceprezesa; Dr W. Chodaczek 3 głosy na sekretarza i 1 głos na administratora. Prof. K. Chyliński w imieniu nowo wybranego Zarządu dziękuje za wybór i zwraca się do Walnego Zgromadzenia, aby zechciało upoważnić Wydział do wysłania gratulacyjnego listu do naszego Seniora i Prezesa Prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego. Uchwalono jednomyślnie wśród rzęsistych oklasków.

11. Wnioski i interpelacje. Doc. Z. Żmigryder-Konopka wnosi

o umożliwienie członkom pozalwowskim wypożyczenia czasopism wymiennych za „Eos". Prof. K. Chyliński wyjaśnia, że sprawa ta da się załatwić pomyślnie po porozumieniu się z Biblioteką Uniwersytecką we Lwowie, w której wymienione czasopisma są złożone w depozycie. Dalej doc. Z. Żmigryder-Konopka porusza konieczność stworzenia w „Eos" kroniki ruchu naukowego filologicznego w Polsce. Prof. Dr F. Smolka, odpowiadając na zgłoszone życzenie, prosi o materiały i apeluje w tej sprawie do Walnego Zgromadzenia, podobnie jak w roku zeszłym. Prof. Dr W. Chodaczek wskazując na trudności, z którymi musi walczyć redaktor „Eos", wyraża zdanie, że polscy filologowie klasyczni mają poniekąd moralny obowiązek dostarczania materiału informacyjnego. Dr L. Winniczukówna interpeluje w sprawie egzaminów ustnych z języka łacińskiego do liceum. Wyjaśnia rzecz Instr. Szerękowski oraz Prof. K. Chyliński.

Wreszcie Prof. St. Seliga stawia wniosek, aby całemu Zarządowi wyrazić serdeczne p o d z i ę k o w a n i e za całoroczną owocną, bezinteresowną i trudną pracę dla dobra T-wa. Uchwalono przez aklamację. Wobec wyczerpania porządku dziennego, Przewodniczący zamknął obrady i podziękował zebranym za czynne uczestnictwo w Zgromadzeniu.

Posiedzenie zamknięto o godz. 14-tej.

Przed Walnym Zgromadzeniem odbyła się wspólna fotografia; po południu Koło Warszawskie gościnnie przyjmowało uczestników zebrania lampką wina u Fukiera na Starym Mieście.

Sprawozdanie z konferencji rejonowej Ogniska met. języka łacińskiego.

Konferencja rejonowa Ogniska met. j. łacińskiego odbyła się 30 kwietnia br. przy udziale 46 osób z prowincji.

Przed południem wygłosił prof. Stanisław Cygan (Lwów) referat pt. „Doświadczenia nad realizacją programu języka łacińskiego w liceum". Na wstępie konstatuje prelegent fakt stwierdzony w jego zakładzie, że uczniowie po ukończeniu IV kl. gimnazjalnej pozostają w liceum swojego zakładu kierując się głównie warunkami mieszkaniowymi i przyzwyczajeniem. Omawiając dalej program twierdzi, że cztery godziny przeznaczone na lekturę autorów nie wystarczają a szczególnie w pierwszym półroczu I roku liceum, kiedy lekturę podstawową stanowi Cyceron. Praktyka każe więc przeciągać lekturę Cycerona do końca stycznia.

Prelegent nie jest zwolennikiem elastyczności i pragnie raczej zacieśnienia programu. Podnosi trudności w realizowaniu nakazów poznawania kultury i domaga się odpowiedniego wyposażenia bibliotek uczniowskich. Po dłuższej dyskusji nad referatem konferencja uchwaliła w związku z doświadczeniami nad realizacją programu języka łacińskiego w I klasie lic. następujące tezy:

1. ze względu na selekcję jest pożądane, aby język łaciński jako przedmiot podstawowy obowiązywał przy egzaminie wstępnym do lic. hum. i klas. wszystkich uczniów w części pisemnej i ustnej.

2. z jednej strony elastyczność programu, z drugiej strony postulat od-

powiedniego oświetlenia kultury klasycznej wymagają w każdym liceum hum. i klas. odpowiedniej naukowej biblioteki filologicznej.

3. w świetle dotychczasowej praktyki jest wskazane lekturę Cycerona i autorów uzupełniających przedłużyć do końca stycznia.

4. ze względu na małą ilość godzin łaciny w liceum nauczyciel może podnieść liczbę zadań szkolnych w pewnych wypadkach tylko najwyżej do 6 w całym roku.

Drugi z kolei referat wygłosił dr J. Lubomirowicz (Lwów) pt. Kilka zagadnień z gramatyki szkolnej wedle najnowszych podręczników. Referent wymienił z polskich podręczników:

Jan Otrębski i Jan Safarewicz, Gramatyka historyczna j. łacińskiego. cz. I Warszawa 1937.

Auerbach-Dąbrowski, Gramatyka łacińska, Lwów 1937.

Sinko, Mała gramatyka.

Z niemieckich:

Fehrle Pfeifer, Lateinische Grammatik, 1934.

E. Gaar, Lateinische Grammatik, erster Teil Wien 1933, zweiter Teil Wien 1933.

Rubenbauer-Hofmann, Gramatik auf sprachwissenschaftlicher Grundlage München-Berlin 1929.

Sommer, Lateinische Schulgrammatik, Frankfurt a/M. 1923.

Podręczniki te omówił krytycznie, wybierając kilka ważnych zagadnień.

Najdokładniej zajął się sprawą tak zw. ablativus absolutus.

Popołudniu przedstawił prof. Łukasiewicz (Lwów) sprawę metody łac.-polskiej wedle rozprawki Madera i Breywischa (Die Eingliederung des altsprachlichen Unterrichts in die nationale Schule) i zbiorowego referatu: Die deutsche Revolution im altsprachlichen Unterricht.

Po długiej i ożywionej dyskusji nad referatem konferencja uchwaliła następujące tezy:

1. należy poznać odpowiednią literaturę traktującą o metodach łacińsko-ojczystych.

2. na poziomie nauczania elementów gramatyki (kl. I, II i pierwsze półrocze kl. III) główną metodą winna być metoda łac.-polska, a metoda polsko-łacińska winna stanowić tylko jedną z form ćwiczeń gimnastycznych.

3. na poziomie lektury autorów uznać należy za wyłączną tylko metodę łacińsko-polską.

BIBLIOTEKA KÓRNICKA PAN

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE:

Vladimirus Gordziejew: De prologo Acharnensium . . 321
Marian Fenikowski: De Cynocephalis 351
Jan Safarewicz: Palatalizacja i dyspalatalizacja w języku greckim 364
J. Blatt: Konstytucja tekstu poetyki Arystotelesa w świetle najnowszych źródeł i badań 372
Michał Łukasiewicz: Nowa metoda w nauczaniu języków klasycznych 381
Nikita Dumka: Jeszcze kilka słów w obronie prawdy historycznej 393

II. OCENY I SPRAWOZDANIA:

E. Benveniste: Origines de la formation des noms en indo-européen (Tadeusz Milewski) 406
Marek Aureliusz: Rozmyślania (przełożył dr Marian Reiter) (Nikita Dumka) 420
Erdmann Walter: Die Ehe im alten Griechenland (Nikita Dumka) 425
Wergiliusza Eneida w wydaniu Ossolineum (Regina Schächterówna) 430
Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego (Regina Schächterówna) 434
Wergiliusz: Wybór z Bukolik i Georgik — oprac. Stefan Essmanowski (R. S.) 436
J. Kowalski i M. Golias: Iuvenis Romanus (Regina Schächterówna) 437
Marian Golias: Hellada (Regina Schächterówna) . . . 438
Książki, odbitki i czasopisma nadesłane Redakcji 441

III. KRONIKA:

XVIII Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego 443
Sprawozdanie z konferencji rejonowej Ogniska met. języka łacińskiego 447

115475 211737 45 60

OKAZYJNIE

można zakupić w Polskim Towarzystwie Filologicznym następujące egzemplarze Eosu i Kwartalnika Klasycznego:

I. EOS.

r. 1894, I. z. 2.
r. 1895, II, z. 1—2.
r. 1896, III, z. 1—2.
r. 1897, IV, z. 1—2.
r. 1898/99, V, z. 1—2.
r. 1900, VI
r. 1901, VII, z. 1—2.
r. 1902, VIII
r. 1903, IX, z. 1—2.
r. 1904, X, z. 1—2.
r. 1905, XI, z. 1—2.
r. 1906, XII, z. 1—2.
r. 1907, XIII, z. 1—2.
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1912, XVIII
r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1918, XXIII
r. 1919/20, XXIV
r. 1923, XXVI
r. 1924, XXVII
r. 1925, XXVIII
r. 1926, XXIX
r. 1927, XXX
r. 1932/33, XXXIV

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. 1/2, 4.
r. 1931, K, V, z. 2, 3/4.
r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1933, K, VII, z. 1—4.

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF, Lwów, Uniwersytet.

Drukarnia L. Wiśniewskiego we Lwowie, ul. Ossolińskich 16 — tel. 201-43
pod zarządem Klemensa Preidla.